

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

БУТЕНКО СЕРГІЙ СЕРГІЙОВИЧ

УДК 340.12

Дисертація
**«ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ВЛАСНОСТІ
ЯК ОСНОВИ ДЕМОКРАТІЇ»**

12.0012 — філософія права

081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.
(доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **С. С. Бутенко**

Науковий керівник: **Костицький Михайло Васильович**,
академік НАПрН України,
професор, доктор юридичних наук

Київ - 2018

АНОТАЦІЯ

Бутенко С. С. Філософсько-правовий вимір власності як основи демократії. - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.0012 — філософія права. - Міністерство внутрішніх справ України, Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2018.

Наукова праця присвячена дослідженню історичного досвіду трансформації філософсько-правового змісту питань власності на всіх етапах розвитку людства. Її результати переконливо показують, що прогресивність або регресивність цього процесу формування суспільних відносин у соціумі безпосередньо залежить від форми та методів управління власністю, основу якої складають майнові ресурси, зокрема, у сфері виробництва та розподілу спільного продукту соціуму. При цьому саме питання власності як складної категорії, яка формується не тільки під впливом економічних, а й соціальних, правових, політичних, національних, морально-етичних, культурних, духовних та інших чинників, за всіх часів було визначальним оціночним фактором цивілізованості суспільства та демократичності державного устрою.

Основна частина дисертації складається вступу, трьох розділів та висновків.

У вступі зазначається, що актуальність обраної теми дисертаційного дослідження обумовлюється насамперед двома її основними складовими: філософсько-правовий зміст власності та питання власності як основа й оціночний фактор демократичності суспільства та державного устрою соціуму.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена також особливостями становлення української правової системи з питань власності, яка нині ще перебуває під значним впливом радянської марксистської філософської доктрини домінанту суспільної власності над особистою.

Метою роботи було визначення й систематизація філософсько-правових аспектів змісту категорії власності; виявлення залежностей між структурно-функціональною специфікою інституту власності та характером суспільних відносин у різноманітних сферах життєдіяльності соціуму.

Об'єктом дослідження є власність у контексті її впливу на розвиток економічних, політичних, соціальних, правових, культурних, духовних та інших відносин у суспільстві та державі.

Предметом дослідження є філософсько-правовий вимір власності як основи демократії.

Методи дослідження. Для досягнення дослідницької мети застосовувалася низка філософських, загальнонаукових, спеціально-наукових та конкретно-наукових методів наукового пізнання, зокрема: за допомогою *логіко-семантичного* та *герменевтичного* методів здійснено тлумачення понять «власність», «інститут власності», «форма власності», «право власності», «суб'єкт права власності» (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 3.3); *діалектичного* – здійснено аналіз динамічних процесів формування, розвитку та утвердження власності як фундаменту демократії (підрозділ 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2); *аналітичного* – сформовано розуміння сутності та особливостей становлення власності як основи демократії (2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2); *історико-порівняльного та історико-правового* – досліджено та проаналізовано історичні обставини виникнення та формування власності, процесу її інституалізації, а також визначення ступеня впливу різних її філософського-правових доктрин на законодавство держав з різною формою управління (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.2, 3.3); *системно-структурного та функціонального* – досліджено й проаналізовано організацію системи управління власністю у радянській та пострадянській періоди вітчизняної історії, а також ментальність і правосвідомість українців як автохтонного населення та багатонаціонального народу (підрозділи 2.4, 3.1, 3.3).

Теоретичною основою дослідження є праці філософів та правників античної Греції та Риму, європейського Середньовіччя та Нового часу,

історичні пам'ятки права часів Київської Русі, Козацької держави, Української Народної Республіки та Радянської України, праці вітчизняних та іноземних науковців у галузі економіки, права, історії, філософії та інших галузей науки.

У першому розділі автор досліджує філософсько-правові аспекти формування поняття, сутності та методологічних прийомів визначення власності як суспільно-політичного, економічного та правового феномену. Зокрема, надаються результати аналітичного дослідження елементів джерельної бази з питань визначення поняття власності у філософському, правовому, соціальному, економічному та політологічному вимірах.

Крім цього, автор висвітлює свої підходи щодо формування та застосування методологічних засад, філософських аспектів та понятійного апарата, а також окреслює три основних гіпотези (напрями подальшого дослідження).

У другому розділі наукової праці досліджуються питання, пов'язані із встановленням та філософсько-правовим обґрунтуванням історичних закономірностей процесу становлення власності як основи демократії.

Зокрема, питання власності вивчалися у контексті їх значення як:

- філософсько-правових категорій та основи формування державного устрою раннього рабовласницького суспільства;
- засад формування та утвердження класичних канонів римського права;
- окремої концепції у християнській законодавчій та правозастосовній доктрині за часів європейського Середньовіччя;
- основних характеристик ліберального, марксівського та консервативного філософсько-правових та політичних концепцій.

До третього розділу дисертації увійшли питання, пов'язані із визначення закономірностей та філософсько-правових концепцій трансформаційних процесів в умовах переходу від авторитарної до демократичної системи управління, зокрема:

- сучасні тенденції генезису питань власності в умовах формування засад демократичної, правової та соціальної держави;
- вплив питань власності на формування та функціонування інститутів громадянського суспільства;
- конституційні гарантії права власності в сучасній Україні та їх захист Конституційним Судом України;
- філософсько-правові, економічні, політичні та соціальні проблеми питань власності в Україні та шляхи їх вирішення. Зокрема, надано конкретні пропозиції щодо удосконалення вітчизняного законодавства з метою більш повного та ефективного залучення громадськості до управління державними справами, у тому числі з питань власності.

У останній частині наукової роботи - «Висновки» - узагальнено, найбільш значимі для висвітлення мети дисертаційного дослідження, філософсько-правові концепції, історичні закономірності генезису та сучасний стан й проблеми в галузі питань власності, зокрема, в умовах формування демократичної, правової, соціальної Української держави та надано пропозиції щодо шляхів їх подолання.

Ключові слова: використання, власність, володіння, глобалізація, інформатизація, інтелектуалізація, право власності, приватна власність, розпорядження, соціалізація, фінансіалізація.

ANNOTATION

S. Butenko Philosophical and legal aspects of property as the basis of democracy. - Qualifying scientific work on the manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Science degree 12.0012 - philosophy of law. - Ministry of Internal Affairs of Ukraine, National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2018.

The scientific work is devoted to research historical experience transformation philosophical and legal content ownership issues at all stages of human development. Its results clearly show that the progressivity or regressively of the process of formation of social relations in society depends on the shape and property management, which is based on proprietary resources, particularly in the production and distribution joint product of society. This is the question of property as a complex category which is formed not only by economic, but also social, legal, political, national, ethical, cultural, religious and other factors, at all times been the determining estimated factor of civilized society and democratic state system.

The main part of the thesis consists of introduction, three chapters and conclusions.

The introduction states that the relevance of the chosen topic of the research primarily driven by its two main components: philosophical and legal status of the property and property issues as a basis and an estimated factor of democratic society and the political system of society.

In particular, in this context, notes that property as a philosophical and legal category has been the subject of studies as prominent thinkers of antiquity and the present, due to its wide significant, if not decisive, influence on public relations in almost all spheres of public life. However, despite the significant number of fundamental works on the property, their study is usually carried out by means of various sciences, especially philosophical, legal, economic, social, political and other speed that results in rejection of this phenomenon on system-categorical level.

Instead, the historical experience of the transformation of social relations at all stages of human development clearly shows that progressivity or regressivity of this process depends on the shape and property management, which is based on proprietary resources, particularly in the production and distribution joint product of society. This is the question of property as a complex category which is formed not only by economic, but also social, legal, political, national, ethical, cultural, religious and other factors, at all times been the determining estimated factor of civilized society and the state.

The relevance of the research is due also features of the Ukrainian legal system on the property, which is currently still under significant influence of the Soviet Marxist philosophical doctrine dominant public ownership of personal.

The theoretical basis of the study is philosophical and legal sources of ancient Greece and Rome, medieval Europe and modern times, historical monuments rights Kievan Rus, the Cossack state, the Ukrainian People's Republic and the Soviet Ukraine, the works of national and foreign researchers in economics, law, history philosophy, psychology and culture.

Also defined in the introduction:

- **the purpose** of which is revealing the impact of ownership on the formation of public relations in the economic, social, legal, political, national, ethical, cultural, spiritual and other spheres of society, including foundations and principles of constitutional, criminal, civil and administrative and other areas of law, organization and functioning of defining the boundaries of state power and local self-government of a democratic state, the activities of civil society, national in justice, prosperity and well-being of the population;

- **its problems**, in particular, on the basis of the study of sources of formation of institutions and their impact on the consolidation of democratic principles of governance, identify patterns influence the transformation of ownership of human justice as a cause of mankind's transition to the higher stage of development;

- **the object of study**, establishing ownership in the context of its impact on the development of economic, political, social, legal, cultural, religious and other relationships in society and the state;

- **the subject of the study** - namely, philosophical and legal content of the property as the foundation of democratic government;

- **methods conventionally** - divided into philosophical and scientific;

- **scientific novelty of the results**, which is due, in particular, the fact that the thesis was first conducted a comprehensive study of property as the foundations of democracy, its impact on the state and law-making activity in the various historical periods develop mankind;

- **the practical significance of the results**, which is formulated in the situation, conclusions, suggestions can be used in research activities and the learning process as a theoretical and methodological basis for future research ownership within science and disciplines of History and Theory of law, and other legal and social science and practice of executive authorities and local governments.

In the first chapter the author examines the philosophical and legal aspects of the concept, nature and methodological methods for determining property as a socio-political, economic and legal phenomenon. In particular, provided a scientific basis and source base study and the results of the analytical study of elements of sources on the definition of property in the philosophical, legal, social, economic and political science aspects.

In addition, the author highlights their approaches to the development and application of methodological principles, philosophical and conceptual aspects of the device, and outlines three basic hypotheses (directions for further research.

First, the impact on the property to determine the foundations and principles of formation and activities of political parties and organizations of political orientation and civil society

Second, the definition of the role of customs, traditions and religious dogma and mentality of social groups that make up society in formation of property relations.

Thirdly, the scientific understanding of the philosophical and legal principles and historical sources that led to the transformation of primitive ownership category that determines the form of ownership of household items and obtaining means for survival in a complex and multifunctional system.

The survey questions are included in the first section of the thesis, the author of his own vision of the impact on patterns of ownership as a determinant of the progressive or regressive development of social relations in society, which is the following:

- property issues that emerged during the transformation of tribal relations in the genesis of social relations gradually taken centre stage in the economic and later political system of society;

- the rise to power of a political party as an evolutionary and revolutionary way entails the introduction of measures specified by the policy documents on key areas of functioning of society that are directly related to issues of ownership;

- the main function property relations in a complex and multifunctional system are:

Determine target orientation of production;

Formation forms of work and the nature of distribution, exchange and consumption of its results;

Coordination system of economic interests of property rights;

Establishing the principles of social hierarchy, status in society.

- the property is a complex system and multi category a meaningful understanding of which is formed by many factors, and methodological tools of research - based concept based on multi-methodological knowledge.

The second section of the scientific work investigates issues related to the definition of historical patterns and philosophical and legal justification of the process of establishing property as the basis of democracy.

In particular, the question of ownership has been studied in the context of their importance as:

- philosophical and legal categories and determining factor in the formation of government early slave society
- guidelines for the development and strengthening of the canons of classical Roman law;
- a separate legal concepts in Christian doctrine and law enforcement in times European Middle Ages;
- the main characteristics of the liberal, conservative and Marxist philosophical-legal and political concept of interpretation that have emerged in the new era.

The survey questions included in the second section of the thesis the author draws conclusions which are as following:

- issues related to the settlement of relations in the field of land ownership had special significance in the social life of ancient and policies are reflected in two basic forms: legal documents, which were collections of laws of these states, and economic treatises on solving more specific objectives of the organization and economic management systems as rituals, traditions and religious beliefs.

- according to the canons of Roman law property right - the right most absolute way, the established rule of law limits the use of their own thing, getting revenue from it and dispose of the latter. These philosophical and legal basis was formed a clear and balanced system of protection of property rights, which had a decisive influence on the democratization of social relations between the Republic, and vice versa - increasing oppression property rights holders from the state characteristic and dominant principality of ancient Rome.

- based regulations early Middle Ages lay canons of Roman law, and philosophy of the time on the property formed under the influence of one hand - the teachings of ancient thinkers, and the other - the dogma of Christianity. Under such conditions, philosophical and legal thought and practice of law formed according to the conceptual approach to the fundamental question of ownership of

those times - of private property, which is part of social relationships that are formed depending on the level of democratization of society and thus - the principles of economic policy, which is implemented by the state;

- main direction of Western philosophical and legal thought in the first half of the XIX century. - liberalism, conservatism, socialism and communism - greatly enriched and diversified content and direction of the teachings of property law and the state. Their evolution in the second half of XIX - the XX century. confirms the fruitfulness of liberal democratic ideas and inability to practice socialism (in the USSR and Eastern Europe).

The third section of the thesis includes issues related to the definition of patterns and philosophical and legal concepts of transformation processes in the transition from authoritarian to democratic system of governance, including:

- the genesis of the current trends on the property in the context of the principles of a democratic, legal and social state;
- the impact of ownership on the formation and functioning of civil society;
- constitutional guarantees of property rights in today's Ukraine and protection of the Constitutional Court of Ukraine;
- philosophical and legal, economic, political and social problems for property in Ukraine and ways of solving them. In particular, specific suggestions for improvement of national legislation in order to better and efficient public involvement in management of public affairs, including on issues of ownership.

The conclusions of the third section of the thesis, including states that:

- to megatrends (main trends) modern economic development in the context of ownership issues are: globalization, financialisation, informatization, intellectualization and socialization;
- the issue of private property as natural rights are inextricably linked to the development of civil society, which is based on non-public ownership of the means of production, the rights and freedoms of economic and political interests of both individuals and communities and the state as a whole.

- constitution as the main source of the national legal system is the basis of current legislation, it allows regulating certain social relations at laws that specify enshrined in the Basic Law provisions.

- at the constitutional level essentially separated municipal ownership of public property. Community property is not part of the state, is an independent object of property management which is carried out directly or territorial community created its organs;

- Constitution of 1996 finally confirmed the transition from the Soviet ideological doctrine of primacy of public interest over personal to the modern concept of activity civilized state, which is to recognize and guarantee the rights and freedoms of man and citizen its primary responsibility;

- national legislation on property characteristic lack of system, which often leads to conflicts of laws principles and the presence of gaps in this area of law that have a negative impact on the implementation of the legitimate interests of the right;

- public participation in the legislative process will facilitate the formation of an open society, which is characterized by dynamic social structure, high mobility, ability to innovate, criticism, individualism and democratic pluralistic ideology, because here people are given the opportunity to choose the most value

- experience of post-socialist and post-Soviet countries clearly shows that it is impossible to combine progressive reforms in the field on the property of outdated, although somewhat modernized, but through corrupt command distribution system of public administration.

In the last part of the research - "Conclusions" - summarizes the most important to highlight the purpose of the research, philosophical and legal concepts, historical patterns of genesis and current state and problems in matters of property, particularly in the context of a democratic, legal, social Ukrainian state and provided suggestions on ways to overcome them.

Keywords: ownership (state, municipal, private), economics, communism, conservatism, liberalism, property rights, socialism, philosophy property.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Бутенко С. С. Питання власності в контексті теорії суспільного договору . *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2 (12). С. 189–197.
2. Бутенко С. С. Питання власності в контексті доктрини геоцентризму. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького*. 2016. №2 (14). С.78–85.
3. Бутенко С. С. Особливості методології дослідження питань власності. *Юридична психологія*. 2016. № 2 (19). С. 58–68.
4. Бутенко С. С. Розвиток концепту «власність»: філософські та психологічні аспекти. *Юридична психологія*. 2017. № 1 (20). С. 48–58.
5. Бутенко С. С. Вплив інститутів громадянського суспільства на розвиток права приватної власності: проблемні питання. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім.Короля Данила Галицького*. 2017. №1 (15). С. 80–87.
6. Бутенко С. С. Собственность как философско-правовая категория и определяющий фактор формирования государственного устройства раннего рабовладельческого общества. *Legea si viata*. – Chisinau, 2017. – Nr.4/2. С. 15–19.
7. Бутенко С. С. Приватна власність – запорука існування громадського суспільства // *Inovacia pravne veda v procese euraaskej integracie*: Medzinár. vedecko prakt. Konf. (m. Sládkovičovo, 10–11 marca 2017 p.). Sládkovičovo: Vysoká škola Danubius, Fakula práva Janka Jesenského Sládkovičovo, 2017. S.21–24.
8. Бутенко С. С. Питання власності с позицій прихильників утопічного соціалізму // *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 17–18 лют. 2017 р.). Ужгород: Ужгородський нац. ун-т, Ін-т

держави і права країн Європи, Центр законотворчості при юрид ф-ті, 2017. С. 212–214.

9. Бутенко С. С. Філософсько-правовий зміст поняття «власність»: можливі напрями дослідження // *Філософські та методологічні проблеми сучасного правознавства*: матеріали кругл. ст. (м. Київ, 6 лип. 2016 р.). К.: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 77–80.

10. Бутенко С. С. Право приватної власності в контексті існування інститутів громадського суспільства // *Проблеми формування національної правової системи України та її адаптація до Європейського права*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 5-6 трав. 2017 р.). Івано-Франківськ: Івано-Франківський унт права ім. Короля Данила Галицького, 2017. С. 41–45.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ОЗНАЧЕНЬ.....	17
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1 ФЕНОМЕН ВЛАСНОСТІ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ.....	27
1.1 Поняття та сутність власності у філософському, правовому, соціальному, економічному та політологічному вимірах.....	27
1.2. Методологічні засади філософсько-правового аналізу феномену власності.....	50
Висновки до розділу 1.....	62
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ВЛАСНОСТІ ЯК ОСНОВИ ДЕМОКРАТІЇ.....	65
2.1. Власність як філософсько-правова категорія та основа формування державного устрою раннього рабовласницького суспільства.....	65
2.2. Філософія власності в контексті формування та утвердження класичних канонів римського права.....	73
2.3. Власність у християнській законодавчій та правозастосовній доктрині за часів європейського Середньовіччя.....	86
2.4. Основні характеристики ліберального, марксистського та консервативного філософсько-правового трактування власності.....	102
Висновки до розділу 2.....	118
РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ВІД АВТОРИТАРНОЇ ДО ДЕМОКРАТИЧНОЇ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ.....	121
3.1. Філософсько-правовий вимір власності в Україні: історія та сучасність.....	121
3.2. Власність в умовах формування засад демократичної, правової та соціальної держави.....	135
3.3. Перспективні напрями вітчизняної філософської думки та правового врегулювання питань власності.....	156

Висновки до розділу 3.....	172
ВИСНОВКИ.....	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	179
ДОДАТКИ.....	205

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

КСУ	Конституційний суд України
ТНК	Транснаціональні компанії
ЄС	Європейський союз
КК України	Кримінальний кодекс України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Актуальність теми.

Досвід трансформації відносин на всіх етапах історії розвитку людства переконливо доводить, що прогресивність або регресивність цього процесу безпосередньо залежить від форми та методів управління власністю, основи якої становлять майнові ресурси, зокрема у сфері виробництва та розподілу спільного продукту соціуму. Зрештою, саме питання власності як складної категорії, що формується не лише під впливом економічних, соціальних, правових, політичних, національних, морально-етичних, культурних, духовних та інших чинників, за всіх часів було визначальним оцінним фактором цивілізованості суспільства та держави.

З поновленням незалежності Української держави питання власності набуло особливого значення як у контексті її справедливого розподілу між суб'єктами права власності з урахуванням менталітету народу, який вибором омріяну незалежність, так і щодо її ефективного використання з метою утвердження устоїв та принципів дійсно демократичного, соціального та правового суспільства. Водночас однією з важливих особливостей становлення інституту власності в українській правовій системі, яка донині ще перебуває під значним впливом радянської марксистської філософської доктрини, є тенденція домінування суспільної власності над особистою, що додає актуальності дослідженню філософсько-правових засад розвитку власності на вітчизняних теренах.

Хоча після поновлення державності Україна відмовилася від марксистсько-ленінської доктрини власності, однак інертність населення, генетичний код якого підірвано голодоморами, колективізацією, офіційним та неофіційним приниженням «приватновласницьких інтересів», недосконалість законодавства, непрофесійні, а інколи й протиправні дії новоявлених суб'єктів власності нерідко стають причиною штучних банкрутств з метою викупу рентабельних підприємств за заниженою ціною, рейдерських захоплень власності, протиправного перешкоджання діяльності

конкурентів тощо. Ці негативні явища зумовлюють певну недовіру до економічної політики держави з боку внутрішніх та іноземних інвесторів, призводять до збитків фізичних осіб – акціонерів, перешкоджають розвитку дрібного та середнього бізнесу, що є визначальною складовою економічної стабільності сучасної цивілізованої держави, а здебільшого – блокують розвиток демократії в Україні.

Зазначеними обставинами зумовлені актуальність обраної теми дослідження й необхідність здійснення комплексного філософсько-правового аналізу власності як засад демократії.

Варто зауважити, що власність як філософська та правова категорія була об'єктом досліджень видатних мислителів як давнини, так і сьогодення, що пов'язано з її важливим значенням та соціальним впливом на суспільні відносини практично усіх сферах буття соціуму. Серед дослідників доцільно відзначити видатних вітчизняних філософів, суспільствознавців та правознавців, чиї дослідження з історії виникнення, закономірностей розвитку та утвердження власності як основ економіки, права та політики демократичної держави набули міжнародного визнання: М. Балудянського, В. Бошка, О. Бугуцького, Є. Васьковського, М. Гордона, О. Гуляєва, В. Демченка, С. Десницького, С. Дністрянського, М. Зібера, О. Іоффе, Л. Казанцева, В. Каразіна, М. Каткова, Б. Кістяківського, С. Ландкофа, М. Ливанова, Ю. Матвєєва, О. Огоновського, О. Підопригори, С. Подолинського, Й. Покровського, А. Прокоповича-Антонського, М. Птухи, А. Самборського, Є. Слуцького, М. Туган-Барановського, Г. Цехановецького, П. Цитовича, Г. Шершеневича та багатьох інших.

Після поновлення Української державності питання, пов'язані з теорією та практикою інституту власності в умовах «перехідної демократії», вивчали М. Агарков, Ч. Азімов, І. Безклубий, Д. Боброва, Т. Боднар, Г. Бондаренко, М. Брагінський, А. Венедиктов, О. Вінник, В. Вітрианський, І. Грешнікова, О. Дзера, А. Довгерт, М. Домашенко, О. Заїка, В. Камишанський, О. Кірдан, А. Кодинець, В. Коссан, М. Косматенко,

М. Костицький, О. Кохановська, О. Красавчиков, С. Кудін, Н. Кузнецова, М. Кулагін, В. Луць, Р. Майданик, В. Макода, Л. Малік, О. Масляєв, Д. Мейер, Ю. Притика, О. Пушкін, З. Ромовська, А. Сергєєв, К. Скловський, О. Скрипнюк, О. Соловійов, Є. Суханов, В. Тархов, І. Тімуш, Ю. Толстой, В. Устименко, Р. Халфіна, Я. Шевченко, Г. Шершеневич, Р. Шишка, В. Щербина, О. Яворська та ін.

Зазначені автори зробили вагомий внесок у дослідження власності як суспільного, економічного та правового інституту. Проте комплексне, на філософсько-правовому рівні, дослідження власності як основ демократії відсутнє, що й послугувало передумовою обрання теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затвердженого наказом МВС України від 16 березня 2015 р. № 275; у контексті Національної стратегії розвитку освіти на 2012–2021 роки, згідно з державною цільовою програмою підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської інтеграції та євроатлантичного співробітництва України на 2008–2015 роки, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 974; Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2014–2017 рр., схвалених рішенням Вченої Ради Національної академії внутрішніх справ від 29 жовтня 2013 р. (протокол № 28), а також планів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт НАВС на 2015–2017 рр. Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради НАВС від 29 вересня 2016 р. (протокол № 19) та уточнено рішенням Вченої ради НАВС від 30 травня 2017 р. (протокол № 15).

Мета і задачі дослідження. Метою роботи є визначення й систематизація філософсько-правових аспектів змісту категорії власності; виявлення взаємозв'язків між структурно-функціональною специфікою

інституту власності та характером суспільних відносин у різноманітних сферах життєдіяльності соціуму.

Для досягнення визначеної мети передбачено вирішення таких *задач*:

- окреслити проблемне поле дисертаційного дослідження, висвітливши історичні, соціальні, філософсько-правові та економічні виміри утворення власності як складної та поліфункціональної ознаки демократичного суспільства;

- охарактеризувати методологію, понятійний апарат і джерельну базу дослідження, використання яких сприятиме вирішенню визначених у роботі задач;

- виявити закономірності трансформації феномену власності як визначального чинника формування державного устрою суспільства в процесі історичного розвитку людства;

- визначити ступінь і характер впливу ліберальної, марксистської, консервативної та соціалістичної філософсько-правових доктрин на перспективи генезису феномену власності після поновлення Української державності;

- узагальнити філософсько-правові аспекти феномену власності в Україні в контексті історичного розвитку та реалій сучасності;

- розкрити особливості феномену власності в умовах формування засад демократичної, правової та соціальної держави;

- здійснити аналіз вітчизняного конституційного, кримінального, сімейного, цивільного, земельного законодавства, яким регульовано відносини власності, й визначити перспективи його удосконалення в контексті зовнішньополітичного курсу України на інтеграцію у Європейське співтовариство.

Об'єктом дослідження є власність у контексті її впливу на розвиток економічних, політичних, соціальних, правових, культурних, духовних та інших відносин у суспільстві та державі.

Предметом дослідження є філософсько-правовий вимір власності як основи демократії.

Методи дослідження. Для досягнення дослідницької мети застосовано низку філософських, загальнонаукових, спеціально-наукових та конкретно-наукових методів наукового пізнання, зокрема: за допомогою *логіко-семантичного* та *герменевтичного* методів здійснено тлумачення понять «власність», «інститут власності», «форма власності», «право власності», «суб'єкт права власності» (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 3.3); *діалектичного* – аналіз динамічних процесів формування, розвитку та утвердження власності як підвалин демократії (2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2); *аналітичного* – відбулося розуміння сутності й особливостей становлення власності як засад демократії (2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2); *історико-порівняльного та історико-правового* – досліджено та проаналізовано історичні обставини виникнення й формування власності, процесу її інституалізації, а також визначення ступеня впливу різних її філософсько-правових доктрин на законодавство держав з різною формою управління (2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.2, 3.3); *системно-структурного та функціонального* – вивчено й піддано аналізу організацію системи управління власністю в радянський та пострадянський періоди вітчизняної історії, а також ментальність і правосвідомість українців як автохтонного населення та багатонаціонального народу (підрозділи 2.4, 3.1, 3.3).

Теоретичну й нормативну базу дослідження утворюють першоджерела – праці філософів, філософів права, правознавців, а також міжнародні й вітчизняні нормативно-правові акти й індивідуальні правозастосовні акти судової практики.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших в Україні монографічним дослідженням філософсько-правових, теоретичних і практичних аспектів розвитку інституту власності як основи демократії. Сформульовано та обґрунтовано низку висновків і рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності діяльності органів законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, зокрема:

вперше:

- доведено, що існує прямий та зворотний зв'язок між філософсько-правовими категоріями власності та засадами, принципами формування й діяльності політичних партій та інститутів громадянського суспільства;

- обґрунтовано, що власність із примітивної категорії, що визначала форму володіння предметами побуту та здобування засобів для виживання, трансформувалася в складну та багатофункціональну систему, яку трактовано як визначальний фактор філософії, права, економіки, соціалізації та політичної діяльності соціуму;

- доведено, що існує потреба у внесенні змін до положень Конституції та законів України, якими врегульовано питання власності, з метою надання їм відповідності до засад діяльності демократичної, правової та соціальної держави. Зокрема, запропоновано нові редакції:

- а) ст. 13, ч. 4 ст. 92, ч. 3 ст. 77, п. 1 ч. 2 ст. 88, ч. 2 ст. 89, ст.90, ч. 1 ст. 93, ст.106 Конституції України;

- б) п. 4, 5, 6, 7, ст. 56 «Грошова застава» Закону України «Про вибори народних депутатів України»;

- в) ст. 36. «Необхідна оборона» Кримінального кодексу України;

- аргументовано, що утвердження повноцінного демократичного суспільства та правової держави неможливе без вирішення питань власності на підставі філософсько-правових принципів толерантності, поваги та рівності суб'єктів права усіх без винятку її форм, зокрема на рівні територіальних громад. Державне управління в межах єдиної адміністративної системи й місцеве самоврядування є несумісними, оскільки останнє за своєю природою суперечить державному диктату і може розвиватися суто в умовах свободи;

удосконалено:

- теоретичне положення щодо сприйняття громадським суспільством філософсько-правової доктрини власності правлячої політичної партії як визначального фактору стабільності його економічного та соціального

розвитку – натомість несприйняття має наслідком соціальні конфлікти, подолання яких можливе виключно еволюційним шляхом;

– висновок, що генезис права власності закономірно окреслює необхідність урегулювання відносин власності на міжнародному рівні, що вважається прогресивним фактором соціалізації економіки країн світової спільноти;

– теоретичне положення про те, що сучасна вітчизняна філософсько-правова доктрина в галузі права власності характеризується несумісним поєднанням застарілої радянської концепції примату загальнонародної власності над «приватновласницькою» та прогресивних ліберальних ідей вільних ринкових відносин;

дістали подальшого розвитку:

– наукова ідея щодо значного впливу на формування філософського-правових засад відносин власності у суспільстві звичаїв, традицій, ментальності соціальних груп, а також релігійних догм і настанов;

– положення про те, що визначальною рисою характеру населення України є шанобливе ставлення до приватної власності, серед іншого до сімейних земельних ділянок, та прагнення до повної реалізації тріади, яка визначає це право (володіння, використання та розпорядження);

– наукове узагальнення щодо наявності ознак колізійності та правової невизначеності в багатьох положеннях вітчизняного законодавства у галузі права власності;

– науково обґрунтована ідея, що запровадженню реальних конституційних реформ з питань гарантування конституційного права громадян мати у своєму володінні, користуванні та розпорядженні приватну власність перешкоджає бездіяльність законодавців і спротив корумпованих представників застарілої командно-розподільчої системи державного управління.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації теоретичні положення, висновки, пропозиції впроваджені та можуть бути використані у:

науково-дослідній діяльності – у процесі подальших наукових досліджень у галузі конституційного, цивільного, господарського, кримінального та інших галузей права й, зокрема, феномену власності як визначального фактору державного устрою (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 15 травня 2017 року);

освітньому процесі – як теоретичні та методологічні засади викладання дисциплін філософії права, історії та теорії держави і права, а також інших юридичних і суспільних наук (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 23 травня 2017 року).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації обговорено на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях і семінарах, зокрема: «Філософські та методологічні проблеми сучасного правознавства» (Київ, 4 липня 2016 р.); «Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні» (м. Ужгород, 17–18 лютого 2017 р.); «Проблеми формування національної правової системи України та її адаптація до Європейського права» (Івано-Франківськ, 5–6 травня 2017 р.); «Inovacia pravne veda v procese euraaskej integracie» (m. Sládkovičovo, 10–11 marc. 2017 р.).

Публікації. Основні результати дослідження з теми дисертації висвітлено у 10 наукових публікаціях, серед яких п'ять наукових статей – у збірниках, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук; одна стаття – в зарубіжному науковому виданні, а також чотири тези – у збірниках доповідей науково-практичних конференцій.

Структура роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, що містять 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (357 найменувань на 26 сторінках) і чотирьох додатків на 22 сторінках. Повний

обсяг дисертації становить 226 сторінок, з них обсяг основного тексту – 178 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ФЕНОМЕН ВЛАСНОСТІ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ

1.1. Поняття та сутність власності у філософському, правовому, соціальному, економічному та політологічному вимірах

Питання власності, які виникли у ході трансформації родоплемінних відносин, коли наші пращури започаткували процес диференціації майна на загальне та індивідуальне, а також почали встановлювати правила його захисту (звичаєві норми), у процесі генезису суспільних відносин поступово зайняли центральне місце в економічній, а згодом і у політичній системі соціуму. Нині власність характеризує не тільки відносини виробника із засобами виробництва, спосіб розподілу результатів праці, яке і є стимулом трудової діяльності. Вона, де-факто, визначає напрями розвитку економіки держави, її внутрішньої і зовнішньої політики, є характерним показником рівня демократизації суспільно-політичних відносин, соціальної, політичної, правової та духовної культури суспільства.

Власність як категорія наукового аналізу була об'єктом досліджень видатних мислителів як давнини так і сьогодення, що обумовлено її важливим значенням та соціальним впливом на суспільні відносини у практично усіх сферах буття соціуму. Серед дослідників, насамперед, слід відзначити видатних вітчизняних філософів, суспільствознавців та правознавців, чиї дослідження з історії виникнення, закономірностей розвитку та утвердження власності як основи економіки, права та політики демократичної держави набули міжнародного визнання: М. Балудянського, В. Бошка, О. Бугуцького, Є. Васьковського, М. Гордона, О. Гуляєва, В. Демченка, С. Десницького, С. Дністрянського, М. Зібера, О. Іоффе, Л. Казанцева, В. Каразіна, М. Каткова, Б. Кістяківського, С. Ландкофа, М. Ливанова, Ю. Матвєєва, О. Огоновського, О. Підпригори,

С. Подолинського, Й. Покровського, А. Прокоповича-Антонського, М. Птухи, А. Самборського, Є. Слуцького, М. Туган-Барановського, Г. Цехановецького, П. Цитовича, Г. Шершеневича та багато інших. Водночас, незважаючи на значну кількість наукових праць слід констатувати, що питання визначення поняття власності все ще лишається дискусійним. Аналітичний розгляд феномену власності дозволє нам згрупувати теорії та судження з цієї проблеми за певними ознаками.

Перша група, - популярно-алегоричні, тобто ті, якими автори намагалися визначити суть та зміст феномену власності у формі афоризму, наприклад:

- Аристотель вбачав у власності «фундамент свободи» [11, с. 127], а ототожнюючи її з майном, писав: «... майном ми називаємо все, вартість чого вимірюється грошима» [10, с. 121];

- лише у власності, за Г. Гегелем, - «особа виступає як розум» [48, с.100];

- «власність є ставлення відзначених осіб до матеріальних благ як до своїх, як до належних їм» (К. Маркс) [165, с. 479];

- В. Розенберг визначав власність як умову людської свободи і писав, що «люди є власниками спочатку самих себе» [250, с. 439 - 440];

- за формулюванням Е. Дюркгейма, - «власність, врешті-решт, це тільки поширення особи на речі» [79, с. 439].

Друга група - висновки фундаментальних науково-теоретичних досліджень, зокрема:

- згідно з П. Прудоном «римське право визначає власність, як право вживати річ і зловживати нею, наскільки це допускає сенс права (лат. *jus utendi et abutendi re sua, quatenus juris ratio patitur*). Були спроби виправдати слово "зловживати"; говорилося, що воно означає не безглузде і аморальне зловживання, але тільки абсолютну владу. ... Власник вільний залишити свої плоди гнити на дереві, сіяти на полях сіль, видоювати корів на землю, перетворювати виноградник в пустир, зробити з городу парк. Можна це

назвати зловживанням чи ні? Оскільки справа стосується власності, вживання і зловживання неминуче зливаються» [225, с. 36];

- «Власність, - вважав В. Геннекен, - є творчим і охоронним принципом громадянського суспільства. ... Власність є одним з тих основоположних засад, які було б бажано з'ясувати якомога швидше, щоб годі було б ніколи не забувати, особливо ж повинні про це пам'ятати публіцисти і державні люди, що від питання, чи є власність принципом або результатом соціального ладу, чи слід вважати її причиною або ж наслідком, залежить вся моральність і разом з тим весь авторитет людських установ» [225, с. 35];

- за П. Лавровим, - власність є наслідком необхідності, яка існує специфічно для існуючої для кожної особистості; до неї належить сфера коштів, почерпнутих особистістю із зовнішнього світу для свого розвитку, на який кожна особистість має невід'ємне право [150, с. 89];

- Ю. Толстой, розглядаючи власність у контексті взаємовідносин у суспільстві, зокрема, зазначав, що «власність є ставлення індивіда або колективу до належної йому речі як до своєї. Власність це суспільне і одночасно майнове явище, яке наводить своє відображення у володінні, користуванні і розпорядженні нею» [52, с. 336];

- В. Лібкнехт, пов'язуючи феномен власності з умовами соціального життя, дійшов висновку, що «поняття власності є лише рефлекс, тільки продукт умов державного і суспільного життя, і, природно, поняття це обмежене умовами постійних змін. Поняття власності хитке, як пісок, і хто покладається на вічність інституту приватної власності, будує свою будівлю на піску [3, с. 348];

С. Алексєєв назвав власність «владою над речами, над матеріальними предметами, тобто такою владою, коли власник може розпоряджатися речами на свій розсуд. Це - особлива речова влада, панування над речами» [3, с. 27];

- «у найбільш узагальненій формі, - пише О. Дзера, - власність можна визначити як відносини між людьми з приводу привласнення матеріальних

благ та встановлення влади над ними, належності їх конкретній особі. Саме ці відносини є рушійною силою суспільного виробництва, його сутністю» [219, с. 6].

Наведені вислови філософів, економістів, політичних і громадських діячів різних епох та різної спеціалізації, які намагалися вникнути в суть, ідею, природу власності, визначити її роль у формуванні свідомості індивіда як головного об'єднуючого фактору суспільства, переконливо свідчать про поліплановість цієї складної та багатофункціональної системи, що складається з філософських, правових, соціальних, економічних, політологічних, культурологічних та інших підсистем. Тому для вирішення завдань дисертаційного дослідження вважається за доцільне здійснити наукове пізнання цього феномену методом аналізу і синтезу, тобто спочатку вивчити характерні ознаки елементів системи, визначити принципи їх взаємодії та на підставі отриманих результатів зробити висновок про всю систему у цілому.

До кола проблем, який становить предметне ядро філософії власності, як зазначав С. Франк, входять питання про онтологічні корені власності, спряженість духовної і матеріальної, речової і нематеріальній власності, духовно-етичне обґрунтування власності, співвідношення свободи і власності, місце і роль власності в житті особистості і суспільства [314, с. 116]. У цьому контексті слід погодитися з Л. Тутовим, який наголошує, що «філософське осмислення власності передбачає її аналіз і проведення крізь призму основної онтологічної тріади філософії господарства природа-людина-культура» [140, с. 138].

Однією з популярних філософських наукових теорій у галузі власності, яка на думку її авторів - представників школи природного права, пояснювала причини її походження, була *теорія первісного договору*. Як зазначав один із її засновників - Дж. Локк, виникненню суспільної влади та держави сприяло укладення суспільного договору, згідно з яким люди погодилися взаємно поважати майно один одного та зобов'язалися йому (договору) підкорятися.

Як наслідок, стверджував вчений, «було встановлено суспільний порядок, основою якого є приватна власність, яка ґрунтується на сутності самої людини разом з волею та рівністю» [155, с. 25].

Дещо раніше схожу ідею запропонував Г. Гроцій, на думку якого, природний стан людини характеризувався спільністю майна, потім «речі перейшли у приватну власність, а саме - не одним тільки актом особистої волі, бо тоді ж одні не могли б знати, що завгодно іншим вважати своїм майном, щоб утримуватися від посягання на нього, і щоб багато хто не претендували на одну і ту ж річ; а за договором або вираженим явно, як шляхом розділу, або мовчазно передбачуваним, як шляхом заволодіння» [60, с. 203].

Аналізуючи історію виникнення майна, Г. Гроцій стверджував, що «як тільки спільність майна остогидла, але ще не був проведений її розділ, треба вважати, що всі погодилися в тому, щоб кожен отримав у власність те, чим встиг заволодіти» [60, с. 203 - 204].

Г. Гегель у своїх працях писав: «особа, відрізняючи себе від себе, відноситься до іншої особи, і обидва мають одне для одного наявне буття тільки як власники, суцільна ідентичність яких отримує існування за допомогою переходу власності одного власника у власність іншого, за наявності загальної волі і збереження їх права - в договорі» [48, с. 99]. Для власності як наявного буття особистості, - наголошував Г. Гегель, - недостатньо «мого внутрішнього подання та моєї волі, що щось повинно бути моїм, для цього потрібно вступити у володіння ним,.... внутрішній акт моєї волі, який говорить, що щось є моє, повинно бути визнане і іншими» [47, с. 230].

Водночас слід зазначити, що хоча договірна теорія виникнення власності і держави є досить популярною й нині, вона не має історичного підтвердження, тому суспільний договір слід розглядати не як історичний факт, а скоріше як соціальну абстракцію. Не можна заперечувати, що однією з головних причин об'єднання індивідумів у соціум була турбота про збереження майна від зазіхання як інших членів племені чи роду, так і

сусідніх племен [34, с. 4]. Однак також не має історичних свідчень, про наявність ідилічних відносин між членами додержавних людських об'єднань, де порядок підтримувався в основному силою та авторитетом вожака. Відповідно й процес виділення із загального майна племені чи роду частки, яка мала належати одному з його членів й, головне, розмір цієї частки залежав не від добровільної згоди інших, а від того якою реальною силою володів претендент на цю частку.

Водночас, незважаючи на критику, концепція суспільного договору має велику науково-теоретичну та практичну цінність, оскільки поклала початок вченню про народний суверенітет, про підконтрольність і підзвітність перед народом всіх державно-владних структур, про права людини та обов'язки держави.

Досить розповсюдженою є також філософська концепція власності, в основу якої покладено головна *доктрина теоцентризму* (грец. *ієєт* - Бог і лат. *centrum* - центр), згідно з якою Бог визначається як абсолютне та досконале буття [293].

Прибічниками цієї філософської були, зокрема, протестанти М. Лютер, Ж. Кальвін, М. Вебер, теолог Й. Сан-Франциський, філософи та економісти С. Франк, С. Булгаков, В. Ерн, М. Бердяєв та інші. Хоча слід відзначити, що їх підхід до питань власності ґрунтувався на далеко не однакових, а часом й на протилежних філософських концепціях.

Так В. Ерн, був противником будь якої власності. Зокрема, виходячи з власного тлумачення окремих постулатів Священного Письма, він зробив висновок, що «мотив власності, а тим більше мотив приватної власності є неприйнятним християнству, православ'ю». Вчений розглядав як відправні для дійсно християнського ставлення до власності слова Спасителя «якщо хочеш бездоганним - піди продай майно своє та роздай злиденним» [336, с. 8-9].

З цим не погоджується С. Булгаков, який вважав, що у писанні йшлося не про власність, а про багатство набуте нечесним шляхом. Він писав, що

«ідея про єдність духовного і матеріального світу і благодаті, що освячує все те, не має гріховного вживання і призначення, дозволила йому вирішити питання про принципове схвалення всієї області господарського виробництва і споживання, а також політекономії як науки, яка досліджує ці галузі» [32, с. 350].

Дещо іншу думку висловив І. Сан-Франциський, котрий зазначив, що «людині може належати лише те, що належить Богу. Світ є Боже творіння, як і людина. Нікуди людині не можна піти від володіння Божого» [308, с. 29]. Однак він, як і С. Булгаков наголошував на те, що власність повинна бути набута чесним шляхом. І. Сан-Франциський пояснює, що «благословенна власність, заснована на любові до Бога і на волі серця. Власність подарована приносить благословення, викрадена - зводить прокляття. Є власність корислива і є некорислива. Корислива - це егоїстична; некорислива - євхаристична (грец. *ευχαριστία* - «вдячність») власність [308, с. 31].

У цьому контексті С. Франк писав: «людина - не власник, а лише управитель надбання, довіреного йому Богом, а тому зобов'язана розпоряджатися ним не у своїх інтересах, а заради здійснення Божої правди на землі» [315, с. 314]. Проте людина як власник і господар схильна до гріховних дій і порушення загальнолюдських моральних заповідей (зокрема восьмої і десятої заповідей Старого Заповіту). Біблія не забороняє приватну власність, її заповіді припускають, що інститут приватної власності вже існує, і він приборкує особисту користь» [315, с. 314 - 315].

В працях прихильників теоцентричної концепції особливе місце займають питання власності в контексті взаємовідносин особи, церкви та держави.

Так, один з ідеологів протестантства Ж. Кальвін, визнавав право особи на власність, однак вважав, що «основною земною формою служіння Богу є труд, людина має уникати у своєму соціальному житті неробства, а її обов'язок - інтенсивно працювати, домагатися професійних успіхів, примножувати своє багатство, але не перетворювати збагачення в самоціль і

всі здобуті кошти знову пускати в оборот; пам'ятаючи, що всі матеріальні цінності дані людині у тимчасове користування» [116, с. 57].

«Власність, - писав Р. Пайпс, - належить не тільки тому, хто поклав свою руку на нього, але ще Богу і державі. Богу, природно, для камуфляжу, фактично - державі, тобто тому, хто його представляє [206, с. 36].

Однак, незважаючи на очевидну різницю між підходами до питань власності засновників християнського вчення та їх сучасних послідовників, церква продовжує залишатися власником значних багатств. На практиці за отримання благословення, проведення церковних обрядів та таїнств треба віддати частку своєї власності (гроші, продукти чи інше майно). Таким чином, сучасні відносини віруючих з служителями культу, при цьому не тільки християнства, а й більшості інших, зводиться до філософії обміну власності матеріальної на власність емпіричну [33, с. 75].

«Євангельські слова про безтурботність птахів небесних і лілій польових, - влучно підмітив свого часу М. Бердяєв, - звернені до внутрішньої, духовної людини, але зовсім незастосовні до зовнішнього плану життя, неперекладені прямо на неї» [24, с. 231].

Тож, можна зробити висновок, що незважаючи на значні зміни у суспільних відносинах, які відбулися у процесі генезису соціуму, ще залишилася глибока прірва між гуманістичними засадами філософської концепції, яка ґрунтується на доктрині теоцентризму, та її реалізації у сучасному світі.

На противагу теоцентризму, концепції власності, які ґрунтуються на філософській доктрині антропоцентризму (грец. *ανθρωπος* - людина і лат. *centrum* - центр), визнають людину центром Всесвіту та метою усіх подій. Антропоцентризм, як зазначається у спеціальній літературі, це філософське вчення найбільш віддалене від центральної точки - культури, має найбільший радіус, тому що містить в собі духовну складову меншого рівня, а вектор становлення світогляду та його сутнісне значення зміщуються у бік розв'язання людських життєвих проблем матеріального характеру [8].

В діалектичному поєднанні зовнішньої та внутрішньої людини з домінуванням однієї з них, - зазначає з цього приводу В. Ісаєв, - полягає цілісність певної особистості: зовнішня (*ratio*) перебуває у колі тілесно-почуттєвого буття, внутрішня (*irratio*) - у глибинному духовно-серцевому вимірі [110, с. 41]

«Власність, - за визначенням Є. Подольської, - складне динамічне утворення, яке характеризується тим, що: виявляється в продуктах матеріальної та духовної роботи особистості; впливає на загальний стан особистості; зумовлює не тільки діяльність, а й побут, дозволя - усі процеси, що пов'язані з життєдіяльністю особистості та становлять її суть» [213, с. 694].

З цим, на наш погляд слід погодитися, оскільки потреба у власності виходить із самої суті особистості, його духовного світу, оскільки згідно з І. Кантом «річ не має волі, тому право не здатне впливати на неї» [119, с. 135].

«Недостатньо визнати в цій власності очевидно властиве їй ідеальне, - слушно зауважує з цього приводу В.Соловйов, - необхідно зміцнити і виховати цю властивість, захищаючи її від занадто природного в даному стані людства переваги низинних, своєкорисливих міркувань» [275, с. 437]. «Для дієвості і повноти буття людині недостатньо «себе», - писав він, - необхідно мати ще й «своє». Власність є немовби ідеальним продовженням особистості в речах. Власності, як відомо, створюється двома основними шляхами - заволодінням (вольова, у тому числі насильницька, дія) і працею. Саме працею створюються засоби існування, створюється господарська основа соціального буття. Формування цієї основи припускає прагнення до матеріального забезпечення життєвих умов, але останнє потребує безупинного зростання духовності населення, морального зв'язку поколінь» [276, с. 319].

Ж. Ж. Руссо розмірковуючи над проблемами взаємовідносин власника і держави, дійшов висновку, що власність є також основою формування

одного з важливих компонентів демократії - громадянського суспільства. «Засновником громадянського суспільства, - писав він, - був перший, хто, обгородивши ділянку землі, придумав заявити: « Це моє! »- І знайшов людей досить простодушних, щоб тому повірити ...» [254, с. 69].

Р. Пайпс у цьому контексті зазначав, що «земля, на якій живе соціальна група, та земля, що дає їй засоби для прожиття, та, на якій бродять дикі і пасуться домашні тварини, дерева і урожай на полях, будинки, що зводяться людьми, одяг, який вони носять, їх пісні і танці, їх релігійні гімни - все це і багато іншого суть об'єкти власності. Так і виходить, що власність присутня скрізь, де є людина, і утворює тканину-основу будь-якого суспільства та іманентно властива людській особистості з моменту її народження» [207, с.106].

Схожі міркування ми знаходимо й у працях С. Франка: «людина здійснює себе не лише за допомогою свого тіла, а й за допомогою найближчого навколишній відрізка предметного світу, того довкілля, у якому він живе та володарює ..., ця безпосередня влада людської волі над навколишнім середовищем, цей інтимний зв'язок людського «я» з певною сферою зовнішнього світу, і є справжньою суттю власності» [314, с. 144].

«Не викликає сумніву уявлення про власність як спосіб реалізації особистості, котра переносить на речі якості особи, - пише Ю.Перепелкін, - у давнину це було очевидно, наприклад, єгиптяни визначали власність буквально як належне до "плоті", "сутності" особи: "дім його плоті", "бики, худоба, осли його плоті" тощо [209, с. 46].

«Власність - складне динамічне утворення, - пише Є. Подольська, - яке характеризується тим, що: виявляється в продуктах матеріальної та духовної діяльності особистості; впливає на загальний стан особистості; визначає принципи та норми її життєдіяльності; забезпечує відповідний рівень соціальних благ у суспільстві; зумовлює відповідну свободу в межах суспільства; надає особистості впевненості у собі [213, с. 144]. Вона також дуже влучно, на наш погляд, визначила фактори, які визначають роль

власності у свідомості особистості та його взаємовідносин у соціумі, які можна представити у схематичному вигляді (див. Додаток А, схема № 2).

На наш погляд, незважаючи на деякі розбіжності у різних філософських концепціях власності, сформованих на засадах доктрини антропоцентризму, їх загальною характеристикою є фактичне визнання власності ідеальним продовженням особистості в матеріальних та духовних об'єктах, провідної ролі особистості у диференціації предметів на майно загального або особистого виробництва чи споживання як визначального фактору взаємовідносин індивіда та соціуму.

В спеціальній літературі, як правило, *право власності* розглядається у неюридичному та юридичному значенні:

- згідно з першим, - як природне та невід'ємне право людини, яке охороняється державою і згідно з яким власник володіє, користується та розпоряджається своєю власністю на свій розсуд [53, с.76];

- згідно з другим, - як систему прав та норм, якими регулюються відносини власності [325, с. 736].

Неюридичне значення права особи володіти, користуватися та розпоряджатися власністю, як обумовлена природою людини і суспільства система регулювання суспільних відносин в галузі власності, зафіксовано у багатьох історичних пам'ятках права та актах міжнародного права.

У Декларації прав людини і громадянина 1789 р. (Франція) сказано: *«Люди народжуються та залишаються вільними і рівними у правах. Мета кожного державного союзу полягає у забезпеченні природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека і опір гніту»* (стаття 2) *«Оскільки власність є недоторканною і священним правом, ніхто не може бути позбавлений її інакше, ніж у разі очевидної, юридично встановленої суспільної необхідності і за умови справедливого і попереднього відшкодування»* (стаття 17) [65].

Філософську концепцію природності права власності на рівні зі свободою та особистою безпекою, яка не втратила свого значення концепція

й в умовах сьогодення, свого часу підтримував Вольтер, який вважав, що кожна людина має право на свободу, яка, на його думку, полягає у підкоренні тільки законам, власність, безпеку, рівність [78, с. 445].

Як стверджує О. Малько «у сучасних умовах все глибшого розуміння набуває той факт, що поняття «приватна власність» і «свобода» - нерозривні між собою. Незважаючи на те, що під свободою найчастіше розуміється її політичний зміст,...це поняття має глибоке історичне правове й економічне коріння, а вживання слова «свобода» почалося задовго до нашої ери» [162, с. 22 - 23].

Однак, слід зазначити, що науково-теоретичні позиції прихильників теорії природного права власності інколи суттєво відрізняються.

Так, згідно з Г. Гегелем, природне право власності у сукупності з позитивним державно-правовим регулюванням слід розглядати як найважливішу складову загальної філософії права [183, с. 34].

Не заперечуючи природність права власності Л. Мізес, однак вказував, що «одні автори приватну власність виводять з поняття природного права. Інші посилаються на природне право для виправдання скасування приватної власності на засоби виробництва. Оскільки ідея природного права похідна, тож подібні розбіжності не підлягають урегулюванню» [169, с. 259].

Серед опонентів зазначеної концепції слід відзначити Т. Пейна, який до природних прав відносив свободу слова, друку, совісті, рівність, право домагатися благоденства, щастя, які на його думку, властиві людині від природи, а право власності, як і право на її захист відносив до громадянських прав, як таких, що належать людині як члену суспільства [198, с. 115].

За П. Прудоном, - люди вступивши в союз для свободи, рівності, безпеки, «не стають союзниками у сфері власності, і якщо власність є природним правом, то це право не є соціальним, а антисоціальним. Власність і суспільство - два феномени, які, безумовно, не можна поєднати; змусити об'єднатися двох власників так само важко, як змусити два магніти

поєднатися однаковими полюсами. Суспільство повинно загинути або знищити власність» [225, с. 83].

На думку К. Маркса, у кожную історичну епоху власність розвивалася по-різному та за зовсім різних за складом суспільних відносин [165, с. 337], а засновник утилітаризму І. Бентам, взагалі вважав, що «природні права - просто нісенітниця, риторична нісенітниця» [63, с. 27].

З цим не погоджується С. Шевчук, який слушно звертає увагу на позадержавне походження природних прав, які існували ще в природному стані, тобто передували створенню держави та позитивних законів [326, с. 79] та робить висновок, що визнання права на життя природним правом людини дає підстави називати таким же природним правом людини і право на власність [326, с. 79].

Опонентами теорії природного походження права власності були також Дж. Локк, А. Сміт, І. Ільїн, - прихильники так званої «трудової теорії», сутність якої полягає в тому, що лише праця людини є основою набуття власності. Тобто, чим більше людина працює, тим більше власності вона отримує, а підвищення продуктивності праці та механізація виробництва має наслідком примноження власності та трансформацію виробника у керівника, менеджера, який контролює працю вже інших осіб.

Зокрема, Дж. Локк зазначав, що «якщо під власністю розуміти право володіння, то природне право слід ототожнювати не із законами природи, а із законами людського суспільства на визначеному етапі його історичного розвитку» [96, с. 238].

На початку XX століття значного розповсюдження набула також концепція соціальних обов'язків власності, згідно з якою держава мала право у разі суспільної необхідності накладати обмеження на право вільно користуватися та розпоряджатися засобами виробництва та їх результатами. Більш за все це мало відношення до правовідносин власності у галузі використання природних ресурсів та товарів сільськогосподарського виробництва [315, с. 288].

Однією з найбільш відомих та опрацьованих є матеріалістична теорія власності. Біля витоків розробки цієї теорії були К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ульянов (Ленін), через що саме вона за часів існування Радянського Союзу вважалася панівною та отримала всебічний розвиток. Це, в свою чергу, зумовило те, що й на сьогоднішній час більшість вчених при обґрунтуванні походження власності дотримуються саме матеріалістичної теорії, хоча й інші теорії мають вагомий вплив.

Основу матеріалістичної теорії складає постулат, що власність - це історично зумовлена суспільна форма розподілу (привласнення) матеріальних благ, що відображає суспільно-виробничі зв'язки між людьми в процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання [318, с. 193].

У цього приводу слід підкреслити, що концепція заперечення природного походження, тобто їх позадержавності та невід'ємності, певних прав людини, у тому числі права на власність, яка у подальшому деякими країнами була закладена у основу їх внутрішньої та зовнішньої політики, мала наслідком чисельні порушення цих прав. Зокрема, в Україні за часів радянської влади це було реалізовано у формі незаконного вилучення майна (так зване «розкуркулювання»), що мало наслідком голодомор, позасудові страти та довговічні позбавлення волі.

«Власність, право власності і право взагалі (з його принципом формальної рівності і свободи), - слушно зауважує у цьому контексті В. Нерсесянц, - мають сенс лише там, де визнається і діє індивідуальний людський початок та вимір у суспільному житті людей, де окрема людина, індивід як такий визнається як незалежна і самостійна особа суб'єкт власності і права, тобто економічно і юридично вільна особистість» [184, с. 124].

Т. Хефт звертає увагу що дана проблема представляє не тільки теоретичний інтерес, а викликана самою практикою. З одного боку загальновизнано те, що держави вільні у виборі своєї економічної системи, з чого випливає, що вони вправі вільно визначати, що є власністю, з іншого

боку - власність є одним з прав людини зафіксовано міжнародним правом [347, с. 6].

Сучасне розуміння прав людини у демократичному суспільстві орієнтовано на загальновизнані міжнародні стандарти, які за своїм змістом кореспондуються з християнськими принципами. В галузі права власності, ці стандарти сформульовано, зокрема у статті 17 Загальної декларації прав людини, у якій проголошується, що: «кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими; ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна» [98].

Серед сучасних фахівців досить поширеною також є концепція про відношення права власності до економічних прав людини, які є «сукупністю конституційних прав, що визначають юридичні можливості людини в економічній сфері, характер і зміст котрих визначає в кінцевому рахунку економічний, соціальний і політичний порядок у конкретному суспільстві [99, с. 441].

Як зазначає у цьому контексті О. Зайчук, економічні права - це центральний різновид прав і свобод, що забезпечують можливість:

- створювати матеріальні цінності;
- мати власність та розпоряджатися нею;
- забезпечувати матеріальні умови для існування та розвитку людини;
- користуватися природними об'єктами, що належать до загальнодержавної та комунальної власності і власності українського народу;
- задовольняти свої інтереси у сфері інтелектуальної, науково-дослідної і творчої діяльності [99, с. 86].

Право власності як юридичну (правову) категорію прийнято розглядати у двох розуміннях об'єктивному та суб'єктивному.

Так, за О. Дзєрою, «право власності в об'єктивному сенсі - це сукупність правових норм, які встановлюють і охороняють належність матеріальних благ конкретним об'єктам, у тому числі визначають підстави виникнення і припинення у них такого права щодо цих благ. Такі правові

норми у своїй сукупності утворюють відповідний інститут права власності. Оскільки ці норми мають переважно цивільно-правове походження, то це дає достатньо підстав для визнання інституту права власності інститутом цивільного права» [219, с. 131].

Суб'єктивне право власності - це забезпечена законом міра можливої поведінки фізичної і юридичної особи щодо володіння користування та розпорядження належним особі майном; воно надає власнику можливість на свій розсуд використати своє майно і свій інтелектуальний потенціал для будь-якої незабороненої законом діяльності. Тобто, право власності у суб'єктивному розумінні визначається як сукупність правомочностей власника щодо володіння, користування та розпоряджання [325, с. 6], - так званої «цивілістичної тріади» (див. Додаток А, схема № 1).

«Характерно, - наголошує Н. Кузнєцова, - що у сукупності тріада правомочностей, яка характеризує право власності у повному обсязі і розриває його зміст, може належати лише власнику і нікому більше» [219, с. 131]. Ці правомочності, продовжує вона, «виникають у власника водночас з виникненням права власності» [219, с. 131].

«Важливе значення, - пише О. Дзера, - має встановлення в законодавстві принципу рівності всіх суб'єктів права приватної власності» [219, с. 164]. Він також наголошує, що важливою ознакою, яка «характеризує сутність права власності є ступінь свободи власника у здійсненні правомочностей щодо належного йому майна на свій розсуд і у своїх інтересах, усунення усіх третіх осіб від протиправного втручання у сферу його володіння цим майном, а також обов'язки власника не порушувати прав та законних інтересів інших осіб» [219, с. 164].

Як і будь-яка інша правова категорія (інститут права) право власності характеризується наявністю суб'єкта, яким може бути фізична або юридична особа та об'єкта - індивідуально-визначеної речі (як матеріальної, так і духовної).

Як зазначається у юридичній літературі (див. схему № 1), правом володіння визнається юридично забезпечена можливість фактичного панування над річчю, пов'язана з волевиявленням власника, яка може виникнути як на законній підставі, так і внаслідок протиправного заволодіння. Законне володіння називається титульним володінням, незаконне, як таке, що не має законних підстав - без титульним та, в свою чергу, може бути добросовісним (давнішнім) і недобросовісним (самовільним, насильницьким, підробленим).

Право користування - заснована на законі можливість власника здобувати від майна, що йому належить, корисні властивості для задоволення потреб власника чи інших осіб та може належати не тільки власникам, але й іншим особам (на підставі, зокрема, цивільно-правових договорів або адміністративних актів).

Право розпорядження - безстрокова, забезпечена нормами права можливість власника визначити долю належної йому речі шляхом знищення, відчуження або передачі її в володіння іншим особам [46].

Існує також так званий «повний перелік» прав власності, за авторства А. Оноре, згідно з яким до таких відносяться:

- право володіння - господарське панування або виключний фізичний контроль над об'єктом власності;
- право користування - особисте використання об'єкта власності, здобування його корисних властивостей шляхом виробничого чи особистого споживання;
- право розпорядження (управління) - прийняття рішень щодо того, як і ким може бути використаний об'єкт власності;
- право привласнення (право на дохід) - привласнення, що ґрунтується на попередньому особистому використанні об'єкта власності або на дозволі щодо користування ним іншим особам;

- право на залишкову вартість (право суверена) - абсолютне право на визначення подальшої долі об'єкта власності шляхом відчуження, споживання, продажу, зміни чи знищення тощо;

- право на безпеку - гарантія захисту об'єкта власності від експропріації;

- право на перехід об'єкта власності у спадок або за заповітом - можливість користуватись повним набором правомочностей після отримання об'єкта власності у спадок або за заповітом;

- право на безстроковість - необмеженість володіння правомочностями у часі, якщо інше не зазначено в договорі;

- право на заборону шкідливого використання - обов'язок утримуватись від використання об'єкта власності у шкідливий для інших спосіб, у тому числі пов'язаний з виникненням негативних зовнішніх ефектів;

- право на відповідальність через відшкодування - можливість вилучення об'єкта власності в оплату боргу;

- право на залишковий характер - можливість "природного" повернення переданих будь-кому правомочностей із закінченням терміну передачі (наявність інститутів та процедур щодо захисту та відновлення втрачених правомочностей) [345].

Право власності також класифікується за формою власності:

- право приватної власності, яке включає право власності громадян і право власності юридичних осіб;

- право державної власності, що складається з права загальнодержавної власності та права власності суб'єктів територіально-адміністративного поділу держави;

- право муніципальної власності, тобто право власності муніципальних утворень.

Право власності також може належати як одній, так і двом або більшій кількості осіб у формі часткової або сумісної спільної власності. Перша може

належати кільком особам незалежно від того, яку форму власності кожен з них представляє, а друга, - можлива лише між громадянами.

В залежності від виду майна право власності поділяється також на право власності на рухоме майно і право власності на нерухоме майно.

Викладене дає підстави для висновку, що право особи мати власність (неюридичне розуміння) та право особи володіти, користуватися та розпоряджатися власністю (юридичне розуміння) поняття не тотожні, однак взаємозалежні. С одного боку право особи мати власність повинно бути зафіксовано у відповідних правових актах (конституція, закони тощо), з іншого - нормативно-правові акти індивідуальної дії, які закріплюють право особи на володіння, користування та розпорядження конкретними об'єктами власності, будуть дієвими лише за умови дотримання у суспільстві гарантованого та захищеного права власності. Рівень такого захисту безпосередньо залежить від рівня демократизації соціуму.

У цьому контексті, на наш погляд слід погодитися з В. Ємельяновим, який зазначає, що «власність становить економічну основу життя суспільства, будучи показником його добробуту й особистого добробуту громадян. Тому охорона відносин власності, їх чітке правове регулювання, захист від будь-якого неправомірного втручання - найважливіше завдання держави» [86, с. 3].

Сучасні економічні теорії не дають однозначного розуміння власності як економічної категорії. Деякі економісти відносять власність до категорії економічних відносин, за однією з версій - до сукупності усіх економічних відносин, за іншими - до основних, або висхідних чи первинних.

В спеціальній літературі також відзначається, що власність з економічної точки зору є складною системою господарських відносин, які існують у виробництві. Ця система включає в себе такі групи:

- а) відносини з приводу привласнення умов виробництва і його результатів;
- б) відносини з приводу господарського використання майна;

в) економічні форми реалізації відносин власності [187, с. 85].

Як економічна категорія, - зазначає С. Лебедева, - власність - це відносини між людьми з приводу власності, тобто з приводу її приналежності, контролю над нею, її розділу або переділу. Першорядне значення в суспільстві має форма власності на засоби виробництва (землю, знаряддя та предмети праці). Реальний зміст власності як економічної форми виробництва закріплюється юридичними принципами володіння, користування і розпорядження [140, с. 138].

Власність як економічна категорія, на думку В. Базилевича, - це «сукупність відносин між людьми з приводу привласнення засобів виробництва і створеного за їх допомогою продукту. Категорія «привласнення» породжує свою протилежність - категорію «відчуження», яка означає позбавлення суб'єкта права на володіння, користування і розпорядження тим чи іншим об'єктом власності» [85, с. 74].

Дещо по іншому це поняття трактує Є. Суханов, який вважає, що власність в економічному сенсі являє собою ставлення до матеріальних благ та полягає у встановленні над матеріальними благами «такого господарського панування, яке дозволяє власнику за своєю волею усувати або допускати всіх інших осіб до використання свого майна, самостійно визначаючи характер такого використання» [287, с. 10].

Як правило, - зазначає Н. Бірюкова, - відносини власності розглядають у двох аспектах - економічному та юридичному. Безперечно, первісними є економічні відносини привласнення матеріальних благ в ході суспільного виробництва, які існують і розвиваються незалежно від волі і свідомості людей [27, с. 122].

На тісний зв'язок економічних та правових ознак питань власності звертає увагу і О. Ковальчук, який зазначає, що «оскільки власність становить матеріальне підґрунтя розвитку суспільства, держава за допомогою юридичних норм закріплює, регламентує і захищає економічні відносини. Завдяки цьому вони перетворюються на правовідносини, що

виступають у такій юридичній категорії, як право власності В суспільстві з державно-правовою надбудовою економічні відносини власності неминуче одержують юридичне закріплення» [128, с. 466].

Водночас не можна не погодитися з В. Мазаєвим, який слушно звертає увагу на те, що форма власності як економічна категорія не є тотожною з формою власності як засобу здійснення права власності. Остання, на його думку, постає «як сукупність правових норм, які закріплюють належність матеріальних благ відповідним суб'єктам та визначають правовий режим конкретного майна» [159, с. 185].

«Отже, власність - слушно зауважує Ю. Ніколенко, - це ядро системи виробничих відносин, серцевина кожного суспільного способу виробництва, її називають ще основним, визначальним виробничим відношенням. Власність визначає цілі й мотиви розвитку виробництва. Будь-які докорінні зміни в політичній системі та у економічних відносинах мають починатися з відповідних перетворень у відносинах власності. Без цього не можна досягти скільки-небудь істотних зрушень у суспільному та господарському житті» [187, с. 88].

З цим варто погодитися, оскільки (див. Додаток А, схема № 3) власність є визначальним фактором не тільки процесу виробництва а й визначає класову, соціальну та економічну структуру суспільства, а також його політичну систему.

В економічній та правовій літературі, зауважує М. Домашенко, відсутня єдина термінологія критеріїв власності, й науковцям стикатися зі змішуванням таких понять як форма, тип та вид власності. Тому «одні автори розрізняють поняття загальнонародної, суспільної, державної, публічної власності, а інші вважають їх тотожними» [73, с. 32].

Наприклад, В. Рубаник виокремлює три основні філософсько-правові оцінки форм власності: 1) в умовах системи приватної власності власником виступає індивід, чиє слово у вирішенні питання про використання ресурсу суспільство визнає остаточним; 2) за системи державної (колективної)

власності проблема вирішується шляхом введення соціальних правил, відповідно до яких доступ до рідкісних ресурсів встановлюється відповідно до "колективних" інтересів суспільства в цілому; 3) за системи суспільної (комунальної) власності доступ до того чи іншого ресурсу відкритий для всіх без винятків, а коли обсяг ресурсів є величиною обмеженою, регулятором виступає принцип "хто перший зайняв, той перший скористався". Водночас вчений зауважує, що «ці три системи власності ніде не зустрічаються в чистому вигляді, на різних історичних проміжках часу, у всіх суспільствах вони фактично "перемішані" в різних співвідношеннях» [252, с. 154].

Згідно з В. Базилевичем існують два підходи до класифікації форм власності:

- вертикально-історичний, який визначає історичні форми власності, що зароджувалися та трансформувалися у процесі еволюції людського суспільства - первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична;

- горизонтально-структурний, який визначає класифікацію економічних форм власності, виходячи з рівня розвитку продуктивних сил, характеру поєднання працівника із засобами виробництва, ступеню правочинностей суб'єкта на ресурси, результатів її управління виробництвом, механізму розподілів доходів тощо.

У цьому контексті вчений поділяє форми власності на два основних типи: приватну (див. Додаток 4, схема № 4) та суспільну (див. Додаток 5, схема № 5).

Автор також припускає можливість існування змішаної форми власності, яка на його думку, поєднує різні форми власності - приватну, державну, колективну, кооперативну та інші, у тому числі власність іноземних суб'єктів (див. Додаток А, схема № 6).

Хоча такий поділ власності на форми є найбільш розповсюдженим, слід зазначити, що існують і інші концепції розуміння сутності феномену власності. Наприклад Є. Суханов, вважаючи поняття «форма власності» юридично неконструктивною спробою позбутися елементів марксівської

політекономії, відстоює позицію, за якою «жодних форм власності взагалі не існує, є лише одне єдине право власності із стандартним, єдиним набором правочинностей, якими можуть володіти різні суб'єкти - громадяни, юридичні особи, держава та інші публічно-правові утворення» [287, с. 772].

Безумовно, кожна з зазначених концепцій має право на існування, водночас, на наш погляд, незважаючи на різноманіття думок та тлумачень власності як економічної, соціальної та політичної категорії, їх змістовний аналіз, на наш погляд, дозволяє виявити певні узагальнюючі фактори, які вбачаються найбільш характерними для розуміння та визначення поняття власності:

- власність на тільки визначає економічно-правову природу виробничих відносин, а й де-факто є, так би мовити, «фундаментальною основою» економічної системи суспільства;

- власність становить невід'ємну частину виробництва, виступаючи системою виробничих відносин з приводу привласнення чинників і результатів виробництва;

- економічний зміст власності визначається ступенем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, тобто самим виробництвом, і є об'єктивною категорією, яка і виражає, і визначає реально існуючі суспільно-економічні відносини, становить їхній головний зміст [199, с. 24];

- незважаючи на тісний зв'язок економічних та правових категорій власності, слід констатувати, що реальні економічні відносини власності динамічно, невпинно і постійно розвиваються, а норми права переглядаються періодично, що в окремих випадках породжує дисбаланс між цими категоріями власності. Тому для нормального функціонування виробництва важливо своєчасне реагування законодавця щодо адаптації правових норм з новими якісними характеристиками відносин власності;

- питання власності визначають принципи функціонування як соціально-економічних, так організаційно-економічних відносин суспільства. Так, внутрішня економічна політика спрямована на суцільне одержавлення

власності пригноблює розвиток підприємництва, здорову конкуренцію, господарчу діяльність на принципах маркетингу тощо. У цьому контексті, на наш погляд, слід погодитися з Ю. Ніколенком, який зазначає, що прогресивний економічний розвиток завжди передбачає взаємодію різних типів власності, «водночас не заперечуючи того, що один з них може переважати в окремі періоди і етапи розвитку людського суспільства» [187, с.87];

- найбільш ефективно функціональні можливості складної і багатогранної категорії власності, як фундаментальної основи економіки, політики, соціології, права, культури і моралі демократичного суспільства, реалізуються за умов збалансованого та справедливого відношення до прав і обов'язків суб'єктів усіх форм цієї власності та їх гарантування і реального захисту з боку держави.

1.2. Методологічні засади філософсько-правового аналізу феномену власності.

Питання, пов'язані з методологією (від грец. *methodos* - шлях дослідження, спосіб пізнання і *logos* - слово, поняття, вчення) наукового дослідження почали вивчатися ще за часів античності.

«Ще Платон, Сократ і Аристотель, - зазначає В. Ковальчук, - висунули на перший план діалектичну природу мислення. Аристотель вивчав принципи побудови суджень, питання термінології, правила умовиводів та ін. У XVI-XVII столітті Ф. Бекон та Г. Галілей обґрунтували, що наукове пізнання базується на планомірному експерименті. Р. Декарт розробив правила раціоналістичного методу. Достовірними слід вважати положення, які чітко й виразно усвідомлюються. Гегель затвердив діалектику, як загальний метод пізнання й духовної діяльності. Він спробував розкрити протиріччя розвитку буття і мислення. Кожна конкретна наука використовує свою методологію і спеціальні методи» [128, с. 7].

Однак, незважаючи на давню історію, питання розуміння сутті та змісту поняття «методологія» у сучасній науці все ще лишається дискусійним. Найбільш розповсюдженими являються два варіанти структурної та змістової інтерпретації методології у сучасній науці: спрощений (суто філософський) та широкий (як вчення (знання) про структуру, логічну організацію, засоби і методи діяльності взагалі).

Прихильники першого варіанта вважають, що методологія - це певна сукупність філософських методів пізнання, до яких належать:

індуктивний метод Ф. Бекона [61];
 раціоналістичний метод Р. Декарта [64];
 діалектичний метод Сократа, Г. Гегеля, К. Маркса [264],
 феноменологічний метод Е. Гуссерля [353],
 системний метод Л. Берталанфі [341] та інші.

На думку прихильників другого варіанту методологія - це, насамперед, сукупність теоретичних положень про принципи побудови, форми і засоби науково-пізнавальної діяльності, тобто «вчення про метод діяльності, який включає принципи, методи діяльності і знання, відображає їх та складається з методології пізнання, методології практичної цільності та методології оцінки (аксіометодології)» [285, с. 8].

Методологія, як слушно зазначає М. Костицький, - це «вчення, цілісна теорія з поняттями й категоріями, світогляд, через призму яких і здійснюється пізнання з допомогою методів у відповідності з технологією їх застосування - методикою. Тобто є метод, методика й методологія. Вони, з одного боку, перебувають в ієрархічному зв'язку, з іншого - можуть існувати доволі автономно. Так, наприклад, метод спостереження може застосовуватися в більшості наук, незважаючи на те, що він, на мій погляд, найбільше пов'язаний з позитивістською методологією, емпіризмом. Тобто, щоб спостерігати за природою, соціумом, процесами і явищами, у них не обов'язково себе позиціонувати як позитивіста чи емпіриста» [141, с. 6].

Цю думку поділяє Е. Юдин, який пише, що «методологія, в широкому розумінні цього слова, є вчення про структуру, логічну організацію, методи та засоби діяльності. ... Основною функцією методологічного знання є внутрішня організація і регулювання процесу пізнання або практичного перетворення того чи іншого об'єкта... вона дає характеристику компонентів наукового дослідження - його об'єкта, предмета аналізу, завдання дослідження (або проблеми), сукупності дослідницьких засобів, необхідних для вирішення задачі даного типу, а також формує уявлення про послідовність руху дослідника в процесі рішення задачі» [337, с. 30].

На думку А. Конверського, методологія «є типом раціонально-рефлексивної свідомості, спрямований на вивчення, удосконалення і конструювання методів та має два основних значення:

по-перше, це - система певних правил, принципів і операцій, що застосовуються у тій чи іншій сфері діяльності (в науці, політиці, мистецтві тощо);

по-друге, це - вчення про цю систему, загальна теорія метода» [200, с.18].

«Метод (в тій чи іншій формі), - зауважує С. Щерба, - зводиться до сукупності визначених правил, прийомів, способів, норм пізнання і діяльності. Він є системою принципів, вимог, які орієнтують суб'єкта на вирішення конкретного завдання, досягнення результатів у певній сфері діяльності. Метод дисциплінує пошук істини, дозволяє зекономити сили і час, рухатися до мети найкоротшим шляхом, регулюючи пізнавальну та інші форми діяльності людини» [331, с. 346]. В той же час слід погодитися з ним у тому, що «неможливо створити загальний метод пізнання, а необхідно кожного разу шукати новий шлях дослідження, тобто кожне нове відкриття вимагає застосування нових методів і нової методології дослідження» [331, с.346].

Особливістю цього дослідження є те, що його об'єктом є власність як складна система та багатфункціональна категорія. Тому, на наш погляд, її

змістовне розуміння має формуватися під впливом багатьох факторів, а методологічний інструментарій дослідження - ґрунтуватися на основі багаторівневої концепції методологічного знання, яка передбачає застосування:

- методів, які визначають найбільш загальні форми пізнання проблеми, зокрема, - діалектичний, метафізичний, аналітичний, системний, феноменологічний, герменевтичний тощо;
- загальнонаукових підходів і методів пізнання, використання яких характерно для певного ряду галузей наукового знання;
- методи, застосування яких є специфікою окремих складових загальної системи питань власності.

При цьому необхідно врахувати той факт, що процесу дослідження власності, як й будь-якої іншої системи, властива нелінійна методологія пізнання, яка знаходиться під впливом сучасних міждисциплінарних наукових концепцій, а саме:

- динаміки неврівноважених процесів, результатом яких є те, що випадковість необхідність доповнюють одна одну, визначаючи долю відкритої системи;
- вивченням процесів самоорганізації виникнення, підтримки стійкості і розпаду систем різної природи на основі методів математичної фізики («формальних технологій») - синергетики (від грецьк. *συν* - спільне та *ἔργον* - дія).

Методологічний інструментарій, застосований автором при дослідженні питань власності можна умовно розділити загальні дослідницькі та філософські (див. схему № 7).

Загальні дослідницькі методи, які складають основу процесу пізнання феномену власності в його виникненні, утвердженні та розвитку.

Філософські методи, які застосовувалися автором, в свою чергу доцільно диференціювати на загальні, тобто ті що застосовуються при

дослідження будь-якої категорії власності та прикладні (спеціальні), які відображають специфіку методології дослідження окремих складових системи власності, наприклад, поділ приватної власності на колективну та індивідуальну, приватна власність на землю та природні ресурси тощо.

Аналіз викладеного дає підстави для визначення методології цього дослідження як сукупності прийомів, методів та логічної організації пізнання філософських, економічних, правових, соціальних, історичних та культурно-моральних засад питань складної та багатофункціональної системи власності як основи формування політичного устрою демократичного суспільства.

У спеціальній літературі під «понятійним (поняттєвим)» апаратом (від лат. *apparatus* - сукупність) дослідження, як правило розуміється субординована система (ієрархія), що включає в себе всі терміни по проблемі конкретного дослідження [251, с. 151]. Власний понятійний апарат, який складають основні дефініції (від лат. *definitio* - роз'яснення чи витлумачення) або визначення за допомогою яких інтерпретуються сучасні наукові дані має кожна наука. При цьому, зазначається, що понятійний апарат всякої науки незмірно бідніший від об'єктивної дійсності і відбиває лише певний рівень пізнання цієї дійсності [272, с. 168].

На наш погляд, таке звужене розуміння понятійного апарату не відповідає його суті і змісту, оскільки розвиток знань та загальної теорії у будь-якій галузі наукового дослідження, у тому числі, з питань власності, полягає у розширенні та поглибленні понятійних схем опису проблем, які виникли, встановлення їх взаємозв'язків іншими понятійними схемами, виявлення, опису та фіксації результатів вивчення загальних та індивідуальних ознак, а також характеристик системи, предмета та об'єкта цього дослідження.

Стосовно цього дослідження до них слід віднести такі терміни та поняття як, наприклад, «власність», «питання власності», «філософія власності», «критерії власності», «право власності», «суб'єкт права власності», «категорії власності» тощо.

Ці та деякі інші елементи понятійного апарату дослідження будуть детально досліджені у подальшому, тому, на наш погляд, їх недоцільно вирізняти із загального тексту до окремого переліку, й не тільки з метою уникнення повторів. Головне те, що вони, безумовно, є ключовими у визначенні філософських, економічних, політичних, соціальних, правових, психологічних, релігійних та культурно-моральних категорій власності як складної та багатфункціональної системи.

Дослідження спирається на наукове підґрунтя, основу якого складають наукові доктрини, теоретичні концепції, практичний досвід та інша інформація, отримані у ході вивчення праць видатних зарубіжних та вітчизняних філософів та фахівців у галузі права, економіки, теорії держави та права, конституційного права та теорії управління, історичних пам'яток релігій та права, матеріалів з архів та, бібліотечних фондів, публікації у друкованих засобах масової інформації та інтернет-виданнях.

Таким чином джерельну базу дослідження склали:

- праці давньогрецьких та римських мислителів: Сократа, Платона, Аристотеля, Марка Теренція Варрона, Луція Аннея Сенеки, Марка Тулія Цицерона та інших;

- релігійні тексти: «Ригведа Мандали», «Коран», «Святе Письмо, Священне Писання» - збірник книг, що утворюють «Біблію»;

- історичні пам'ятки права: «Артхашастра або Наука політики», Закони Солона, Давньоруські княжі устави, Руська Правда, Велика Хартія Вільностей, Великий березневий Ордонанс, Саксонське зерцало, Статути Великого Князівства Литовського, Конституція Пилипа Орлика, Конституція Української Народної Республіки, конституції Радянської України (1918 - 1978 pp.);

- наукова спадщина видатних зарубіжних та вітчизняних філософів та економістів: Томаса Мора, Томаззо Кампанелли, Гуго Гроція, Томаса Гоббса, Джона Локка, Шарля Луї де Монтеск'є, Жан-Жака Руссо, Григорія Сковороди, Адама Сміта, Олександра Радищева, Анрі де Сен-Сімона, Георга

Вільгельма Фрідріха Гегеля, Роберта Оуена, Шарля Фур'є, Василя Каразіна, Миколи Костомарова, Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, Герберта Спенсера, Михайла Туган-Барановського, Володимира Ульянова (Леніна), Володимира Копейчикова, Жака Ле Гоффа, Семена Франка, Олександра Лившица, Степана Мочерного, Вадима Авер'янова;

- наукові напрацювання сучасних вчених-правознавців та економістів: Надії Армаш, Юрія Битяка, Володимира Бевзенко, Сергія Головатого, Олександра Дзери, Григорія Климка, Миколи Козюбри, Михайла Костицького, Тетяни Коломоєць, Володимира Коссака, Наталі Костицької-Кушакової, Володимира Луця, Ольги Скакун, Семена Стеценка, Наталі Янюк та багатьох інших.

Слід також зазначити, що матеріали, які складають джерельну базу не тільки є достатніми для повного та об'єктивного вирішення завдань дисертаційного дослідження, але й дозволяють висунути декілька робочих гіпотез стосовно його основної теми.

Зокрема, виходячи з того, що дисертація має на меті дослідити маловивчену, на наш погляд, проблему визначення філософсько-правового змісту власності як основи демократії, вважається за доцільне подальше дослідження зосередити на вивченні аргументів та контраргументів щодо таких авторських гіпотез.

Гіпотеза перша. Історичні пам'ятки та інші джерела інформації вказують на вирішальний вплив питань власності на визначення засад і принципів формування і діяльності політичних партій та організацій політичного спрямування, а також інститутів громадянського суспільства. Й навпаки, стан власності залежить від суспільно-політичного устрою соціуму та знаходиться під його значним впливом. Йдеться про те, що прихід до влади певної політичної сили, як еволюційним так і революційним шляхом, має наслідком запровадження заходів, передбачених її програмними документами в галузі економіки, культури, соціології, права, тобто основних

напрямів функціонування суспільства, що мають безпосереднє відношення до питань власності.

Наприклад, Шарль Луї Монтеск'є дослідивши причини «величі і падіння римлян», дійшов висновку, що тільки там, де громадяни вільні, незалежні та заможні, де панують республіканські погляди, суспільство в стані успішно розвиватися. У країнах, де громадяни відмовляються від вільнодумства і стають на шлях рабства, держава втрачає свою велич і, в кінцевому рахунку, зазнає поразки від внутрішніх і зовнішніх ворогів [169, с.113].

Історичний досвід підтвердив цей висновок видатного філософа, зокрема, на сумному прикладі країн, які в основу своєї економічної та соціальної політики поклали утопічну ідеологію побудови ідеального суспільства, шляхом намагання нав'язати людям обов'язковий спосіб дій і поведінки, регламентацію їх життя та знищення приватної власності, яка вважалася причиною експлуатації та соціальної нерівності.

С. Франк висуваючи ідею соборного устрою народного життя, вважав, що в його основу слід покласти такі принципи:

а) необхідність приватної власності як умови особистої свободи (вона повинна контролюватися, а якщо потрібно - обмежуватися, тобто існувати не в інтересах власників, а в інтересах суспільства);

б) державне регулювання і планомірність суспільного життя, у тому числі й у сфері господарської діяльності, суворе дотримання системи вільних приватноправових відносин» [315, с. 312].

Таким чином, можна дійти висновку, що вчений одним з перших дійшов висновку про необхідність органічної єдності державного управління та нагляду за системою власності і приватного володіння індивідів з метою поєднання інтересів індивідуальних власників та інтересів суспільства, які репрезентує держава [315, с. 320].

Як не буває ідеальних людей, так і не може бути ідеального суспільства навіть в умовах демократії. За висловом Уїнстона Черчилля: *«ніхто не*

стверджує, що демократія досконала та всевідаюча. Насправді, можна сказати, що вона найгірша форма правління, якщо не враховувати всіх інших, які були випробувані часом»[323, с. 309]. Разом з тим не можна заперечувати, що головний показник економічного розвитку країни - життєвий рівень населення, у сучасних демократичних державах набагато вищий ніж у тих, де продовжують сповідати утопічні ідеї. На наш погляд, головна причина такого стану відсутність у останніх розумного балансу між приватною та державною власністю, продовження виконання виключно державою функції верховного розпорядника засобів виробництва та розподільника суспільного продукту. Вона займає центральне місце в економічній системі, оскільки зумовлює спосіб поєднання робітника із засобами виробництва, мету функціонування і розвитку економічної системи, визначає соціальну і політичну структуру суспільства, характер стимулів трудової діяльності і спосіб розподілу результатів праці (див.схему № 8).

Гіпотеза друга. Відношення суспільства до власності формувалось під впливом звичаїв, традицій та ментальності соціальних груп, які утворюють це суспільство та під значним впливом релігійних традицій та догм.

Наприклад, для язичників, бриттів, саксів, слов'ян тощо не було потреби у церквах як величних спорудах для виразу своєї віри, оскільки божественне вони вбачали у природі, яка їх оточувала. СENS стародавньої віри полягав не у спасінні душі у потойбічному світі, як проповідують апологети більшості світових релігій, - а у збереженні і примноженні роду та його власності, родючості землі, плодовитості худоби, а також дотриманні звичаїв та повазі до цінностей, які склалися у ході життєдіяльності соціуму. На противагу, пантеон античних богів, який де-факто складався з аристократів-рабовласників потребував їх шанування у величних будівлях - храмах - з обслугою когорти жерців.

Конфуціанство підтримує ідею непорушного соціального порядку, ієрархічної впорядкованості суспільства, зокрема, в залежності від статків. Згідно з Конфуцієм, суспільний статус людини (поділ на "вищих" і

"нижчих") і її доля визначені Небом і не можуть бути змінені. Діяльність правителя повинна починатися з "виправлення імен"("чжен мін"), тобто приведення усіх речей у відповідність до їх назви (син повинен бути сином, батько - батьком тощо), дотримання єдності слова і діла. Це означало, що кожний має знати своє місце в суспільстві і робити те, що йому належить. Такий соціальний порядок повинен лишатися незмінним [311, с. 144].

Головною в Корані щодо відносин власності є теза: «Аллаху належить те, що в небесах і на землі». Зокрема, у мединських сурах визначаються відносини власності, права спадкоємців, майнові відносини подружжя, покарання за замах на власність[135].

Коран вчить, - писав Т.Бетелл, - що всі речі в кінцевому рахунку належать Богу, а люди - їх «віце-регенти». Але ісламські вчені не витлумачили це на шкоду приватній власності. Про те, що сам Пророк визнавав приватну власність, можна судити з того, що Коран встановлює детальні правила успадкування. Ці правила, які, будучи викладені коротко, свідчать, що хоча власність слід ділити між членами сім'ї, але це не має перешкодити розвитку вільного ринку [25, с. 357].

Більш того, - продовжує дослідник, - Коран не стурбований нерівністю багатства і не містить закликів до перерозподілу. Він навіть особливо наказує не «домагатися того, чим Аллах в щедрості своєї наділив одного більше, ніж іншого» [25, с. 357].

Головним постулатом вчення, яке ніс до людей Ісус з Назарету, слід віднести визнання рівності людей, оскільки всі вони є діти Бога, і немає *«ані геллена, ані юдея, обрізання та необрізання, варвара, скита, раба, вільного, але все та в усьому Христос»* [40]. Водночас, незайве зазначити, що проголошуючи рівність перед Творцем, християнство закріплювало поділ людства на класи - панівний та підпорядкований, тобто, де-факто диференціює їх за ознаками величини статку, й, до речі не засуджує рабства (окрім випадків обернення в рабство євреєм свого одноплемінника) як форми власності на людей.

Так у 1-му Посланні Петра сказано: *«Отож, коріться кожному людському пану, чи то цареві, як найвищому, чи то володарям, як від нього посланим для покарання злочинців і для похвали добродійців, бо така Божя воля, щоб ми, добродійці гамували неухто нерозумних людей, як вільні, не як такі, що використовують волю на прикриття зла, але як раби Божі. Якщо ти побачиш у краї якому утискування бідних і порушення права та правди, не дивуйся тому, бо за високим спостерігає вищий, а над ними Всевишній. Перевагою в цілому є цар, який турбується про всю країну»* [40].

Гіпотеза третя. Питання власності за всіх часів були визначальним фактором економічної, соціальної та політичної діяльності соціуму та об'єктом дослідження фахівців у цих галузях суспільного життя. Водночас лишається малодослідженим те, що у процесі генезису людства власність з примітивної категорії, яка визначала форму володіння предметами побуту та здобування засобів для виживання, з часом трансформувалась у складну та багатофункціональну систему.

Власність, слушно зауважує В. Королева, - це не якесь коло речей і предметів, що належать кому-то. Це система відносин в суспільстві, відносин економічних, політичних, моральних, міжособистісних, правових тощо [140, с. 139]. Такої ж думки дотримується й С.Мочерний, який зазначає, що власність - це «категорія, яка містить низку підсистем суспільних відносин (економічних, соціальних, правових, психологічних, національних тощо), що прямо й опосередковано стосуються привласнення предметів природи у процесі праці та привласнення матеріальних і духовних благ через соціально-економічну форму суспільного способу виробництва» [83, с. 327].

Таким чином для власності, як і для будь-якої іншої системи, згідно з "теорією систем" Карла Людвіга фон Берталанфі, є характерним «не тільки наявність зв'язків і відносин між собою (визначена організованість), а й нерозривна єдність із середовищем, у взаєминах з яким "система" виявляє свою цілісність» [341, р. 25]. "Обмін і сполучення, - зазначав з цього приводу М. Фуко, - це позитивні фігури, котрі відіграють свою роль усередині

складних систем відмежування і, без сумніву, не могли б функціонувати незалежно від останніх" [316, с. 70].

Хоча власність та її системні складові, як правило, задіяні у процесі виробництва продукту споживання для соціуму або його окремих членів, йдеться не тільки про матеріальні, а й про духовні блага. Власність, як одна із важелів механізму об'єднання індивідів у суспільство, тобто формування у них здатності виступати як єдине ціле, виступає також одним з головних соціологічних критеріїв формування соціальної спільноти та запровадження змін з метою удосконалення її функціонування.

Основними формами таких змін за Г. Ефендєєвим, є: 1) цільова змінна; 2) культурно-регулятивна змінна (загальні норми і правила поведінки); 3) змінна солідарних соціальних дій, взаємодій [188, с. 276 - 277]. З цим, безперечно, слід погодитися, тому, що забезпечення зв'язності елементів та постійний розвиток самої системи є ознакою виключно соціальних, а не біологічних систем, які формуються стихійно, на основі рефлексних проявів, й тому, певна річ, не можуть характеризуватися «частотою та щільністю (тіснотою) взаємодії» [257, с. 121].

Зміст та наповнення системи власності за різних часів, або за К. Марксом протягом різних суспільно-економічних формацій, суттєво змінювалися. Відходили у небуття інститути власності на людину, як безпосереднє рабство, так і опосередковане - кріпацтво, змінювались суб'єкти права власності, законодавство, яким врегульовувались правовідносини у цій системі. Незмінним лишались лише основні функції відносин у галузі власності:

- визначення цільової спрямованості виробництва;
- формування форм праці та характеру розподілу, обміну і споживання її результатів;
- узгодження системи економічних інтересів суб'єктів права власності;
- встановлення принципів соціальної ієрархії, становища людини в суспільстві.

Водночас історичний досвід також показує, що успішна реалізація цих функцій сприяла не тільки розвитку правовідносин у системі виробництва, а й безпосереднє впливала на політичний устрій та суспільний стан держави, її зовнішню та внутрішню політику, у тому числі в галузі гарантування та захисту прав і основоположних свобод людини і громадянина, задоволення культурних та духовних потреб особистості.

Викладене не означає, що подальше дослідження буде обмежено виключно доказуванням цих трьох гіпотез. Безумовно дослідження такої складної та полігранної категорії як власність потребує досконального вивчення також й інших аспектів порушеної проблеми. Однак, на наш погляд, визначення трьох основних напрямів дослідження: політико-соціально-економічний (перша гіпотеза), культурно-духовно-моральний (друга гіпотеза) та науково-теоретичний (третя гіпотеза), сприятиме повному та об'єктивному вирішенню головного завдання цього дослідження - вивчення та наукове осмислення історичного процесу трансформації відносин у системі власності, визначення закономірностей його подальшого розвитку в контексті формування засад функціонування демократичної правової та соціальної держави.

Висновки до розділу 1

1. Питання власності, які виникнули у ході трансформації родоплемінних відносин, у процесі генезису суспільних відносин поступово зайняли центральне місце в економічній, а згодом і у політичній системі соціуму.

2. Прихід до влади певної політичної сили, як еволюційним так і революційним шляхом, має наслідком запровадження заходів, передбачених її програмними документами щодо основних напрямів функціонування суспільства, що мають безпосереднє відношення до питань власності.

3. Відношення суспільства до власності формувалось під впливом звичаїв, традицій та ментальності соціальних груп, які утворюють це суспільство та під значним впливом релігійних традицій та догм.

4. Основними функціями відносин у галузі власності як складної та багатофункціональної системи є такі:

- визначення цільової спрямованості виробництва;
- формування форм праці та характеру розподілу, обміну і споживання її результатів;
- узгодження системи економічних інтересів суб'єктів права власності;
- встановлення принципів соціальної ієрархії, становища людини в суспільстві.

5. Незважаючи на варіативність визначень поняття власності у спеціальній літературі, можна вирізнити узагальнюючі фактори, які вбачаються найбільш характерними для його розуміння та визначення:

по-перше, власність не тільки визначає економічно-правову природу виробничих відносин, а й де-факто є, так би мовити, «фундаментальною основою» економічної системи суспільства;

по-друге, власність становить невід'ємну частину виробництва, виступаючи системою виробничих відносин з приводу привласнення чинників і результатів виробництва;

по-третьє, економічний зміст власності визначається ступенем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин і є об'єктивною категорією, яка виражає і визначає реально існуючі суспільно-економічні відносини, становить їхній головний зміст;

по-четверте, незважаючи на тісний зв'язок економічних та правових категорій власності, реальні економічні відносини власності динамічно, невинно і постійно розвиваються, а норми права переглядаються періодично, що в окремих випадках породжує дисбаланс між цими категоріями власності;

по-п'яте, - питання власності визначають принципи функціонування як соціально-економічних, так організаційно-економічних відносин суспільства;

по-шосте, - найбільш ефективно функціональні власності як фундаментальної основи демократичного суспільства, реалізуються за умов збалансованого та справедливого відношення до прав і обов'язків суб'єктів усіх форм цієї власності та їх гарантування і реального захисту з боку держави.

6. Власність є складною системою та багатофункціональною категорією, змістовне розуміння якої має формуватися під впливом багатьох факторів, а методологічний інструментарій дослідження - ґрунтуватися на основі багаторівневої концепції методологічного знання.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ ВЛАСНОСТІ ЯК ОСНОВИ ДЕМОКРАТІЇ

2.1. Власність як філософсько-правова категорія та основа формування державного устрою раннього рабовласницького суспільства

Ф. Енгельс, узагальнюючи, названу ним «морганівською», періодизацію генезису первісного суспільства, вирізняв три основних її етапи:

дикість - період переважно привласнення готових продуктів природи; штучно створені людиною продукти служать головним чином допоміжними знаряддями такого привласнення;

варварство - період введення скотарства і землеробства, період оволодіння методами збільшення виробництва продуктів природи за допомогою людської діяльності;

цивілізація - період оволодіння подальшою обробкою продуктів природи, період промисловості у власному сенсі цього слова і мистецтва [333, с. 28]. Перехід від одного етапу до іншого, на його думку, обумовлювався рівнем розвитку відносин у галузі власності на засоби виробництва [333, с.58].

За таких умов, - слушно зауважує В. Овчаренко, - «постать мисливця як годувальника, навколо якого групувалося плем'я та забезпечення діяльності якого було основним завданням самоврядування общини, поступово почала відходити на задній план. Відповідно почали змінюватися і пріоритети у визначенні завдань саморегулювання функціонування общини, харчування якої тепер більшою мірою залежало від майстерності скотаря, аграрія та вмілого ремісника» [189, с. 18].

Дещо по іншому визначає етапи розвитку соціуму С. Десницький, на його думку:

перший стан людського роду - мисливство і збирання плодів;

другий, - скотарство;

третій, більш високий, - хліборобство (землеробство);

четвертий, останній та остаточний - «комерційне становище». «Розвиток інституту власності, - на його переконання, - визначається зміною вказаних чотирьох станів [214, с. 68]. Водночас не слід недооцінювати те, що на суспільне життя громади крім двох, відзначених Ф. Енгельсом, факторів - «кривність та загальна власність на землю», значний вплив мали боротьба за задоволення особистого інтересу та релігійні культи [333, с. 68].

Таким чином можна зробити висновок, що саме виникнення приватної власності було головною причиною розпаду родової общини та, як наслідок, й до розпаду первіснообщинного ладу та переходу до іншої суспільної формації - рабовласницької. Плутарх, слідуючи стоїкам, писав, що «початок ворожнечі не у володінні своїм, а в привласненні чужого і в перетворенні загального в своє» [79, с. 22].

Одночасно з розвитком суспільних відносин з питань власності, удосконалювалися й основні категорії цього феномену, насамперед економічна думка як сукупність уявлень про те, як вирішувати різноманітні господарські завдання та законодавство як гарантії недоторканності та захисту прав власника. Останнє, в умовах формування державності, набувало особливого значення, оскільки стало можливим привласнення частини створеного суспільного продукту окремими особами (переважно племінними вождями, родовою знаттю).

Саме з цього прошарку соціуму почала формуватися правляча еліта суспільства, яка певна річ, прагнула спрямувати військовий та економічний потенціал новоутвореної людської спільноти на розширення своїх володінь та збільшення обсягу власності, закріпивши за собою гарантії від посягань на неї з боку інших членів цієї спільноти.

У ранніх рабовласницьких державах, які виникли на території Азії і Північної Африки, - пише В. Лісовицький, - економічні ідеї і уявлення знайшли відображення в двох основних формах: юридичних документах, якими були збірники законів цих держав, і господарських трактатах, присвячених вирішенню більш конкретних завдань організації і управління господарськими системами вигляді обрядів, традицій, релігійних уявлень. Типовими прикладами були закони вавилонського царя Хаммурапі, індійський трактат «Артхашастра», збірник трактатів «Гуань Цзи», написаний у стародавньому Китаї. У законах Хаммурапі, висічених клинописом на

базальтовій плиті в XVIII ст. до н.е., трактуються проблеми власності, оренди і найму, регламентуються відносини рабів і рабовласників, кредиторів і боржників» [154, с. 9].

У цьому контексті особливого значення набуває визначення форми державного устрою, статус індивіда та рівень його впливу на визначення та реалізацію зовнішньої та внутрішньої політики державного утворення. За умов монархічного правління цей статус визначався як підданство, а демократичного - як громадянство, відповідно різнилися й філософсько-правові засади регулювання правовідносин у галузі власності.

Монархічне управління або тиранія тих часів характеризувалася прагненням до концентрації важелів управління та володіння власністю, у тому числі тією, що належала підданам, в руках держави, а фактично в особі монарха (царя, короля, шаха, султана тощо). Не випадково цю форму управління пізніше король Франції Людовик XIV влучно визначив загальновідомим афоризмом «держава - це я» [148]. Однак монополізація державою основних засобів виробництва має неминучим наслідком зниження ефективності економічного фактору діяльності будь-якої політичної системи, оскільки гальмується розвиток приватної ініціативи та здорової конкуренції, а творча енергія особистості поступається місцем незацікавленості пересічного трударя у результатах своєї праці. До того ж накопичення власності в руках правлячої верхівки призводить до загострення у соціумі конфліктних ситуацій, обумовлених несправедливим розподілом суспільного продукту, що призводить до поглиблення прірви між рівнем життя соціальних груп.

Як показує історичний досвід існують два шляхи виходу з такого стану - революційний, який як правило супроводжується кривавими подіями, та біль-менш мирний - еволюційний.

Закономірності еволюційного процесу генезису суспільства, на наш погляд, можна прослідити на прикладі процесу утворення античних держав-полісів, який проходив переважно шляхом поступової трансформації родових установ.

Наприклад, майнова і професійно-виробнича диференціація соціуму давніх Афін, мала наслідком формування трьох соціальних груп:

евпатридів (дав.-грец. εὐπατρίδαι - від εὖ, «добрий, славний» та πατήρ, «батько»), тобто громадян, що походили від благородних батьків та мали найбільше прав і розпоряджались землею;

геоморів (дав.-грец. γεωμόρο, від γεός- «земля» і μείρομα - «отримувати долю») - вільних землеробів, громадян, які володіли земельними ділянками та входили до міської громади;

деміургів (дав.-грец. δημιουργός - «майстер, ремісник») - громадян, членів міської громади, які займалися вільним ремісництвом.

У політичній сфері влад поступово переходить до колегії архонтів (дав.-гр. ἄρχων - «начальник, правитель») - урядовців із широкими повноваженнями, які утворюють ареопаг (дав.-грец. ἀρείος πάγος - пагорб Ареса) - вищий судовий і урядовий контролюючий орган.

Згідно з Л.Пальцевою «одним з найбільш знаменних явищ, пов'язаних з процесом становлення грецького полісу як автономної самоврядної громадянської громади, була поява, спочатку в окремих містах, а пізніше й майже всюди писаних законів» [208, с. 55].

Саме завдяки «*nomos*» (давн.-грец. νόμος - звичай, порядок, закон» в обіг було введено такі поняття як: «*dikaioσύνη*» (давн.-грец. δικαιοσύνη, - правда і справедливість, від імені богині справедливості - Діки), «*themis*» (давн.-грец. Θέμις - право, від імені богині правосуддя - Феміди), «*evnom?а*» (давн.-грец. Εὐνομία- законність, від імені богині правопорядку - Евномії) тощо.

«Номос, - писав Ж. П. Вернан, - як зведення правил, заснованих законодавцями, являє собою гуманні рішення, націлені на отримання певного ефекту: соціального взаєморозуміння і рівності громадян» [357, р. 98]. Це кореспондувалося із засадами вчення піфагорійців, згідно з якими, «основа справедливості - спільність і рівність, а також уявлення про те, що єдність одного тіла і однієї душі дає всім єдність переживань, коли одним словом називають своє і чуже» [339, с. 165].

В цілому тогочасні закони, як вважав Аристотель, можна умовно поділити на ті, що «мали на меті зміну існуючого державного ладу (закони Лікурга Спартанського та Солона) та ті, що регулюють майнові відносини, насамперед земельної та інші сфери суспільного життя, не торкаючись засад існуючого державного устрою» [208, с. 56].

«Закони, - зазначав Демокрит, - власне, потрібні для звичайних людей, щоб приборкати властиві їм заздрість, сварки, взаємне заподіяння шкоди. Для мудрої людини і доброї душі, - батьківщина, - це весь світ, при кожному державному ладі він буде жити справедливо і збереже «хороший настрій» (евтюмію), що є метою життя» [111, с. 50].

Справедливість та свобода, були визначальними факторами законодавства й у філософських поглядах Сократа. Для нього, - пише Є. Орач, свобода - «прекрасне і величне надбання як для людини, так і для держави, яке можливе лише за умови дотримування всіма розумних і справедливих законів. А кожній людині властива індивідуальна свобода і автономія особистості» [196, с. 41 - 42].

Гесіод, у своїх віршах також відстоював ідею єдності справедливості полісу й закону, він писав: *«... слухайся голосу правди та й думки не май про насильство, цей-бо закон для людей встановив олімпієць Кроніон: риби, і звірі, і птиці крилаті нехай безборонно, нищать себе й поїдають - немає-бо правди між ними. А чоловікові правду він дав, найкоштовніше благо. Хто, усвідомивши правду, її привселюдно шанує, щастя дає тому Зевс, що далеко сягає очима. Як же хто, свідчачи, каже неправду й клядеться брехливо, той справедливість порушив, самого себе загубивши»* [6, с. 121].

Погоджуючись з викладеним, слід однак зауважити, що положення давньогрецьких законів, зокрема, щодо питань власності, формувались в умовах коли під власністю малося на увазі не тільки земля, реманент, худоба, сільськогосподарські продукти та вироби ремісників, а й певна категорія людських осіб - раби.

Це також породжувало дискусії у філософських колах, при цьому концептуальне відношення опонентів варіювалось від повного неприйняття права власності на людську особу до його схвалення.

Так, Алкідам Елейський відстоював філософську доктрину, за якої «бог створив усіх вільними, а природа нікого не створила рабом» [145, с. 14]. Стоїчна філософська школа також не відрізняла раба від вільної людини та відстоювала доктрину, що якої свобода і рабство - лише зовнішні форми життя.

Натомість учень Сократа - Платон, хоча й розробив проект ідеальної держави, в якій відсутній поділ людей на вільних і рабів [167, с. 12 - 13], не

відкидає рабство: «судити про рабство дуже важко в усіх відношеннях. Доводи, які призводять до його користь, гарні в одному сенсі і погані в іншому, бо вони одночасно доводять, що володіти рабами і добре, і небезпечно» [203].

Одним із прихильників інституту рабовласництва був і Аристотель, який вважав його основною громадською установою. Він писав: «раб - це якась одухотворена власність», яка являє собою «знаряддя активне і окремо існуюче» [10, с. 416 - 417] та вважав, що рабство закладено в самій природі людини, оскільки «одні люди за своєю природою вільні, інші - раби, і цим останнім бути рабами корисно і справедливо» [10, с. 420].

«Давні греки, слушно зауважує Г. Драч, - були гуманістами зовсім не в нашому розумінні цього слова. У греків не було почуття соціальної справедливості - турботи про пригноблених і скривджених. Рабство було не чисто економічним інститутом, а багато в чому ритуальним. Кордон між вільним і рабом проходила у греків між готовністю покласти життя за свою гідність і відсутністю цього, але тоді людина раб» [77, с. 235].

Зокрема, як писав Геракліт Ефеський: «війна одних зробила рабами, інших - вільними. Вільна людина - політична тварина на відміну від раба, який є просто твариною, що прогнала війну» [12, с. 29]. «Боротьба - батько всього і всьому цар. Одним вона визначила бути богами, іншим - людьми. А з тих одним рабами, іншим - вільними» [7, с. 28].

У цьому контексті незайве зазначити, що за звичаями полісів вільні громадяни могли стати рабами не тільки програвши війну, а й у випадках, коли були не в змозі сплатити борги. Й це правило було скасовано лише після прийняття, так званих «законів Солона». Скасувавши кабалу за минулі борги, Солон заборонив і на майбутнє забезпечення позички особистим поневоленням та розділив афінське населення в залежності від майнового стану на чотири соціальні групи:

- пентакосиомедимни (давн.-грец.- *πεντακοσιομέδιμνοι*)) - афінські громадяни, статок яких визначався у розмірі щорічного прибутку не менш як 500 медимів (давн.-гецьк. - *μέδιμνος* - близько 73 літри), зерна, олії чи вина в рік та повинні були служити у важко озброєній піхоті;

- вершників (дав.-гр. *καβαλάρης*), які одержували не менше за 300 медимів річних доходів, мали власного коня та служити в кінноті;

- зевгітів (від гр. *zeugos* - парна упряжка биків) - які одержували не менше від 200 медимів і служили в піхотному ополченні;

- фетів (дав.-грец. *φῆτης* - кусень) - які одержували до 200 медимів і служили в легкоозброєній піхоті та на флоті.

Представникам перших трьох класів, за законодавством Солона, був відкритий доступ до всіх державних посад, фети могли брати участь лише в народних зборах і судах. Таким чином реформи Солона, якими запроваджувалася так звана «помірна цензова демократія», була по-суті намаганням досягнення компромісу між інтересами знаті і демосу, багатих і бідних [215, с. 27].

Не було однастайності у давньогрецьких філософських колах й з питань приватної власності. У вже заданому проекті ідеальної держави Платона, зокрема, не допускалися злидні та надмірне багатство, виключалася - без особливої необхідності - приватна власність. Справедливе, відповідно до життя поліса, за Платоном, полягало у тому, щоби кожен робив свою справу, щоб ніхто не привласнив чужого і не втратив свого [184, с. 86].

Піфагор, більш помірно ставився до приватної власності. Він не схвалював лише надмірне багатство, оскільки прогнозував таку послідовність негативного впливу надмірного багатства: «першим проникає в будинки і міста розкіш, другим - зарозумілість, третім - погибель» [339, с.170].

Натомість, Аристотель вважав, що приватна власність є об'єктивним явищем, яка корениться у природі і є елементом сім'ї. Він, зокрема писав: «важко виразити словами, скільки насолоди у свідомості того, що щось належить тобі». До того ж, на відміну від Платона він знаходив спільність майна економічно неспроможною та такою, що перешкоджає розвитку у людині господарських нахилів та зауважував, що «люди піклуються всього більше про те, що належить особисто їм; менш піклуються вони про те, що є загальним» [11, с. 91].

У афінському праві, - пише В. Глиняний, - розрізнялися володіння (як фактичне володіння майном) і власність (як володіння з правом розпорядження). Самого ж поняття права власності як абсолютного права особи ще не було. На відміну від Спарти колективна власність афінського панівного класу мала обмежене поширення. До неї належали державні

маєтки і копальні, храмове майно тощо. Крім державної землі, яка здавалася переважно в оренду, існували громадські землі філ. (грец. *Φυλή* - родове об'єднання, громада) та демів (грец. *δemos* - територіальні округи). Майно, яке перебувало у приватній власності, поділялося на «видимі» (земля, будинок, раби тощо) і «невидимі» (здатне «ухилитися» від оподаткування і конфіскації - гроші, коштовності) [49, с. 149].

Політика і пов'язані з нею практичні і духовні заняття та права, у тому числі право власності, виступали у античній Греції, як права, свободи і сфера зусиль вільних людей. Їх власністю також вважались не тільки раби та їх діти, а й результати праці невільників, як фізичної, так і інтелектуальної, оскільки до рабства нерідко потрапляли люди, які за рівнем освіти переважали своїх хазяїв. Варто лише згадати історію про філософа Ксанфа та його раба - Езопа.

Як зазначає В. Глиняний: «між державою і приватною земельною власністю існував органічний зв'язок. Земельна власність мала подвійну форму - приватна власність на землю вважалася такою, що походить від державної, а державне існувало і у формі приватної власності. Тому незважаючи на остаточне утвердження з часів Солона приватної власності, вона ще мала відбитки попередніх колективістських уявлень про спільність майна і вважалася такою, що надана державою [49, с. 150].

Відповідно, вважалося, що держава має законне право отримувати свою частку прибутку від результатів сільськогосподарської діяльності на земельних наділах, які знаходилися у приватній власності громадян, зокрема у вигляді податків [49, с. 150].

Водночас, організація виробничо-трудової сфери, як і сімейні взаємовідносини у цій сфері знаходилися, за тодішніми уявленнями, в принципі поза сферою свободи і, отже, поза політикою у цій сфері. Відносини пана і раба, глави сім'ї та інших її членів як відносини панування і підпорядкування трактуються як неполітичні відносини. Ж. П. Вернан у цьому контексті слушно зауважував, що «оскільки раб існує поза містом, він існує поза суспільством» [357, р. 28].

Традиційне протиставлення еллінської полісної (політичної) форми життя деспотичному правлінню у «варварів» на користь першого, багато в чому пов'язувалося також із наявністю чіткої системи юридичних судових

позовів у галузі набуття та захисту права власності. До таких, зокрема, належали позови: власника майна до користувача; про належність власності; про порушення прав власника майна з боку інших осіб, зокрема, якщо власнику поля хтось заважав обробляти поля чи збирати врожай. Окрім сатисфакції, програвши справу сторона, також сплачувала штраф, який надходив до бюджету полісу.

Таким чином, право власності, в праві античних полісів, сформувалося як сукупність правових норм, які регулюють відносини, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням власником належним йому майном на свій розсуд і в своїх інтересах, а також обов'язки власника не порушувати прав та законних інтересів інших осіб.

При цьому, в античному розумінні власність являла собою досить потужний аргумент у процесі формування автономії особи власника стосовно держави, але водночас формувало розуміння громадянином-власником своєї значимості в суспільстві і державі. Тож, незважаючи на певні відмінності у розумінні та структурі права власності в Греції їх об'єднувало одне - наявність права власності надавало особі можливість брати участь у житті суспільства і бути громадянином [268, с. 103].

2.2. Філософія власності в контексті формування та утвердження класичних канонів римського права

Як зазначається у науковій літературі, римська філософія, у тому числі з питань власності, розпочинається з того, чим закінчується грецька - еklektизмом (від грец. *εκλέγω* - обирати), тобто напрямом у давньогрецькій філософії, для якого характерні поєднання елементів різних філософських систем і тенденція до нівелювання відмінностей між ученнями і школами. Її початок, - зазначає С.Щерба, - «датується кінцем II - I ст. до н.е. Вона є вторинною стосовно грецької ("Рим був завойованим Грецією духовно"). Звідси, власне, й роздвоєність римської філософії на латиномовну і грекомовну та змістовна суперечливість: складна внутрішня драма, прив'язаність до наслідування, тлумачення й коментування» [331, с. 46].

У цьому контексті, як правило, відзначається, що визначальний внесок у розвиток та визначення місця власності у суспільно-політичному житті соціуму Давнього Риму було зроблено не філософами а римськими юристами. Саме зусиллям юристів, - пише Л.Шкварок, - було «створено нову науку - юриспруденцію. У їхньому полі зору знаходилося широке коло проблем загально теоретичного і галузевого характеру. Особливе значення як для самого римського права, так і для подальшої розвитку права мало ґрунтовне розроблення ними юридичних питань майнових відносин із позицій захисту інтересів приватної власності. Вони, власне, розробили юридичну основу права людини на власність» [327, с. 44].

З цим навряд чи можна повністю погодитися. Дійсно серед принципсів сенату (лат. *princeps senates*) раннього Риму та імператорів часів Римської імперії, мабуть за винятком Марка Аврелія, годі шукати філософів навіть близьких до рівня Солона, однак канони римського права в галузі питань власності формувалися не лише на концепціях давньогрецьких філософів.

Для суспільства античного Риму характерним була не тільки повага до полководців, як державних діячів, які невпинно розширювали його володіння, а й до представників філософської думки, серед яких, слід відмітити Цицерона, Сенеку, Лукреція, Апулея та багатьох інших.

Як для мислителів античної Греції так і для філософів часів античного Риму, ключовими питаннями в галузі власності були: природа її виникнення та сутність, форми власності, взаємовідносини власників і держави.

Так, Цицерон писав: - «що таке держава, як не власність народу? Відтак, власність спільна, власність, в кожному разі, громадянської общини. Але що таке громадянська община, як не гурт людей, пов'язаних згодою?» [322, с.58]. Він також вважав, що держави утворюються для забезпечення реалізації основних принципів демократизму: право на існування окремого індивіда, право вибору, право власності. Стосовно самої власності, то філософ вважав, що вона формується на основі договорів, завоювань тощо, наприклад: «вщент розбивши латинян, Анк Марцій прийняв їх до числа

громадян та приєднав до Міста пагорби Авентинський і Целій, розділив захоплені землі, а всі ліси, захоплені ним поблизу моря, оголосив державною власністю [322, с. 27].

Цицерон був палким прихильником права особи на приватну власність та висміював її противників, зокрема, Платона: «а наш Платон пішов ще далі, ніж Лікурґ. Адже він вимагає, щоб усе було спільним набутком, аби жоден громадянин не міг назвати жодної речі своєю власністю або такою, що належить йому особисто» [322, с. 98]. Він, у свою чергу, підкреслював особливий зв'язок держави і власності та зауважував, що «основною її метою є охорона власності народу і окремо кожного громадянина, який у свою чергу, не повинен зазіхати на чужу власність» [328, с. 205].

Своє розуміння питань власності Сенека, в основному, виклав у творі «Про благодіяння». Зокрема, відповідаючи на питання, як можна дарувати що-небудь мудрецю, якщо, згідно стоїчної доктрини, «мудрому належить весь світ?» Він, відповів: «ніщо не заважає тому, щоб щось належало і мудрецю, і тому, кому це дано і відведено (лат. *cui datum assignation est* - з урахуванням асигнувань). З цивільного права все - власність царя (лат. *omnia regis sunt*), і все ж те, що в цілому належить цареві, розписано між окремими панами, і кожна річ має свого власника. Так, ми можемо дарувати царю і будинок, і рабів, і гроші, і при цьому не здається, ніби ми даруємо йому щось з його ж власності. Царю належить влада над усім, окремим особам - власність (*ad reges enim potestas omnium perline, ad singulos proprietati*)» (лист 7, гл. 4) [263, с. 231].

Хороший цар, - зазначав філософ, - володіє всім завдяки управлінню (лат. *imperialus*), окремі особи - завдяки володінню (лат. *dominito*). «Річ може бути твоя, а користування моє. І ти не торкнеш плодів, якщо тобі це забороняє твій колон, хоча вони народилися в твоєму маєтку. По царському звичаю цар володіє всім в своїй свідомості, а власність на окремі речі розсіяна. Звідси слідував висновок, що хороший володар не повинен відбирати те, що з його власності виділено іншому, будь то майно

громадянина або рабський пекулій (лат. *peculium* - майно передане господарем рабу або главою родини підвладній особі)» (лист 7, гл. 4) [263, с. 202 - 203].

Він також писав, що «об'єктом і сферою рабства може бути тільки тілесна і чуттєва, але не духовна і розумна частини людини». Раб, відповідно до вчення Сенеки, рівний за натурою з іншими людьми і йому притаманні ті ж душевні якості, що і всім іншим. «Всі люди рівні у тому сенсі, що вони "товариші по рабству", оскільки однаково залежать від волі повелінь долі. "Покажіть мені, - писав Сенека, - хто не є рабом у тому чи іншому сенсі! Цей - раб своїх бажань, той - жадібності» [88, с. 33], «ти сердишся, коли твій раб ... наважиться тобі заперечити, а потім ти скаржишся на те, що свобода вигнана з республіки, тоді як сам ти вигнав її зі свого будинку» [203].

Не схвалював інститут рабовласництва і Марк Аврелій, за часів правління якого було вперше запроваджено законодавство, яке захищало особисте майно раба, а також передбачало можливість успадкування рабом майна свого пана [144, с. 9]. Критикував тодішній громадський порядок й Епіктет, який сам пізнав усі «принади» рабства, й тому акцентував увагу на роздумах про рівність людей. Розрізняючи свободу тіла і свободу духу, - пише В. Бачинін, - Епіктет віддає перевагу другій, розуміючи її як свободу від марного прихильності до мирських благам [17, с. 60].

Згідно з поглядами Луція Апулея, кожен повинен керуватися законністю (лат. *iustitia*), хоч буде він правителем або підлеглим, бо законність тотожна чесноті в цілому. Вона обумовлює чесність у взаємині між громадянами, загальне користування суспільним надбанням, справедливе пропорційний розподіл землі, щоб хороші отримали більше (але не понад певного максимуму), погані менше, щоб гарній і активній людині, що дбає про загальну користь, виявлялася перевага у відплаті почестей, а гірші громадяни щоб не мали ніякого гідності (лат. *dignitas*) [340, р. 94].

Таким чином, можна зробити висновок, що догмати класичного римського права формувалися під значним впливом філософських концепцій

не тільки давньогрецьких, а й римських мислителів. У цьому контексті слід погодитися з С.Щербою, який зазначав, що «давньоримська філософія - ця епохальна культура, яка підвела підсумок греко-римської цивілізації, стала своєрідним містком духовності, що поєднав античну і західноєвропейську культури і таким чином здійснила плавний перехід в епоху християнського Середньовіччя» [331, с. 51].

У найдавнішому римському праві, зазначається у спеціальній літературі, впродовж тривалого часу не було спеціального терміну для позначення власності. Досить давній термін «*dominium*» (від лат. «*domare*» - володіти, приборкувати) означав панування і застосовувався до всіх випадків знаходження будь-якої речі в сфері будь-чиєї влади. Лише в II ст. н.е. римський юрист Юліан виокремив з цього загального поняття термін «власництво» (лат. *proprietors*), який згодом став загальновживаним позначенням не будь-якого речового права, а саме права власності. Нерухомість у Стародавньому Римі - земельні ділянки, капітальні будівлі тощо - перебували у власності родових союзів, а в окремих осіб могла бути лише в тимчасовому користуванні [211, с. 314]. Таким чином, спочатку вважалося, що власність може належати тільки римському народу, й лише згодом виникло розуміння її фактичної належності окремим римським громадянам - квіритам (лат. *quirites*) - представникам шляхетного роду, що жили в межах самого Риму [122]. Звідси і походження назва приватної власності - «квіритська власність» (лат. *dominium ex jure quiritium*).

Питання приватної власності у Давньому Римі за часів царювання регулювалися звичаями та царськими законами, а починаючи з 450-тих років до н.е., тобто вже за часів республіки - Законами XII таблиць (див. Додаток Б, схема №1).

Зокрема, спочатку право квіритської власності, як зазначає О. Підпригора, «встановлювалось на особливо важливі з погляду господарювання предмети (рабів, землю, худобу, сервітути) і лише згодом поширилося на інші речі. Характерним є і те, що спочатку його суб'єктами

були і могли бути тільки римські громадяни і лише потім - латини, оскільки вони отримали римську правоздатність у сфері майнових відносин (лат. *jus commercii*).

Складна процедура передачі майна давала «змогу контролювати, до кого переходить річ: до римського громадянина чи peregrina (в ті часи він не міг набувати речі, що належали до основних засобів виробництва)» [211, с. 94].

Іншою характерною ознакою права квіритської власності, продовжує вчений, - були дві форми її набуття: манципація (лат. *mancipatio*, від *manus* - «рука» і *capio* - «беру») та поступка правом (лат. *in jure cessio*). Майно також поділялося на дві категорії: речі, відчужувані шляхом манципації, та такі, що не можна було передавати таким шляхом (лат. *res nec mancipi*). До першої категорії належало нерухоме майно (землі і будова), раби та тягловий скот та деякі сільські сервітути (лат. *servitus* - підлеглий стан), підстави яких визначалися державою, коли нормальне господарське використання двох або декількох сусідніх земельних ділянок, будівель і т.п. потребувало низки взаємних поступок і обмежень на користь один одного або ж на користь взагалі співгромадян, наприклад, можливість проходу прогонної худоби, або проведення водогону через сусідню земельну ділянку [189, с.86].

За часів другого періоду Римської республіки, зазначає Б. Тищик, поруч з квіритською власністю виникли нові види власності: власність peregrinів (від лат. *peregrinus* - іноземець, чужинець), преторська (bonітарна) (лат. *in bonis habere* - мати в складі майна) власність, провінційна (лат. *provinciae*) або муніципальна власність (лат. *municipium*, від *municipus* - «обов'язок, служба» і *capio* - «беру») та ін. [294, с. 352].

Власність peregrinів почала користувалась визнанням і правовим захистом після Пунічних воєн (III-II ст. до н.е.), коли Рим перетворився з суто італійської у середземноморську державу, став одним із центрів світової торгівлі, що змусило визнати право власності осіб, які не були римськими громадянами [294, с. 352].

Утвердженню цього виду давньоримської власності сприяла діяльність претора (лат. *praetor*, від *praeire* - йти попереду, очолювати) - посадовця, який не маючи права порушити форми і вимоги старих цивільних законів, як виняток, своєю владою міг дати потерпілому право на позов проти тих, хто порушував його інтереси як власника, тобто робилося припущення, що перегрин став римським громадянином і тому на нього поширюються правові засоби захисту квіритської власності [197, с. 123].

У подальшому, внаслідок злиття цивільного і преторського права преторська власність остаточно злилась з квіритською. Поступово зникли відповідні відмінності в правовому режимі квіритської, провінціальної, преторської (бонітарної) власності, в результаті чого власність починаючи з кінця III ст. н.е. зазначається терміном *proprietas* і характеризується головним чином її належністю відповідним суб'єктам права [1, с. 73].

У другому періоді республіки, зазначає Б.Тищик, з'являється провінційна власність, яка мала своїм об'єктом землі та інше нерухоме майно завойованих територій (провінцій). Невдовзі ця форма володіння стала самостійним видом права власності, для захисту якого були створені формули спеціальних позовів, які нагадували віндикаційні (від лат. *vim dicere* - «заявляю про застосування сили») [294, с. 353].

Природно, що нерідко одна й та сама річ могла належати декільком особам, тобто була у спільній власності. Право такої власності або кондомініум (лат. *con* - разом і *dominium* - володіння) спочатку не визнавалося у римському праві, оскільки наявність прав власності у декількох суб'єктів на одну і ту ж річ вважалось неможливим. У таких випадках римляни, котрим не був відомий відповідний спеціальний юридичний термін, вели мову про спільну власність (лат. *communio* - співтовариство) та річ, що перебуває у спільній власності (лат. *res communis* - загальна власність)» [201, с. 93]. Натомість, слушно зауважує К.Скловський, «впадіння» у спільну власність ніяк не можна вважати нормою, і її постійно

супроводжує більш-менш помітна аномалія, спотворення загальних правових настанов» [266, с. 169].

«Розвинений індивідуалізм, - зауважує у цьому контексті М.Домашенко, - у суспільних відносинах римської держави сприяв боротьбі проти колективних форм власності, і як наслідок, в римському праві встановилось, що спільна власність - це не зовсім нормальні випадки (лат. *communio est mater rixarum* - спільність власності породжує распри)» [201, с.94].

«Тому, - продовжує вчений, - римські юристи визначали тільки дві правомочності спільних власників: право заперечення, яке надається кожному із учасників відносно розпорядження річчю іншим співвласникам та право кожному із співвласників вимагати розділу спільної власності» [201, с. 94].

«Наприкінці II ст. до н. е., - пише Дж.Себайн, - склалися специфічні історичні умови: спроба реформ Тиберія Гракха (133 р. до н. е.) із закликом до антагоністичних станів боротися за свої інтереси натрапила на відповідну реакцію з боку аристократів-республіканців: заклик до станової згоди(лат. *concordia ordinum*). Теорія змішаної влади набула великої ваги в ідеях Ціцерона, але час республіки вже минув. За імперії подальшому розвитку цієї теорії сприяв едикт Каракалли (212 р. н. е.) про всезагальне римське громадянство і скасування станових відмінностей» [262, с. 161].

Все це сприяло формуванню філософсько-правової концепції, згідно з якою право власності розглядається не як відношення між людьми, групами людей, класами або іншими соціальними утвореннями, а як відношення людини (індивіда) до речі. Отже, визначилися канони Римського права, за якими право власності - це право найбільш абсолютним чином, у встановлених правопорядком межах, користування власною річчю, отримання із неї доходів та розпорядження останньою [201, с. 81].

В період принципату та подальшого укріплення монархічного державного устрою, зокрема, шляхом набуття римськими імператорами

необмеженої законодавчої влади, роль думки юристів з застосування права, у тому числі в галузі права власності, хоча й зменшилася, однак залишалися досить авторитетною і в нових умовах. Їх діяльність, основною метою яких, за тих часів, було допомагати правильному правозастосуванню при розгляді судових справ, водночас, де-факто, мала, значний вплив й на правотворчий процес.

Наприклад, законом про цитування Валентиніана III (426 р.) судам приписувалося посилатися в якості обов'язкових на думки тільки п'яти найбільш сучасних і відомих юристів: Папініана, Павла, Ульпіана, Модестина і Гая. При розходженні думок названої п'ятірки пропонувалося керуватися думкою більшості, а за однакової кількості голосів - думкою Папініана [72, с. 99].

«Твори римських юристів в VI ст., - пише В.Нерсисянц, - стали важливою частиною кодифікації Юстиніана (*Corpus iuris Civilis*), яка сприяла подальшому розвитку юридичної науки і юридичної освіти насамперед у межах Східно-Римської імперії» [185, с. 37 - 38].

У Кодексі Юстиніана, традиція повністю витісняє як манципацію, так і уступку правом, перетворившись у єдиний спосіб набуття власності, а також передбачалися відповідні строки володіння для рухомих та нерухомих речей. Особливу увагу приділялося визначенню певних умов (підстав) для набуття права власності за давністю володіння (*usucapio*), а саме:

придатність речі (*res habilis*), під якою розумілось, що відповідна річ була здатна для набуття права власності за давністю володіння, що виключало всі ті речі, що були украдені чи насильно утримувались володільцем, або ж які були вилучені із майнового обороту [260, с. 177];

законність набуття речі (*titulus*), що вказували на виникнення права власності, незалежно від того, що ці підстави могли бути і дефектними відповідно до деяких причин [201, с. 98];

добросовісність (*bona fides*), під чим розумілося, що володілець, який набуваючи річ не знав про те, що вона на момент передачі не належала відчужувану;

володіння (*possessio*), тобто матеріальне утримання і забезпечення речі, яке супроводжувалось наміром зберегти річ за собою, що було також пов'язане із безперервністю володіння майном;

строк (*tenpus*) у розумінні тривалості безперервного володіння річчю, яка встановлювалась у 3 роки - для рухомих речей, у 10 років - для нерухомих речей відповідно для осіб, які проживали у одній провінції, і 20 років - для тих, які проживали у різних провінціях, а також екстраординарний строк у 30 років, вплив якого породжував право власності і при відсутності правомірної підстави (*iustus titulus*), а інколи і відносно недобросовісного володільця [260, с. 176 - 177].

Значне місце у дигестах Кодекс Юстиніана, приділялося принципам врегулювання набуття права власності і за іншими підставами, чому було присвячено, зокрема 41 його книгу (див Додаток Б, схема № 2).

До інших способів набуття права власності, які не мали широкого розповсюдження в римській державі і використовувались тільки в особливих ситуаціях відносяться:

- окупація (лат. *occipatio*), тобто привласнення та заволодіння майном з наміром утримувати його у себе речі, у тому числі ті, що не мали власника (*res nullius*) або кинуті речі (*res derelictae*);

- переробка речі (*specificatio*), яка полягала в тому, що нова річ (*nova species*) належала власнику матеріалу, із якого вона була зроблена, або ж виконавцю цієї роботи,

- з'єднання та змішування речей (*accessio*), підтверджував, що факт злиття для рідких речовин (олія, вино і тощо) або змішування для твердих речей (зерно, скот, тощо), які належали до цього декільком власникам, припиняв первісне право власності і виникала спільна власність двох і більше

суб'єктів на все злите (з'єднане) або змішане майно у частках, пропорційних вартості цих речей [260, с. 169].

Також римському праву був відомий інститут правонаступництва у давності володіння (*successio possessionis*), відповідно до якого спадкоємець мав право об'єднати строк свого володіння річчю з періодом володіння річчю особою, яка була спадкодавцем.

Обмеження права власності відносяться до суб'єктивних прав власника і не впливають на сутність самого правового інституту [72, с. 344].

За змістом обмеження містять в собі зобов'язання по утриманню від певних дій (*in non faciendo*) - негативні обмеження, або зобов'язання терпіти дії других осіб (*in patiendo*) - позитивні обмеження. Позитивні зобов'язання (*in patiendo*) особи, що є власником (*propter rem*) римському праву не відомі. Публічна влада може примусити власника до позитивних дій тільки за рамками цивільного права [72, с. 344].

Найбільш поширеними підставами припинення права власності на майно були відповідні похідні підстави його набуття, але тільки навпаки, коли відчужувач майна на підставі відповідного юридичного факту втрачав право на майно (купівля - продаж, дарування, міна, надання приданого, тощо). У цих випадках римляни констатували припинення права власності, а саме - перехід цього права до іншої особи. Перехід був можливий тільки при наявності суворого дотримання принципу «ніхто не може передати іншому більше прав, ніж має сам (*nemo plus juris*)» [41, с. 716].

Суб'єктивною підставою припинення права власності була дерелікція (*derelictio*), яка мала місце в тому разі, коли власник відмовлявся від права на відповідну річ. У такому випадку річ фізично не знищувалась, а ставала такою, що нікому не належала, тобто кинутою (*res derelicta*). Таким чином, така річ могла стати об'єктом окупації і перейти у власність до іншої особи [334].

Способи захисту власності у римському праві мінялись згідно із тими видами власності, які з'являлись на протязі розвитку римської держави і були

надзвичайно різноманітними за своїми джерелами регулювання. Найбільш типовими способами захисту права власності були позови:

віндикаційний (*res vindicatio*) - коли одна особа заявляла, що є власником майна, яке знаходиться у незаконному володінні іншої особи, і на цій підставі вимагала повернення майна;

негаторний (*actio negatoria*) - коли належне власнику право ніким під сумнів не ставилось, але інші особи зазіхали на те, щоб користуватись цією власністю, наче б то маючи яке-небудь право на чужу річ (*ius in re aliena*) [55, с. 260 - 261];

прогібиторний (*actio prohibitoria*) або позов про заборону (від лат. *prohibere* - забороняти), - коли треті особи, які не зазіхали на чуже майно ні в цілому, ні в рамках обмеженого права, але своєю поведінкою заважали власнику нормально користуватися майном;

публіціанський (*actio publiciana*), завдяки якому добросовісний володілець мав можливість для захисту своєї добросовісності звернутися до суду за допомогою спеціального засобу.

Віндикаційний, негаторний та публіціанський, як зазначає Є. Орач, позови характеризувалися особливими умовами їх застосування (див. схему № 3).

Окремим різновидом позовів, пише В. Борисова, був позов з фікцією (*actio fictio*), який застосовувався тоді, коли необхідно було підвести нове відношення під існуючі види позовів. Так, наприклад, для захисту прав особи, що отримала право вимоги до боржника від первісного кредитора, застосовувалась фікція, що ця особа є спадкоємцем первісного кредитора, отже набула його права і обов'язки у зобов'язанні [201, с. 56]. Відомо, продовжує вона, також про існування позовів за аналогією (*actio utilis*), які передбачали застосування встановлених законом наслідків до схожих відносин. Прикладом може слугувати позов, який давався особі, чий інтерес в процесі захищав представник від свого імені [201, с. 54].

В. Борисова також поділяє позови на майнові (*actio reipersecutoriae*), які були спрямовані на відновлення порушених майнових прав шляхом відшкодування завданої шкоди або повернення речі, штрафні (*actio poenales*) - це ті, за якими на користь потерпілого стягувався штраф з особи, яка вчинила делікт певного виду - крадіжку, пограбування, особисту образу, спричинення майнової шкоди та змішані позови (*actio mixtae*), що поєднували у собі характеристики майнових та штрафних позовів і відповідно мали дві мети - стягнути з порушника компенсацію завданої шкоди і штраф [201, с. 57].

Ноксальний позов (*actio noxalis*) заявлявся проти *pater familias*, який мав під своєю владою правопорушника - раба чи підвладного сина. В такому випадку відповідач повинен був або сам відшкодувати збитки або видати порушника потерпілому.

Кондикційний позов (*condictio*) - це особистий позов про передачу боржником у власність кредитора грошової суми або певної речі. За допомогою цього позову можна було захистити права у відносинах, які ґрунтувались на договорі чи інших юридичних фактах, і з якими право пов'язувало виникнення окремих видів зобов'язань [201 с. 58].

Підсумовуючи викладене у цьому підрозділі дисертаційного дослідження можна зробити деякі висновки:

По-перше, право власності у Античному Римі є сукупністю правових норм, що регулюють відносини, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням власником належним йому майном на свій розсуд і в своїх інтересах, з умови поваги до прав та законних інтересів інших осіб. На цих філософсько-правових засадах було сформовано чітку та збалансовану систему захисту майнових прав, що сприяло генезису суспільних відносин у соціумі у двох канонічних напрямках.

По-друге, (Див. Додаток 2, схема № 4) процеси трансформації питань власності та суспільного устрою Давнього Риму находилися у стані взаємопроникнення та взаємозв'язку. При цьому чітко простежується

тенденція вирішального впливу питань власності у республіканському Римі на демократизацію суспільства, й навпаки - посилення утисків майнових прав громадян-власників з боку держави за часів принципату та домінанту.

Однак, розгалужена та досконала система правового захисту права власності, дозволяла певною мірою стримувати деструктивні процеси, які багато в чому були наслідком об'єктивних процесів генезису людства. Йдеться про посилення протиріч між анахронічними відносинами, побудованими на неефективній рабській праці та новими засобами виробництва, які набирали силу на початку середньовіччя.

В результаті, цього, образно кажучи, «процесу боротьби та єдності протилежностей» [81, с. 68 - 69] було досягнуто певного компромісу, який полягав у тому, що виробник суспільно продукту, отримав особисту свободу (хоча й обмежену) та право на певну частку цього продукту, а володар засобів виробництва можливість інтенсифікації цього виробництва. Рабовласницький стрій поступився своїм місце феодальному-кріпосницькому.

2.3. Власність у християнській філософській, законодавчій та правозастосовній доктрині за часів європейського Середньовіччя

Поняття "феодалізм" (від лат. *feudum* - лен, феодальне землеволодіння), "феодальне суспільство", пише Г.Трофанчук, виникли напередодні Великої Французької буржуазної революції і означали "старий порядок". Друге значення цьому терміну надали марксисты, які вважали феодалізм суспільно-економічною формацією, в основі виробничих відносин якої знаходилась монопольна власність феодала на землю, інші засоби виробництва і неповна власність на залежне населення (перш за все - селянство). У сучасній історично-правовій науці феодалізмом іменується чисто європейською соціально-політичною системою, яка домінувала тут в епоху Середньовіччя [297, с. 82].

Згідно з автором концепції «Довгого Середньовіччя» - Ж.Ле Гоффом цей тривалий період генезису людського суспільства слід поділити на п'ять проміжних етапів [94, с. 28]:

високе Середньовіччя (IV- IX ст.), характерною ознакою якого є поєднання культури та права пізньої античності з елементами ранньофеодальних суспільних відносин;

власне Середньовіччя (VIII- X ст.) - період становлення та утвердження феодальних суспільних відносин;

центральне Середньовіччя (X - XIV ст.) - часи найбільшого розвитку феодального суспільства;

пізнє Середньовіччя (XIV - XVI ст.) - період кризи феодального суспільства;

постсередньовіччя або Нові часи (XVI - XVIII/XIX ст.) - часи абсолютизму, відмирання феодальних структур, формування та утвердження капіталістичних суспільних відносин [95, с. 13].

Відповідно, кожний з цих періодів вирізнявся філософсько-правовими підходами для вирішення питань власності.

В основу правових актів, якими регулювалися питання власності раннього Середньовіччя лягли канони римського права. Як зазначив у цьому контексті Ф. Енгельс, «римське право є настільки класичним юридичним виразом життєвих умов і конфліктів суспільства, в якому панує чиста приватна власність, що всі наступні законодавства не змогли його істотно поліпшити» [333, с. 34]. Такими актами були так звані варварські правди - ранньофеодальні юридичні кодифікації, найвідомішими серед яких були Салічна правда (лат. *Lex Salica* - Салічний закон), франкські Рипуарська і Бургундські правди, а також англосаксонські судебники, германські та кельтські юридичні збірники (ірландський, аллеманський, баварський) та інші.

Так, згідно з «Салічною правдою» розмежовувалось поняття рухомого та нерухомого майна. Рухоме майно можна було віддавати у заставу і

передавати у спадок найближчому з родичів. Крадіжки його каралися штрафами. Раби вважалися майном пана, і тому за вбивство раба сторонньою людиною треба було сплатити господарю відповідну компенсацію [259].

«Земля - пише Л.Бостан, - знаходилась в індивідуальному володінні сім'ї. Виділені їй ділянки землі, як орного поля, так і лугів, вважалися огороженим місцем. Різноманітне зазіхання на чуже поле чи луки були протиправними. Ліси та деякі інші угіддя розглядалися тільки як спільна власність общини, і їх використання регламентувалося колективним інтересом. Спадкове володіння поступово формувало особливий інститут - алод (давньонім.*allod* від *al-* «повний» та *od-* «володіння»), під яким розумілося сімейне право користування ділянками і майном, яке належало сім'ї» [114, с. 178].

Уявлення про організацію сільськогосподарських робіт та управління маєтками можна отримати з тексту «Капітулярія про вілли» - пам'ятки західноєвропейської правової думки раннього середньовіччя (початок IX ст.), згідно з приписами якої, зокрема:

«1. Бажаємо, щоб маєтки наші, якими ми визначили обслуговувати наші власні потреби, цілком служили нам, а не іншим людям.

2. Щоб з людьми нашими добре зверталися і ніхто не доводив їх до розорення.

3. Щоб не сміли керуючі (*judices*) ставити людей наших на свою службу, вимагаючи від них паничини, рубки матеріалу та інших робіт в свою користь; нехай також не приймають від них будь-яких дарів - ні коня, ні бика, ні корови, ні свині, ні барана, ні поросяти, ні ягняти, ні чогось іншого, за винятком гарбузів, продуктів садівництва, яблук, курей і яєць.

4. Якщо люди наші учинять нам яку-небудь шкоду крадіжкою або іншими проступками, нехай то повністю відшкодують; крім того, за законом нехай отримають покарання бичуванням, виключаючи людиновбивства і підпали, за що слід штраф. За проступки ж по відношенню до інших людей нехай задовольняють їхні претензії по закону, за

шкоду ж, вчинений нам, як ми сказали, підлягають бичуванню. А вільні люди, що проживають в наших фісках або маєтках, якщо в чому завинив, нехай відповідає кожен по їх закону; і що сплатять в якості штрафу, нехай йде нам, чи буде то худобу або інше....» [318, с. 437 - 438].

В умовах феодального суспільства основними і найбільш поширеними ресурсами стали земельні ділянки, права на утримання яких були феодально залежними, тобто такими, що надавалися сюзереном (фр. *suzerain*), у формі бенефіцій (від лат. *beneficium* - благодіяння) на умовах виконання служби, не передавався в спадщину і зі смертю бенефіціарія повертався власнику. У Золотій буллі 1356 (лат. *Bulla Aurea*), законодавчому акті Священної Римської імперії, зокрема, зазначалося, що «ніхто не має бути змушений відбувати більшу службу за свій лицарський лен або за інше володіння, ніж та, яка має бути» [106, с. 215].

Варварські правди, зазначає О.Неусихін, крім вільного населення виділяли напіввільних, привілейованих, «які були в особливій довірі у короля, його слуги і дружинники - антрустіони (лат. *antrustiones* - дружина, свита) - мали привілеєм особливу охорону їхнього життя, честі і тілесної недоторканності і рабів» [186, с. 56].

За таких умов правове становище особи визначалося її місцем у феодально-службової ієрархії: всі вільні поділялися на умовні сім «щитів», на чолі з королем. Згідно із «Саксонським зерцалом» лише належність до одного з таких «щитів» (класів) надавала можливість бути повноцінним власником ленних земель. Духовенство, жінки, селяни, купці, незаконнонароджені діти вважалися тільки довічними власниками земель і не передавали їх у спадок [258].

Натомість у Франції, окрім всього, діяв і інший вид утримання землі особисто вільними селянами, так звана «цензива» (фр. *la censive*; від *cens*, - ценз, чинш), за якою селянин був спадковим користувачем землі. Ніяких особистих феодальних зв'язків при цензиві не встановлювалися, не було ні

обов'язків до військової служби, ні вірності пану, проте селянин мав сплачувати різноманітні і дуже обтяжливі платежі [265, с. 225 - 226].

В Англії XII - XIII сторічч значного розповсюдження набув інститут, так званої «довірчої власності» або траст, сутність якого полягала в тому, що одна сторона передавала іншій у власність своє майно з тим, що одержувач, ставши формально власником, управляв майном і використовував його в інтересах попереднього власника або за його вказівкою. Його появу зазвичай пов'язують з необхідністю подолання різного роду обмежень і заборон на відчуження земель, зокрема на користь церкви, які були властиві англійському федеральному устрою суспільства, а також з особливостями спадкування земель (земля могла перейти у власність лише спадкоємця за законом) [321, с. 226].

Значну увагу врегулюванню питань власності на теренах «Туманного Альбіону», також було приділено у Великій хартії вольностей, у якій, зокрема, проголошувалося, що «ні король, ні його чиновники не будуть захоплювати ні землі, ні доходи з неї на борг, поки рухомого майна боржника вистачає для сплати боргу; і поручники власне боржника не будуть змушені до сплати боргу, поки сам головний боржник буде спроможним заплатити борг» [38, с. 17]. Крім цього урегульовувались й торгові права: «Усі купці повинні мати право вільно купувати і продавати без усяких протизаконних мит, сплачуючи лише старовинні і справедливі, звичаєм встановлені мита» [38, с. 214].

Що стосується ранньої середньовічної філософії з питань власності, то вона формувалась під впливом з одного боку - вчень античних мислителів, а з другого - догм християнства. Не випадково автором одного з основних тогочасних вчень про закон і право (природне, позитивне, людське та божє), був один з найвизначніших та найвпливовіших філософів і теологів в історії Середніх віків - Святий Тома (Фома, Томас) Аквінський.

Джерелом права за Ф.Аквінським, - пише Ф.Шульженко, - є закон. Він стверджував, що існує злагоджена система, підпорядкована вічному законові.

Вічний закон - це універсальні норми, загальні принципи божественного розуму, якими скеровується всесвіт, а всі інші закони випливають із нього. Передусім це природний закон, що являє собою відображення вічного закону в розумі людини. Цим законом керується людина у своїх прагненнях до продовження роду, самозбереження, пошуку істини. Далі в системі законів теолога знаходиться позитивний (або людський) закон, що конкретизує природний закон і за допомогою сили і страху змушує людей досягти доброчесності й відмовитися від зла [328, с. 67]. «Суспільний устрій, у тому числі його економічна складова, у баченні Ф.Аквінського, - пише В. Лісовицький, - є результатом божественного приречення, тому існуючі господарські форми - власність, організація праці, навіть торгівля - необхідні і морально виправдані. Феодальна форма власності, система поділу праці природні і виправдують ієрархічну структуру і станову організацію феодального суспільства, як і право кожного стану на свою частку винагороди» [154, с. 111].

Як зазначалося, християнське вчення передбачає визнання рівності людей, оскільки всі вони є діти чи раби Бога [40]. Однак встановити «соціальну рівність в буквальному сенсі, - слушно зауважує С.Франк, - так само неможливо, як встановити фізичну рівність між людьми. Якщо ми запитаємо себе, звідки це неминуха і повсюдно поширена в суспільстві нерівність, то ми повинні будемо відповісти, що вона випливає з початку ієрархії, онтологічно-необхідної властивості суспільства» [314, с. 118].

Не вдалося зробити це й апологетам християнства, яке протягом декількох століть з жорстоко переслідуваної секти трансформувалося у могутню міждержавну конфесію та набула статусу найбільшого землевласника в межах підконтрольного їй світу.

Так, Римський Папа, як глава церковної структури католицизму (найвпливовішої за тих часів гілок християнства), зі всією її власністю (землі, міста, села, залежне населення), мало чим відрізнявся від тогочасних

монархів, у тому числі й прагненням постійного розширення своїх володінь та збільшенням статків.

Для цього десята заповідь *«не бажай дому ближнього свого, не бажай дружини ближнього свого, ані раба його, ані невільниці його, ані вола його, ні осла його, ані всього, що є у ближнього твого»* [40], де-факто, почала тлумачитися, як така, що декларує недоторканність власності виключно смиренної вівці господньої, а пограбування невірних за гріх вважатися не повинно.

Зокрема, однією з причин хрестових походів, зазначається у історичній літературі, було бажання Римської курії поширити свій вплив на Схід. Підтримуючи релігійний запал перших хрестоносців папські легати відправлялись у похід також з метою проконтролювати (а часто з допомогою військ хрестоносців й встановити) владу католицької церкви на завойованих землях. Ще перед захопленням Єрусалиму хрестоносці постановили ставити латинських прелатів на кафедри захоплених міст [335].

Із введенням християнства на Русі великим феодалом стала й православна християнська церква, оскільки поширена в ті часи практика дарування князями землі монастирям і церквам, поступово перетворювало останніх у великих землевласників. Зокрема, згідно з «Уставом» князя Володимира Святославича церкві належала десята частина надходжень *«у всій землі Руській»* [330, с. 9].

Водночас, хоча й існував тісний взаємозв'язок між світською та церковною владою, на відміну від католицьких держав, на Русі визнавався примат першої над другою. Це частково пояснюється тим, що на Русі відносини між світською та духовною владою «вибудовувались під впливом місцевої традиції князівської опіки над культом, який ще з язичницьких часів був залежним від вищої світської влади та християнських норм відносин між «священством» і «царством» [330, с. 133]. Зокрема, у передмові до шостої новели Юстиніана, вміщеній у відомій на Русі з XI ст. Кормчій книзі (Номоканоні), - пише В.Бенешевич, - проголошувалося, що обидві влади

(«священство» і «царство») є божими дарами: *«велии в человецех суть дари божии с Ёвыше данааго человеколюбия: священство же и царьство, ово убо бож Ёственным служа, ово же человек Ёскими обладая и прилежащее. И от единого и того же начала обое происходя и человек Ёское украшается житие»* [23, с. 739 - 740].

Натомість у ст. 1 "Саксонського зеркала" проголошується, що *«два мечи надав Бог земному царству для захисту християнства. Папі призначений духовний, імператору - світський. Папі призначено їздити верхи в належний час на білому коні, і імператор повинен тримати йому стремено, щоб сідло не сповзло. Це означає: хто противиться Папі і не може бути примушений церковним судом, того імператор зобов'язаний примусити за допомогою світського суду, щоб був слухняний Папі. Точно так само і духовна влада повинна допомагати світському суду, якщо він цього потребує»* [258].

Церква, яка заволоділа величезними економічними, політичними і ідеологічними засобами впливу на спосіб думки і поведінки, всіляко насаджувала, релігійний світогляд, вела безжальну боротьбу з будь-якими відступами від церковних догм - єрессю [167, с. 171].

Як зазначається в юридичній літературі єресь (грец. *αρεσις*, - вибір, напрям) - сукупність теологічних або релігійних доктрин, ідей, що суперечать визнаному в церкві або в релігійній громаді догмату віри, або не збігаються з ним, і пов'язане із цим виділення зі складу церкви нової громади (релігійне вчення, що заперечує основи (догми) та організаційні форми панівної церкви) [92]. Як правило, різноманітні єресі, були засобом прояву опозиційних настроїв певних соціальних верств, наприклад:

- вальденси, закликаючи до «євангельської бідності», вважали, що розбещена багатством римська церква втратила святість і її таїнства не мають сили [212, с. 118];

- апостоліки (*апостольські брати*'), різко критикуючи католицьке духовенство та папство, виступали проти світських феодалів, вимагали повернення до апостольських часів раннього християнства [212, с. 118];

- катари, - відкидали церковні таїнства та обряди (вважаючи їх діями, позбавленими містичного значення), а також шанування хреста (який вважали знаряддям вбивства), ікон і мощів, православну літургію і обряди [168];

- альбігойці, проголосивши католицьку церкву творінням диявола, виступали проти догматів католицької церкви, церковного землеволодіння і десятини, закликали повернутися до християнства апостольських часів, самі вели просте, моральне і самотнє життя чим накликали на себе переслідування з її боку [168];

- лолларди, тавруючи багатства і пороки духовенства, вимагали скасування церковної десятини, конфіскації церковного майна, скасування церковної ієрархії [97].

Поряд з ними з під релігійного захисту власності були вилучені й представники інших релігійних течій, які мали антифеодальну спрямованість, проповідували ідеї рівності всіх людей, повернення до принципів раннього християнського ладу, засуджували багатство та необмежену власність церкви тощо, зокрема прихильники вчення М.Лютера.

Нещадно винищувати єресь методами Святої інквізиції заохочувалися папством й дрібні князі, які водночас були не проти вхопитися за будь-яку можливість поповнити свої скрині, тому найбільш переслідуваними були особи, що володіли певними статками. Наприклад, у Бамберзі князь-єпископ, Іоанн Георг II після кількох безуспішних спроб викорчувати Лютеранство, прославив своє правління серією майже з 900 кривавих відьомських процесів, які зганьбили його в літописі цього міста [228, р. 326 - 327]. Американський історик і філософ Дж. Дрейпер зазначав, що від інквізиції страждали не тільки самі засуджені, а їх рідні, які піддавалися повному розоренню [344, р.123].

До того ж скандальних форм набула торгівля індульгенціями, щодо якої Дж. Дрейпер, зокрема, писав: «з невимовним відразою і обуренням ми також дізнаємося, що при цьому Папський уряд отримав великі суми грошей шляхом продажу багатим дозволів, які звільняють їх від зазіхань Інквізиції» [344, р. 124].

Л.Толстой у цьому контексті зазначав, що «відбулася підміна справжньої, Христової, вірою помилковою, яка включає в собі: 1) віру в пояснення віри (тобто церкву); 2) віру в саму віру (тобто державу)» [253, с.75].

В той же час, ренегат – домініканець і критик грошолобства папської Консисторії - М.Лютер після відмови єврейської общини прийняти його вчення, сформулював вісім вимог проти євреїв: спалити всі синагоги; зруйнувати все єврейські будинки; конфіскувати все єврейські священні книги; під страхом смерті заборонити рабинам навчання; заборонити євреям подорожувати; конфіскувати єврейську власність; змусити євреїв займатися фізичною працею; якщо все це не дасть ефекту - вигнати всіх євреїв. Одного разу цей проповідник християнської любові навіть сказав: «я б став погрожувати вирвати їм язики, якщо вони не визнають, що Бог троїчний, а не тільки одиничний» [290, с. 189].

Натомість, - зазначає М.Рогович, - з часом особливого значення в теоретичних міркуваннях ренесансних мислителів Західної Європи почало набувати відоме завдяки працям грецьких стоїків та трактатам Цицерона розуміння приватної власності як одного з «природних прав» людини. Так, в епоху Відродження недоторканною приватною власністю, особистим надбанням індивіда почало вважатися не лише майно, матеріальні блага, але й право на життя та право імені, захист яких, на думку, наприклад, Дж. Локка, «має бути метою та обов'язком держави» [249].

До того ж на відміну від античних часів, коли головним питанням власності було установлення «максимально повного володарювання особи над річчю, доповнене правом визначати юридичну та фізичну долю її» [17,

с.113-114], у феодальному суспільстві власність почала розглядатися переважно з точки зору отримання прибутку.

Як писав Дж. Локк "пан, є власником своєї власної особистості, її дій і її праці" і саме тому "праця спочатку давала право на власність та послужила джерелом права власності" [156, с. 288]. Наявність високорозвиненого права і витонченої юридичної техніки, дозволяє під "володінням своєю особистістю" побачити, що головною підставою власності є те, що цією особистістю вироблено, за відомим правилом: "плоди, принесені річчю, належать власникові речі" [155, с. 290].

Таким чином, як зазначає Е. Фьюрботт «панівна в суспільстві система прав власності стає сумою економічних і соціальних відносин із приводу рідкісних ресурсів, у рамках якої окремі члени суспільства протистоять один одному [345, с. р. 3].

Водночас, як слушно зауважує Л.Бостан, розмаїття економічних зв'язків, їх подальше зростання сприяло удосконаленню тоді ще досить примітивної системи договірних відносин у галузі питань власності. Зокрема, поруч із сталими купівлею-продажем, міною і даруванням, почали застосовуватися договори найму, підряду, доручення. До того ж середньовічне канонічне право охоплювало й такі питання, як статус церковної власності і режим володіння і користування церковними землями, джерела прибутків» [114, с.135].

«Мета будь-якої системи законів - свобода і рівність. Свобода, підкреслював Руссо, взагалі не може існувати без рівності» [4, с. 245]. Що стосується рівності, - продовжував філософ, - то під цим словом не слід розуміти, що всі повинні володіти владою і багатством в абсолютно однаковій мірі; але, що стосується влади, - вона повинна бути такою, щоб вона не могла перетворитися ні в яке насильство і завжди повинна здійснюватися по праву положення в суспільстві і в силу законів; а, що до багатства, - жоден громадянин не повинен володіти настільки значним статком, щоб мати можливість купити іншого, і жоден - бути настільки

бідним, щоб бути вимушеним себе продавати: це припускає в тому, що стосується до знатних і багатих, обмеження розмірів їх майна і впливу, що ж стосується до людей малих - зменшення скаредності й жадібності [254, с. 67].

Однак рівність у правах нерідко розумілась навіть прогресивними політичними діячами по-різному. Прикладом подвійного підходу до рівності прав може слугувати історія повстання рабів на острові Сан-Домінго (нині Гаїті). У лютому 1794 яacobінський конвент в Парижі прийняв декрет про скасування рабства. Лідер повстанців Туссен-Лувертьюр (фр. *Toussaint Louverture*) з військом перейшов на бік Франції і взяв участь у боротьбі проти англійців та іспанців. До 1801 він підпорядкував своєму впливу весь острів та проголосив скасування рабства. Натомість Наполеон, тоді перший консул, послав на острів військову експедицію, Туссена хитрістю заманили в пастку, взяли у полон і переправили у Францію, де той помер в ув'язненні [299].

Не осуджував інститут рабства у його «ідеальній державі», й Т.Мор, який писав: «утопійці ... перетворюють на рабів свого громадянина за ганебне діяння або тих, хто у чужих народів був приречений на страту за вчинений ним злочин. Людей цього другого роду набагато більше, так як багатьох з них утопійці купують іноді за дешевою ціною, а частіше отримують їх даром... Інший рід рабів виходить тоді, коли який-небудь працюючий і бідний наймит з іншого народу вважає за краще піти в рабство до утопійцям добровільно» [174, с. 158].

«За природою, - як вважав Г.Гроцій, - тобто незалежно від людських дій, або у первісному стані природи, ніхто з людей не є рабом. Однак, коли рабство виникає в силу акту людини, тобто внаслідок договору або правопорушення, це не суперечить природній справедливості. Проголошуючи, що взяті на війні, формально оголошені (фр. *solenellment - урочисто*), всі полонені стають рабами в силу міжнародного права» [60, с.663].

Таким чином, можна дійти висновку, що трансформація рабовласницької історичної формації у феодально-кріпосницьку не мала наслідком автоматичне припинення рабовласницьких відносин, згідно з якими одна фізична особа вважалася законною власністю іншої фізичної особи або об'єднання фізичних осіб. Наприклад в США офіційно рабство було скасовано лише після завершення Громадянської війни 1861- 1865 років і прийняття Тринадцятої поправки до Конституції США в грудні 1865 року.

До того ж інститут кріпацтва як визначальна складова суспільно-політичних відносини феодального устрою також значною мірою ставила велику соціальну категорію виробників суспільного продукту в залежність від власників засобів виробництва (у даному випадку земельних володінь). Наприклад, хоча формально в Росії кріпосне право було скасоване у 1861 році, радянська влада, яка перейняла регулювання правовідносин у сільськогосподарському виробництві, почала видавати селянам паспорти, що дозволяло їм міняти місце проживання лише у 60-тих роках наступного століття.

Як зазначається у історичній літературі, пізньому Середньовіччю (XVI-XVII ст.) притаманний розклад феодалізму і формування елементів капіталістичної системи. Відповідно в той час посилювалася роль сильної монархічної влади у зміцненні і продовженні генезису суспільно-політичної системи. Вона забезпечила певне економічне піднесення, притупила соціальні антагонізми. Але при цьому влада правителя все більше віддалялася від суспільства, спираючись на розгалужений чиновницький бюрократичний апарат, військово-поліцейські структури, знищувала всяку опозицію існуючому ладові. У своїй останній стадії феодальна держава виступає в формі абсолютної монархії.

За таких умов філософсько-правова думка та практика застосування права формувалися в залежності від концептуального підходу до основного

питання власності тих часів - права приватної власності (див. Додаток Б, схема № 5).

Значна частина мислителів та державних діячів пізнього Середньовіччя, перебуваючи під впливом платонівської «Держави», ставилася до приватної власності вкрай негативно.

Так, Т. Мор у творі, який увійшов в історію політичних і правових учень під назвою «Утопія», піддаючи гострій критиці політику й законодавство сучасної йому Англії, вважав, що основною причиною безпідставної жорстокості і поширення злочинності в суспільстві є приватна власність і гроші, породженням яких є поділ на багатих і бідних. Саму ж державу і її право він розглядав як інструмент у руках багатіїв для збереження свого багатства, нажитого несправедливим шляхом, та як засіб експлуатації трудящих [178].

На противагу суворій дійсності, у його фантастичній державі Утопії суспільне життя ґрунтується на принципах демократизму, віротерпимості, добровільності, рівноправності, доступності правових норм. Оскільки в Утопії відсутня приватна власність, спори між громадянами, на думку Мора, виникають рідко, а злочинність низька [174, с. 158].

Схожий ідеал суспільства, заснованого на спільній власності, запропонував й один з теоретиків утопічного соціалізму, філософ, письменник і політичний мислитель Т. Кампанелла. Суспільний устрій його Міста Сонця (лат. *Civitas Sous*) характеризується обов'язковою працею для всіх громадян і відсутністю приватної власності [117]. Автор вкладає у уста соляринців свою концепцію, за якої «власність утворюється і підтримується тим, що кожен має своє окреме житло і власних дружин і дітей. Звідси виникає себелюбство, бо ж, щоб домогтися для свого сина багатства і почесного положення і залишити його спадкоємцем великого стану, кожен з або починає грабувати державу, якщо він нічого не боїться, будучи багатий і знатний, чи ж стає скнарою, зрадником і лицеміром, коли бракує йому

могутності, стану і знатності. Натомість, коли зречеться себелюбства залишається тільки любов до громади» [120, с. 39].

Т. Кампанелла, зазначає О.Мироненко, був упевнений, що справедливий устрій створить усім громадянам умови для нормального існування. Виборні посади, мудре колективне керівництво, виконання громадянами норм суспільного співжиття теж були гарантами в забезпеченні справедливості й добробуту [170].

З цим категорично не погоджувався Ж. Боден, на думку якого приватна власність економічно цементує сім'ю, а отже і державу. «Платон не взяв до уваги, - писав філософ, - що, коли б встановився комунізм, то була б знищена головна ознака держави, тому що немає нічого публічного там, де немає нічого приватного, так само, як не було б держави, коли б всі піддані стали монархами. Така держава була б прямо протилежною законам Бога і природи, які не тільки відкидають кровозмішення, перелюбство, батьковбивство, які неминучі при спільності жінок, але й заперечують будь-яку спробу привласнити собі чуже» [5, с. 58].

Безпеку особистості й непорушність власності вважав метою держави й основою її міцності видатний політолог доби відродження Н. Макіавеллі. Він писав, що «найнебезпечніше для правителя - зазіхати на майно підданих - це неминуче породжує ненависть. Непорушність приватної власності, як і безпека особистості, є благами свободи, які щонайкраще забезпечені в республіці» [121, с. 100].

Ж.Кальвін також вважав за обов'язок держави охороняти власність від обману і пограбування, забезпечувати людям доступність матеріальних благ, обмежувати замаху на неї шляхом непосильних податків, свавілля чиновників [121, с. 128]. Підтримуючи цю думку Ж.Ж.Руссо, вважав за необхідне знайти таку форму асоціації, яка «захищає усією загальною силою особистість і майно кожного з членів асоціації» [254, с. 77].

Підстави власності, зазначав Г.Гегель, - «ґрунтуються у в правових настановах, у законах, які визначають в кожній державі суть власності та її

відмітні риси. У державах Нового часу забезпечення власності - це вісь, навколо якої обертається все законодавство і з якою так чи інакше співвідносяться здебільшого права громадян» [47, с. 108 - 109].

І.Кант наголошував на те, що «особа має право вкладати свою волю в кожна річ, що завдяки цьому стає моєю, одержує мою волю, як свою субстанціональну мету, оскільки вона в собі самій не має душі: це абсолютне право людини на присвоєння речей. Власність матеріалізується в реальності через безліч осіб, які беруть участь в обміні, і при цьому взаємно визнають один одного» [47, с. 103].

Водночас не можна заперечувати те, що концепція утопічного соціалізму була викликом не стільки приватній власності, скільки сваволя з боку феодальної релігійно-монархічної системи, який протиставлялися колективізм, общинність, спільна власність народу, справедливі закони та державний устрій. Тому, незважаючи на очевидну фантазійність мети побудови нового ідеального суспільства на засадах добровільної відмови індивідуума від приватної власності на користь власності соціуму, ця ідея не тільки набула значної кількості прихильників, а й була розвинута в наукових працях засновників так званого «марксісько-ленінського вчення».

Значною мірою цьому сприяло посилення експлуатації сільських та міських рядових трударів в умовах переходу від феодального дрібнотоварного до раннього капіталістичного промислового виробництва. Відповідно, цей процес супроводжувався концентрацією ресурсів та засобів цього виробництва в руках невеликої групи крупних власників, що в свою чергу мало наслідком суттєве зниження матеріальних доходів більшої частини населення міст та сільської місцевості пізнього Середньовіччя.

2.4. Основні характеристики ліберального, марксівського та консервативного філософсько-правового трактування власності

В спеціальній літературі під ліберальними ідеями маються на увазі прагнення до свободи, демократії, гуманізму, а сам лібералізм вважається таким, що ґрунтується на визнанні пріоритетності прав особи, яка є вищою цінністю порівняно з колективом, нацією, суспільством та державою. Цей світогляд закріплює визнання святості та недоторканості приватної власності, гарантії прав та свобод особи. Лібералізм, - пише М.Томенко, - як політико-економічна концепція додає до цього необхідність поділу влади, такої організації економічного господарювання, яка ставить на перше місце свободу та природні здібності особи тощо [295, с. 73].

Особливо важлива роль у формуванні ліберальних принципів, підкреслює С.Донченко, - належить двом англійським революціям середини і кінця XVII ст. У документах англійського парламенту, виступах лідерів опозиції напередодні революції середини XVII ст. висунуто цілу низку характерних для лібералізму економічних, соціальних, політичних і релігійних вимог. Основні з них: недоторканість власності, свобода промисловості й торгівлі, невтручання в економічні справи громадян, договірне і виборне формування державної влади, визнання представницького органу (парламенту) головним носієм державного суверенітету, а також створення відповідального перед парламентом уряду, ліквідація влади монархії над церквою, гарантія громадянських і політичних прав особи [75, с. 13].

Основоположні ідеї і принципи класичного лібералізму були сформульовані у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року, відповідно до якої «метою кожного політичного об'єднання є захист природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека і спротив пригнобленню» (стаття 2) та «оскільки власність є недоторканною і священним правом, ніхто не може бути позбавлений її інакше, ніж у разі

очевидної, юридично встановленої суспільної необхідності і за умови справедливого і попереднього відшкодування» (стаття 17) [65]. Аналогічна умова щодо збереження приватної власності містилася й Конституції США 1787 року, згідно з якою «ніяка приватна власність не повинна відбиратися для громадського користування без справедливої винагороди» «поправка V) [133].

Отже питання приватної власності було одним із головних у економічно-політичній концепції лібералізму (див. схему № 6). При цьому, як зазначає В.Согрін, з постулатів його засновників, зокрема, Дж. Локка, випливають три важливі висновки:

- по-перше, приватна власність має трудове походження, а тому її справедливість важко оскаржити;
- по-друге, без виникнення і визнання приватної власності розвиток суспільства неможливий;
- по-третє, перетворення індивідумом обробленої ним землі або вироблених продуктів на приватну власність не зменшувало інтересів і можливостей інших індивідумів [276, с. 31].

Водночас, приватна власність не може існувати образно кажучи «у вакуумі», тобто вона є складовою суспільних відносин у галузі загальних питань власності, які, не в останню чергу, формуються в залежності від рівня демократизації соціуму та, відповідно, - засад економічної політики, яка реалізується державою. Тому слід погодитися з М.Грачовим, який вважає, що суть суспільних відносин у сфері приватної власності, з точки зору лібералізму, полягає у такому:

приватна власність має приватно-громадську природу, оскільки в її створенні, множенні, охорони беруть участь не тільки власники;

державна має право регулювати приватновласницькі відносини. У зв'язку з цим важливе місце в ліберальній теорії посідає проблема державного маніпулювання виробничо-ринковим механізмом попиту і пропозиції і концепція планування;

ліберальна теорія промислової демократії розвиває ідею співучасті робітників в управлінні (на виробництві створюються спостережні ради за діяльністю адміністрації за участю робітників) [54, с. 34]. Автор також зазначає, що у сучасних умовах класична ліберальна теорія держави як «нічного сторожа» замінена концепцією «держави добробуту»: кожному члену суспільства покладається прожитковий мінімум; державна політика повинна сприяти економічній стабільності і запобігати соціальні потрясіння; одна з вищих цілей суспільної політики-повна зайнятість [54, с. 34].

Йдеться про те, що ідеологія ліберальної держави можна коротко викласти в двох відомих виразах:

- «нехай працює» (фр. *laissez faire*), тобто, - не треба заважати індивіду займатися своїми справами;
- «держава - нічний сторож» (англ. *State - night watchman*) [125, с. 130 - 131].

Останній меседж впливає з так званої «концепції невидимої руки», за авторства А. Сміта, згідно з якою поведінка окремих індивідів, що діють в інтересах суспільного добробуту, супроводжується невтручанням держави в економічні відносини та необмеженою свободою ринкової діяльності [353]. Виступаючи проти деформуючого впливу держави на його розвиток, А.Сміт також підкреслював, що суспільство повинно розвивалося на основі властивих йому економічних законів [205, с. 72]. Основною ідеєю його фундаментальної праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 року) було, те, що для підняття держави з найнижчого ступеня варварства до найвищого ступеня добробуту, потрібні лише мир, легкі податки і терпимість в управлінні, все інше зробить природний хід речей [273].

Цю ідею поділяли Л. Ерхард та В. Ойкен, які стверджували, що держава повинна охороняти спокій громадян, забезпечувати функціонування громадянського суспільства, і порядку в ньому. Будь-яке втручання держави у приватне життя окрім збирання податку, повинно вважатися неприступним

та розцінюватися замах на свободу індивідів [120, с. 67]. А Л. Ерхард також пов'язував економічні реформи з реалізацією принципу «достаток для всіх» [89, с. 351].

Виходячи з цього можна дійти до висновку, згідно з принципами лібералізму економічна свобода не означає свавілля в економіці, а є усвідомленою об'єктивною необхідністю враховувати в своїй практичній діяльності дію передусім економічних, а відтак і юридичних законів, тобто є свободою дії в їх межах цих законів.

«Розуміння свободи як відсутності обмежень, наголошував у цьому контексті Г. Гегель, - є результатом відсутності культури мислення» [48, с.139].

Таким чином, можна зробити висновок, що економічну основу лібералізму складає приватна власність, за умови обмеження державної опіки лише встановленням загальних умов вільної конкуренції між виробниками суспільного продукту та визначенням засад і принципів економічного життя суспільства.

При цьому, як слушно зауважує В.Венгеров, на пізніх стадіях лібералізму правомірне державне втручання в економічні та соціальні процеси набуває суспільно-орієнтований характер, що обумовлюється багатьма факторами: необхідністю раціонально розподіляти економічні ресурси, вирішувати екологічні проблеми, брати участь у мирному розподілі праці, запобігання міжнародних конфліктів тощо [291, с. 160].

Історичний досвід показує, що будь-яка ідеологія змінюється під впливом економічних, політичних, соціальних умов, оскільки її життєздатність безпосередньо залежить від того, наскільки оперативно вона реагує на зміни взаємовідносин у суспільстві. За Нових часів в економічній діяльності європейських держав переважала тенденція щодо посилення монополізму, що у свою чергу мало наслідком занепад дрібного і середнього товарного виробництва. Депресивні економічні ситуації у Європі та Новому

Світі сприяли скороченню робочих місць, а звідси - безробіття, соціальна криза та ріст злочинності.

Як зазначається в спеціальній літературі, під впливом цих негативних тенденцій та в результаті перегляду окремих сторін ліберальної концепції, формується новий напрям лібералізму - неолібералізм, який об'єднав в собі класичні цінності лібералізму і нові вимоги часу до соціально-економічного розвитку. В його основу було покладено наукові праці Д. Кейнса, Ф. Хайєка, Дж. Гелбрейта, Р. Даля та інших видатних економістів та політологів.

«В міру того, - пише В.Лісовицький, - як рівень інтелектуальної культури внаслідок підвищення ролі гуманітарної освіти зростає, політичним ідеологіям не залишається нічого іншого, як урахувувати критику їхніх хиб. І це урахування полягає у тому, що вони дедалі більшою мірою включають політичну філософію та політичні теорії як свій складник» [154, с. 73 - 74].

Неолібералізм скорегував ряд важливих засад лібералізму стосовно, зокрема, визнання необхідності деякої участі держави в регулюванні економічних відносин та проведення активної соціальної політики. Було також проголошено ідеї державного захисту підприємництва, ринку і конкуренції від монополізму, соціального захисту громадян, забезпечення рівних соціальних можливостей у здійсненні основних прав людини, розподілу матеріальних благ через систему податків і державних соціальних програм на користь нижчих прошарків суспільства [201].

Суспільство, як вважали неоліберали, повинно піклуватися соціальним захистом громадян, надаючи, у разі потреби моральну та матеріальну допомогу. Водночас, незмінним лишилися концепції непорушності приватної власності, яка є рушійною силою прогресу в економічній діяльності соціуму. Крім цього підкреслювалось, що цей прогрес є можливим виключно за умови та в межах законів демократичної та правової держави, у якій гарантуються та захищаються права і свободи людини і громадянина.

У цьому контексті, - пише Ф.Фукуяма, - відомий політолог Дж. Брайс, поділяв ці права на три типи:

громадянські, які передбачають відсутність контролю над індивідом у сферах, що стосуються його особистості та його власності;

релігійні - відсутність контролю над висловленням релігійних поглядів та богослужінням;

політичні - відсутність контролю там, де немає прямого впливу на добробут усього суспільства, і, отже, не виникає потреби в такому контролі; до цього типу він також зараховує фундаментальне право свободи преси [317].

Ліберальні погляди знаходили підтримку й серед представників української інтелігенції. Зокрема, М.Туган-Барановський писав, що «сучасне людство не може обійтися без цього стимулу господарської енергії... Тому повне припинення дії приватногосподарської системи було б рівнозначне економічному, культурному і взагалі соціальному занепадові» [51, с. с. 21].

«Центральною ідеєю сучасної свідомості, - наголошував він, - є сформульована Кантом ідея верховної цінності і, як висновок звідси, рівноцінності людської особистості. Усяка особистість є верховна мета у собі, через що всі люди рівні, як носії святині людської особистості. Це і визначає верховний практичний інтерес, з точки зору якого може бути побудована єдина політична економія: інтерес не робітника, капіталіста або землеволодільця, а людини взагалі, незалежно від приналежності її до того чи іншого класу» [51, с. 21].

«Принципи сучасної всесвітньої цивілізації, - зазначав М.Драгоманов, - найбільш відповідні поступові: лібералізм в його найпослідовнішій формі, федералізм - в справах державних, демократизм - в справах соціальних з найтвердішою гарантією - асоціацією в справах економічних, раціоналізм - в справах письменництва, наукових» [76, с. 83].

У цьому контексті слід зазначити, що політична та економічна платформи неолібералізму певною мірою співпадають з позиціями з цих питань соціал-демократів.

Ідеологія соціал-демократичного політичного руху складалася під впливом Французької революції 1789 і соціалістичних утопічних концепцій "Індустріального соціалізму" К.А.Сен-Симона, "Кооперативного (асоціативного) соціалізму" Ш.Фур'є та "Кооперативно-профспілкового соціалізму (комунізму)" Р. Оуена. При цьому слід зазначити, що погляди на політичний устрій суспільства ідеологів соціалізму збігалися, то з питань власності існували суттєві розбіжності. Так, Сен-Симон та Фур'є виступали за збереження приватної власності як інституту, що "служує основою суспільної будівлі".

Зокрема, Сен-Симон стверджував, що "індустріальна рівність буде заснована на тому, що кожен буде здобувати із суспільства користь, прямо пропорційну суспільному становищу, тобто своїй позитивній здатності - застосуванню, яке він буде робити своїми засобами, у які слід включити... і його капітали [139, с. 146 - 147].

«Бачачи, - зазначає Г.Кириленко, - що революція у Франції не досягла мети, що вона не побудувала нового суспільства, прийшов до висновку, що самі революції, породжуючи стихією бідності і прагненням незаможних до рівності і перерозподілу багатства, призводять суспільство в стан хаосу і анархії. Щоб уникнути подібних потрясінь в майбутньому, будучи раціоналістом в дусі XIX століття, поставив перед собою мету створити і втілити в життя наукову соціальну систему, яка дозволить знищити "кризи, які народи повинні випробувати на собі і яких не може запобігти ніяка сила в світі, до простих змін в їх урядах і фінансах"» [126, с. 145].

Ш. Фур'є, вважав, що економічною основою нового справедливого суспільства повинна бути суспільна (загальнонародна) власність на засоби виробництва, але власність усупільнюється не державою, а саме "фалангами", які і стають реальними власниками виробленого продукту. Оскільки у фалангах зберігається приватна власність, стосунки між ними будуть носити товарно-грошовий характер, а на зміну конкуренції, за якої виграш одного є програшем всіх інших, прийде змагання [298, с. 135].

Натомість Р. Оуен був принциповим противником приватної власності, виділення капіталові його частки тощо, оскільки вважав, що приватна власність шкідлива для всіх, у тому числі для багатих. На його думку, в основу нового суспільства потрібно покласти суспільну працю, суспільну власність, рівність у правах і обов'язках [298, с. 91].

Як зазначається у спеціальній літературі, соціал-демократія, як один з напрямів соціалістичній ідеології, виникла в кінці XIX ст., а процес її розвитку можна умовно поділити на три історичні етапи:

- перший (80-ті - 90-ті роки XIX ст.), характеризується догматом основних складових марксівської концепції переходу до нової історичної формації - соціалізму - із застосуванням революційних насильницьких форм трансформації суспільних стосунків у межах диктатури пролетаріату;

- другий (перша третина XX ст.), у ході якого відбувся розкол соціал-демократії на три течії: праве (опортуністичне - "погоджувальне"), ліве (революційне) і центристське (що вагалося між "правими" і "лівими").

- третій (друга половина XX ст.), на якому завершується формування сучасної соціал-демократичної доктрини [278].

Не останню роль розколу соціал-демократії, на наш погляд, відіграли розбіжності з питань власності та її ролі у демократизації суспільних відносин. Так, значна частина прихильників соціалістичних ідей підтримувала необхідність збереження інституту приватної власності та критичного переосмислення марксівської теорії з цього та інших ключових питань.

Зокрема, ідеологи соціал-демократичного напрямку Е. Бернштейн, Ф.Лассальта, К. Каутський, незважаючи на нещадну критику лівих радикалів на чолі з В.Ульяновим (Леніним) розробили доктрину "демократичного соціалізму", згідно з якою:

- визнавалася доцільність і можливість переходу до соціалізму в результаті послідовного реформування основних інститутів буржуазного суспільства, зокрема, державного регулювання економічної діяльності на

принципах ідеї змішаної економіки, яка полягає у збереженні приватної власності і функціонування інших форм власності;

- заперечувалася необхідність диктатури пролетаріату як революційного засобу утвердження майбутнього соціалістичного ладу. Соціалізм визначався як суспільно-політична формація яка будується не в результаті класової боротьби і революційної ліквідації капіталізму, а шляхом реформ;

- проголошувалася політичною основою майбутнього ладу демократія в її ліберальному тлумаченні, складовими якої у соціально-економічній сфері визначалися: самоврядність робітничих колективів і фермерів; участь профспілок в розробці національної економічної політики; участь в прийнятті рішень трудящих на рівні компаній і підприємств; розробка і підтримка соціальних програм, направлених на забезпечення зростання середнього класу, досягнення вищого рівня політичної, соціальної, економічної свободи, соціальної рівності і справедливості, особливо у сфері освіти, охорони здоров'я, культури і інформації;

- у міжнародному плані - розробка і підтримка програм, що забезпечують стабільність в світі [278].

Демократична держава, - писав з цього приводу К.Каутський, - «за її тенденціями направлена на те, щоб бути не органом меншості, якими були до неї держави, а органом більшості населення, тобто трудящих класів». Він також віддавав перевагу парламентській демократії, вважаючи, що можливою формою переходу до соціалізму є кооперацію робітничих та буржуазних партій [107, с.58 - 59].

Таким чином, на відміну від марксівської традиції пріоритетів, надавалася перевага не революції у світовому масштабі, а еволюції, не насильству, а демократії, не економічним детермінантам, а моральним вимогам і, в кінцевому підсумку, соціалізму не як «науковому», а як демократичному, тобто соціальній демократії [277].

Значний внесок у справу поширення і розвитку соціалістичних ідей на теренах сучасної України зробили М. Драгоманів, І. Франко, М. Порш, М.Грушевський, С. Петлюра, В. Винниченко, І. Лисяк-Рудницький, В.Липинський, В.Чехівський та інші представники вітчизняної інтелігенції. При цьому, слід відмітити, що українські економісти та політичні діячі, на відміну від російських (Г.Плеханов, П.Аксельрод В.Ульянов (Ленін), Ю.Мартов, Л.Бронштейн (Троцький),М.Бухарін та ін.), які сповідували "марксизм" як інтернаціональну ідеологію пролетаріату, були прихильниками ідеї створення демократичної національної Української держави.

Так, за Б.Кистяківським, - найвищою формою державності, її «ідеальним типом», є правова федеративна соціалістична держави як перехідна форма до бездержавного етичного соціалізму та як основа соціально-справедливого суспільства. Вона повинна забезпечувати не інтереси робітничого класу, а гідне життя кожної особистості конкретного суспільства. Її фундаментальними принципами є: верховенство права; законність, розподіл та обмеження державної влади; обов'язкова наявність народного представництва; визнання автономності, гідності, невід'ємних прав особи, політична, економічна, соціальна і національна рівність усіх членів суспільства [127]. Святе право людини, яке формує цивілізаційний розвиток. Людину людиною зробила приватна власність, а не праця. Де суспільство і держава побудована на повазі до приватної власності - є прогрес, де її заперечують - регрес [223].

Таким чином, нова економіка, створена соціал-демократами у кількох країнах, характеризується послабленням регулюючої ролі національних урядів. Вони прагнуть створити сприятливі економічні умови для інвестицій й дедалі більше спираються на середні класи. Їх основна ідея за сучасних умов полягає в тому, щоб об'єднати соціальну захищеність та конкурентоспроможність громадянина [151, с. 81].

Натомість згідно з головними положеннями комуністичної доктрини, які було сформульовано в «Маніфесті Комуністичної партії» (1848 р.), що став програмою російського марксизму, обґрунтовується історична місія пролетаріату, неминучість краху капіталізму, закономірність розвитку пролетарської революції, вперше висловлюється ідея завоювання політичної влади пролетаріатом. Головна ідея програми, яку більшовицьке крило російської соціал-демократії реалізовували на практиці після захоплення влади на теренах Російської імперії, полягала у необхідності зміни суспільно-політичного та економічного ладу за допомогою міжнародної солідарності пролетаріату. При цьому буржуазна держава і її соціальні інститути, включаючи інститут приватної власності, повинні бути знищені за допомогою диктатури пролетаріату [166].

В основі життя суспільства, стверджували основоположники марксизму, лежить виробництво матеріальних благ, необхідних для існування людей. Люди насамперед вимушені їсти, мати житло, вдягатись, тільки потім вони вже можуть займатися політикою, мистецтвом, науками і т.п. Тому виробництво матеріальних засобів до життя й економічний лад суспільства складають основу, базисна яких розвиваються державні, правові та інші установи й ідеї - надбудова. Держава і право як частини надбудови завжди виражають волю й інтереси класу, що економічно панує при даній системі виробництва [113, с. 164 - 165].

Походження держави, за Марксом і Енгельсом, обумовлено утворенням антагоністичних класів, «у порівнянні зі старою родовою організацією, - писав Енгельс, - держава відрізняється:

по-перше, поділом підданих держави за територіальним діленням, ... друга відмінна риса - встановлення публічної влади...» її відмінність від суспільної влади, по-перше, полягає у класовому характері;

по-друге, вона відособлена, відділена від народу;

по-третє, вона «складається не тільки з озброєних людей, але і з матеріальних придатків, в'язниць і примусових установ усякого роду, що були невідомі родовому устрою»;

по-четверте, «для утримання цієї публічної влади необхідні внески громадян - податки»;

по-п'яте, володіючи владою і правом стягнення податків, особлива група осіб, особливий апарат управління і примусу стає, як орган суспільства, над суспільством [113, с. 165].

Найвідоміше обґрунтування комунізму викладене Карлом Марксом, який зосередився на ідеї, що нерівність і гніт виникли в результаті капіталізму. При капіталізмі приватні підприємці та корпорації володіють всіма заводами, обладнанням та іншими ресурсами - так званими «засобами виробництва». Згідно з комуністичною доктриною, ці власники експлуатують працівників, які змушені продавати свою працю за заробітну плату.

Натомість, як вважав Маркс, - пише Р.Михайленко, - «знищуючи приватну власність на засоби виробництва, знищує засади відчуження праці, а встановлюючи суспільну власність, ліквідує й саме відчуження. Все створене виробником належить йому, оскільки він є господарем засобів виробництва. А тому виробник безпосередньо зацікавлений у зростанні суспільної вартості своєї праці, несе повну відповідальність за результати й наслідки своєї праці перед кожним співвітчизником, як й кожен співвітчизник перед ним» [172, с. 88].

Відповідно до ідеалів комунізму, робітничий клас, або «пролетаріат», повинен піднятися проти капіталістичних власників, або «буржуазії», встановити новий тип державного ладу - диктатуру пролетаріату, за допомогою якого заснувати нове суспільство без приватної власності, економічних класів та статків.

Політична влада робітничого класу - диктатура пролетаріату, були переконані Маркс і Енгельс, - вищий тип демократії, яка виражає інтереси і

спирається на підтримку величезної більшості народу. Пролетарська демократія буде відповідати історичному періоду соціалізму - першій фазі комуністичного суспільства.

Комунізм, підготовлений соціалістичними перетвореннями, були впевнені основоположники марксизму, назавжди покінчить з експлуатацією, соціальним, національним і колоніальним гнітом та кривавими війнами. Соціалістичний принцип «кожному за працею» він замінить принципом розподілу «за потребами» [113, с. 166].

Оскільки соціалізм і комунізм становлять собою різні ступені зрілості єдиного способу виробництва, оскільки їм властиві не тільки спільні риси а й деякі істотні відмінності, котрі характеризують соціалізм як першу, а комунізм як другу, вищу фазу розвитку комуністичної суспільно-економічної формації. Ці відмінності такі:

комунізм характеризується якісно новою матеріально-технічною базою, більш високим рівнем розвитку продуктивних сил, здатних забезпечити достаток матеріальних і духовних благ; на фазі комунізму існуватиме єдина загальнонародна власність на засоби виробництва замість двох основних форм власності, що існують при соціалізмі;

на фазі комунізму на основі єдиної загальнонародної власності на засоби виробництва утвердиться повна соціальна рівність усіх членів суспільства;

при комунізмі зникнуть істотні відмінності між містом і селом, між працівниками фізичної та розумової праці;

при комунізмі замість закону розподілу за працею почне діяти закон розподілу за потребами;

перемога комунізму у всесвітньому масштабі приведе до злиття народів у єдину братню трудову сім'ю, до ліквідації державних кордонів;

при комунізмі облік суспільної праці і її розподіл буде здійснюватися в робочому часі, що приведе до відмирання вартісної форми продукту праці і товарно-грошових відносин [113].

Натомість основоположники комуністичної ідеї, пов'язуючи генезис суспільства з перебігом класової боротьби і особливо з її кульмінацією - революцією, не припускали того, що запровадження нових прогресивних засобів виробництва та удосконалення форм його організації суттєво впливає на зміну класової структури суспільства, а відтак, і на виробничі відносини. Тому генезис суспільного виробництва не можна ставити в залежність виключно від діалектики врегулювання суперечностей між робітником та роботодавцем. Цей недолік, - пише А.Щетинін, - «посилюється й однозначним твердженням К.Маркса про те, що на зміну капіталізму прийде тільки соціалізм. Такий підхід виключав альтернативні уявлення і теорії про розвиток суспільного виробництва і робив його однопорядковим» [332, с. 316 - 317].

Водночас, завдяки своїй зовнішній привабливості, в основному за рахунок проголошення принципів рівності, свободи, поваги до людської гідності та створення у майбутньому справедливого суспільства, марксизм уник долі інших соціалістичних і комуністичних доктрин, що стали надбанням вузького кола однодумців, та, як зазначає Г.Демиденко, - у XX ст. «став могутньою ідейною зброєю комуністів за перебудову світу» [113, с.167].

Однак, як показує історичний досвід, спроба (у країнах соціалістичного табору і, перш за все, у СРСР) налагодити функціонування економіки на засадах виключно суспільної власності на засоби виробництва виявилась невдалою. Оскільки тотальна планова економіка унеможливлювала прояви підприємницької ініціативи та оперативне реагування виробника на зміну попиту на його продукцію, вона виявилась неефективною і практично всі країни-прихильники соціалістичної ідеї в її марксівському варіанті визнали необхідність розбудови економіки саме на ринкових засадах [332, с. 316].

До того ж підтвердилися прогнози критиків утопічних ідей щодо створення «ідеального суспільства» з усупільненою власністю, які застерігали, що їх реалізація замість «найвищої форми демократичного

суспільного ладу» в кінцевому підсумку призведе до утвердження тоталітарного режиму.

Установивши диктатуру пролетаріату, під гаслом «земля - селянам, фабрики - робітникам, мир - народам», більшовицькі провідники марксизму на теренах Російської імперії, швидко про них забули, оскільки переконалися у тому, що побороти, як тоді говорили, «дрібновласницькі інстинкти», можливо лише ліквідувавши (морально або фізично) їх носіїв - власників об'єктів приватної власності.

Таким чином, на практиці задуми основоположників марксизму, про формування комуністичних виробничих відносин і виховання нової людини, здатної жити і працювати в умовах високого рівня свободи і демократії, поступово трансформуватися у ідеологію тиранію однієї політичної сили, яка контролювала усі галузі суспільного життя, використовуючи для цього спеціально створений насильницький державний апарат.

Однією з поширених політико-ідеологічних течій, історія якої починається з кінця XVIII ст. є консерватизм (від лат. *conserve* - зберігати, охороняти). Основні її положення консерватизму було сформульовано в працях Е. Берка, Ж. де Местра, Л. де Бональда, А.Шопенгауера, Ф.Ніцше, В.Соловйова та їхніх українських послідовників Ф.Прокоповича, В.Липинського, С.Томашівського, В. Кучабського та інші мислителів.

Уперше термін "консерватизм" вжив французький письменник Ф.Шатобріан для визначення антиреволюційної феодально-клерикальної ідеології періоду Великої французької революції 1789 - 1794 років, що ставила собі за мету зберегти незмінними встановлені раніше порядки, зокрема збереження і підтримку форм державного устрою і суспільного життя, що склалися історично, його морально-правових основ, втілених у нації, релігії, шлюбі, сім'ї, власності [343].

Незважаючи на різні форми свого прояву, консервативна течія має такі основні риси:

визнання протиприродною свідому перебудову суспільства; оскільки суспільство являє собою систему норм, звичаїв, традицій, інститутів і моральних засад, які сягають у давнину, до них і потрібно пристосовувати сучасні політичні принципи;

переконання в існуванні всезагального морально-релігійного порядку;

визнання недосконалості людської природи і природженої нерівності людей, обмеженості людського розуму і невіра в можливість соціальної рівності між людьми;

тверде переконання в тому, що гарантом особистої свободи і соціального порядку є приватна власність;

визнання необхідності класової ієрархії, перевага усталеним суспільним інститутам і тверда орієнтація на державний авторитет [214, с. 157 - 158].

Як зазначалося, життєздатність будь-якої ідеології залежить від здатності її апологетів, оперативно реагувати на зміни у соціально-політичних взаємовідносинах у соціумі. Так у зв'язку зі змінами, що сталися у світі в другій половині ХХ ст., класичний консерватизм трансформувався в "неоконсерватизм", біля якого стояли такі відомі громадсько-політичні діячі і вчені, як Д.Белл, З.Бжезинський, Ф. Хаєк та ін.

Характерною ознакою неоконсерватизму є те, що його прихильники намагаються пристосувати традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства і відстоюють такі принципи: в економічній сфері - звільнення приватного капіталу від надмірного державного втручання; у соціальній - економічний реалізм, скорочення соціальних витрат; у політичній - посилення елітарних тенденцій в управлінні державою, зміцнення законності та порядку, тобто являє собою своєрідний синтез ідей консерватизму і лібералізму, сутність якого містить заклик: "Розчистити місце від усього того, що було в суспільстві штучно створено, і створити таке, що варте збереження" [214, с. 158].

У 1970-1980-х років ця політичне течія відображала такі глибинні суспільні процеси, як:

потреба економіки в ослабленні державного регулювання і заохочення підприємницької ініціативи приватних власників;

необхідність розширення сфери дії конкурентних ринкових відносин.

Зовнішньополітичні підходи неоконсерваторів мотивував необхідністю «захисту індустріально розвинених демократій», прагненням забезпечити для себе створення максимально вигідного економічного і політичного світового порядку, роблячи акцент на військовій силі і антикомунізмі [132].

Неоконсерватизм робить акценти на тезах необхідності:

по-перше, обмеження індивідуалізму сучасної людини;

по-друге, зміцнення політичної та духовної єдності нації, зберігати її самобутність.

Для консерваторів, - зазначає О.Бабкіна, - класична демократія не тільки нездійсненна, а й шкідлива, тому необхідне поєднання демократії і влади еліт з метою забезпечення головного права особи - мати власність і розпоряджатися нею [14, с. 128].

Отже, основні напрямки західноєвропейської політико-юридичної думки в першій половині XIX ст. - лібералізм, консерватизм, соціалізм та комунізм - істотно збагатили й урізноманітнили зміст і спрямованість вчень про власність, право і державу. Їх еволюція в другій половині XIX - у XX ст. підтвердила плідність демократичних ліберальних ідей, зокрема з питань власності, а також обмеженість і неспроможність практики соціалізму (у СРСР і Східній Європі).

Висновки до 2 розділу

1. Виникнення приватної власності було головною причиною розпаду родової общини та, як наслідок, й до розпаду первіснообщинного ладу та переходу до іншої суспільної формації - рабовласницької. У ранніх рабовласницьких державах, які виникли на території Азії і Північної Африки,

економічні ідеї і уявлення знайшли відображення в двох основних формах: юридичних документах, якими були збірники законів цих держав, і господарських трактатах, присвячених вирішенню більш конкретних завдань організації і управління господарськими системами вигляді обрядів, традицій, релігійних уявлень.

2. Питання, пов'язані із врегулюванням взаємовідносин у галузі земельної власності мали особливе значення у суспільному житті античних полісів, благополуччя який значною мірою залежало від результатів аграрної виробничої діяльності. Право власності, в праві античних полісів, сформувалося як сукупність правових норм, які регулюють відносини, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням власником належним йому майном на свій розсуд і в своїх інтересах, а також обов'язки власника не порушувати прав та законних інтересів інших осіб.

3. Для мислителів античної Греції так і для філософів часів античного Риму, ключовими питаннями в галузі власності були: природа її виникнення та сутність, форми власності, взаємовідносини власників і держави. Згідно з канонами Римського права право власності - це право найбільш абсолютним чином, у встановлених правопорядком межах, користування власною річчю, отримання із неї доходів та розпорядження останньою. На цих філософсько-правових засадах було сформовано чітку та збалансовану систему захисту майнових прав. Питання власності мали вирішальний вплив на демократизацію суспільних відносин в період республіки, й навпаки - посилення утисків майнових прав громадян-власників з боку держави характерний для принципату та домінанту Давнього Риму.

4. В основу правових актів раннього Середньовіччя лягли канони римського права, а філософія тих часів з питань власності формувалась під впливом з одного боку - вчень античних мислителів, а з другого - догм християнства. На відміну від античних часів, коли головним питанням власності було установлення «максимально повного володарювання особи над річчю, доповнене правом визначати юридичну та фізичну долю її», у

феодалському суспільстві власність почала розглядатися переважно з точки зору отримання прибутку.

5. Філософсько-правова думка та практика застосування права формувалися в залежності від концептуального підходу до основного питання власності тих часів - права приватної власності, яка є складовою суспільних відносин, що формуються в залежності від рівня демократизації соціуму та, відповідно, - засад економічної політики, яка реалізується державою. І зворотне зміцнення приватної власності сприяє демократизації. Будь-яка ідеологія змінюється під впливом економічних, політичних, соціальних умов, оскільки її життєздатність безпосередньо залежить від того, наскільки оперативно вона реагує на зміни взаємовідносин у суспільстві.

6. Основні напрямки західноєвропейської філософсько-правової думки в першій половині XIX ст. - лібералізм, консерватизм, соціалізм та комунізм - істотно збагатили й урізноманітнили зміст і спрямованість вчень власність, право і державу. Їх еволюція в другій половині XIX - у XX ст. підтверджує плідотворність ліберальних демократичних ідей та неспроможність практики соціалізму (у СРСР і Східній Європі).

РОЗДІЛ 3

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ВІД АВТОРИТАРНОЇ ДО ДЕМОКРАТИЧНОЇ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ

3.1. Філософсько-правовий вимір власності в Україні: історія та сучасність

Історичний досвід переконливо показує, що Українському народу завжди були притаманні прагнення до облаштування суспільних відносин на принципах демократизму, справедливості, гуманізму, поваги до життя, гідності та прав власності людини.

На ранньому етапі розвитку енеолітної культури пращури сучасних українців - автохтонне населення трипільля - мешкало невеликими общинами. «Відсутність повіток при окремих житлах для худоби, - писав вітчизняний археолог В. Петров, - спосіб побудови селища в суцільно пов'язаному взаємно сполученому колі жителів, те що ціле селище було одночасно загonom, здається, вказує, що худоба була спільною власністю цілої громади і стадо було громадським. Продукти поділялися між окремими родинами, але стадо було спільним громадським, не виключено, що в межах спільного стада окремі родинні групи, пов'язані ближчим кровним зв'язком, співжиттям і співпрацею в окремому житлі, могли мати у громадському стаді їм приналежне поголів'я, продуктами якого вони одноосібно користувалися, але, сумніву немає, громада на даному етапі ще панувала над відокремленими родинними групами» [71].

У суспільній організації скотарів провідна роль належала великій патріархальній сім'ї як складовому елементу первісної сусідської громади. Рід виступає як підпорядкована структура, що регулює окремі негосподарні сторони життя, зокрема, сімейно-шлюбні та ритуальні. Велика патріархальна сім'я, - відзначає Г. Трофанчук, - включала три-чотири покоління по

батьковій лінії і могла налічувати до 300 членів. У такій сім'ї існувала сувора ієрархія. Головним був старший з чоловіків» [283, с. 11].

Поступово на значній території поширюється відтворювальне господарство, яке остаточно доводить свою перевагу над привласнюючим [177, с. 18]. При цьому якщо скотарі та землероби самі споживали кінцевий продукт своєї праці й реалізовували лише надлишки, то ковалі та ремісники виробляли, так би мовити «речі на продаж». Отже активізується як внутрішній племінний так і міжплемінний обмін. Цей обмін сприяв формуванню в суспільстві нової форми власності, яка характеризувалася наявністю еквівалентної вартості, тобто предметів, які використовувались у якості мірил вартості і засобів обміну [171].

Однією з особливостей генезису трипільської культури також було те, що жодна з європейських розвинених землеробських енеолітичних культур не могла зрівнятися з нею за площею та темпами поширення. Певна річ мешканці поселень повинні були дотримуватися правил співіснування, які гарантували їх права, у тому числі на власність, а також визначити осіб, відповідальних за вирішення всіх поточних питань організації життя міста, так би мовити, систем життєзабезпечення, а значить була неминучою ієрархія вождів і "управлінців"» [146, с. 59]. «У подальшому ... знать, яка виділялася при цьому, - пише В.Литвин, - поступово посідала панівне становище у суспільстві» [177, с. 17].

Таким чином, можна дійти висновку, що саме за часів енеоліту формуються соціально-економічні передумови виникнення та розвитку основних видів власності, що, у свою чергу, сприяло виникненню перших людських цивілізацій.

Дух епохи і правове становище самого народу - пише Р. Лашенко, - відбивається в тих або інших правничих звичаях народу та навіть і у назвах поодиноких збірників національного права: Руська Правда, Саксонське Зерцало (нім. *Sachsen-Spiegel*), Салічна правда (лат. *Lex Salica*) тощо [152, с.20]. Зокрема, за часів Київської Русі, Руська Правда, кілька частин якої, як

стверджує Б.Греков, були укладені ще до початку утворення Давньоруської держави [307, с. 35], - значну увагу приділяла захисту майнових інтересів соціальних слоїв суспільства, зокрема, встановлювалися правила, за якими:

«23. Якщо хто сяде на чужого коня, не запитавши, то сплачує 3 гривні продажі.

24. Коли хто загубить коня, чи вбрання, чи зброю і про це звіщено на торгу, а потім впізнають їх у своєму місті, то своє власник має забрати в наявності і одержати за кривду 3 гривні.

25. Коли хто впізнає своє, що загубив чи що було у нього вкрадено - чи кінь, чи одяг, чи худоба, то хай не говорить: «це моє», але: «веди на свод, де взяв»; встановлять, хто злодій, тоді своє візьме і, що загинуло, винуватець почне сплачувати.

26. Коли буде конокрад, то віддати його князеві на поток; якщо ж виявиться наклеп, то наклепник має сплатити потерпілому 3 гривні (доказ невинуватості)».

32. Коли краде в хліві чи в домі, то якщо буде один - платити йому 3 гривні і 30 кун, а буде злодіїв багато, то всім платити по 3 гривні і 30 кун» [255].

Національною особливістю Руської Правди, було те, що на відміну від тогочасних європейських законів, вона не передбачала смертної кари, а також калічницьких і тілесних покарань, заслання тощо [319, с. 20]. Окремими статтями цього збірника регламентувалися норми суспільного життя, зокрема становище лікаря в суспільстві та рівень оплати його праці, церквам наказувалося будувати лікарні та безкоштовно надавати медичну допомогу хворим і немічним [319, с. 26].

О.Данильян, пояснює цей історичний феномен, зокрема тим, що для філософської культури Київської Русі була характерна етизація (від лат.*ethica* - звичай), тобто «розгляд будь-яких проблем здійснювався книжниками з позиції етики: через конфлікт сил добра і зла» [61, с. 125]. Річ у тім, вважає вчений, що «давньоруські книжники здебільшого були не теологами, не

релігійними проповідниками, а політиками, їх непокоїли передусім соціально-політичні та етичні проблеми. Проте їх праці створювалися під значним впливом релігійної ідеології. Тож філософська культура того періоду є теїстичною, але не теологічною» [61, с. 125 - 126].

На наш погляд, з цим слід погодитися, оскільки опосередковано підтверджується наявність конфлікту між світським судочинством, яке велося за канонами “Руської Правди”, яка як зазначалося, не передбачала смертну кару, хоча й допускала вбивство злодія, «затриманого на місці вчинення злочину (у дворі, у хаті чи хліві), якщо він чинив опір» [255], та практикою церковних судів, які керувались нормами жорстокого візантійського права.

У подальшому значний вплив на формування вітчизняної правової доктрини становили концепції С. Оріховського, який, як зазначає О.Гринев мав «пріоритетність серед європейських мислеників того часу. Йдеться насамперед про право людини на життя, суспільну злагоду і мир, право власності, рівні можливості і справедливість, на створення сім’ї, дотриманні укладених договорів. Держава має гарантувати права людини, бо їхнє порушення засвідчує дикість і деспотизм. Саме такі варварські порядки, на його думку, існують у Московії й Османській імперії» [56, с. 36].

Ці концепції повною мірою нашли відображення у Конституції П.Орлика 1710 року, яка за висловом О. Оглобліна, «є маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом та вікопомним пам’ятником української державно-політичної думки» [190, с. 136].

Навіть за умови багаторічного поневолення значний вплив на ментальність українців справляли ідеї філософів гуманістів, видатним представником яких був Г. Сковорода, який вважав, що філософія є саме життя [324].

«Філософія, - писав відомий український філософ та критик марксизму П.Юркевич, - як цілісний світогляд, є діло не людини, а людськості, яка ніколи не живе абстрактною, або суто-логічною свідомістю, але розкриває

своє духовне життя в усій повноті та цілісності його моментів. ... Правда цілком засвоюється людиною тільки, коли вона «паде на її серце»,... вона засвоюється людиною, стає її внутрішнім придбанням, її скарбом лише тоді, якщо вона зачіпає серце людини [324, с. 191 - 192].

«Основу міцного правопорядку, - застерігав Б.Кістяківський, також критикуючи російських марксистів, - становить свобода особистості і її недоторканність, ...наша суспільна свідомість ні коли не висувала ідеалу правової особистості - особистості, дисциплінованою правом і стійким правопорядком, і особистості, наділеною всіма правами і вільно користується ними чужі свідомості нашої інтелігенції. ...Духовні провідники російської інтелігенції неодноразово або зовсім ігнорували правові інтереси особистості, або виявляли до них навіть пряму ворожість» [127, с. 256].

«Так, Г. В. Плеханов, - продовжує філософ, - який більш кого б то не було ... визнається найбільш видатним теоретиком партії, виступив на з'їзді з проповіддю стосовно всіх демократичних принципів, рівносильній запереченню твердого та сталого правового порядку і самої конституційної держави. ... У перекладі на мову революціонера це означає, що успіх революції - найвищий закон. І якби заради успіху революції потрібно було тимчасово обмежити дію того чи іншого демократичного принципу, то перед таким обмеженням злочинно було б зупинитися» [127, с. 261]. Отже, резюмує Кістяківський, «проголошена у цій промові ідея панування сили і загарбної влади замість панування принципів права, прямо жахлива» [127, с. 262].

Нажаль подальша історична доля Українського народу за часів радянської влади підтвердила сумні пророкування видатного вітчизняного філософа права, оскільки навіть достеменно кількість протиправно розстріляних, закатованих, розкуркулених, заморених голодом та нелюдськими умовами тільки сталінського ГУЛАГУ, до цього часу лишається невідомою.

Натомість, як був переконаний В.Винниченко, щоб український народ підтримав Україну як незалежну правову державу, треба поєднати

незалежність національну й особисту, визволення державне і соціальне, відповісти за його «любов до всебічної самостійності і свободи» [56, с. 200].

Дійсно за часи незалежності Українська держава здійснила низку кардинальних кроків на шляху формування сучасного демократичного, правового суспільства, в якому на першому плані є особистість, її свобода, життя, гідність, добробут, законні інтереси та сподівання. При цьому не слід забувати, що сучасний правотворчий процес є не тільки складним, багатостадійним та інтелектуально містким, а й має на меті вирізнення суспільних відносин, які потребують урегулювання на законодавчому рівні, що, в свою чергу, потребує ретельної підготовчої роботи із залученням фахівців з різних галузей знань.

28 червня 1996 року парламент «від імені Українського народу - громадян усіх національностей» прийняв Конституцію - Основний Закон незалежної і суверенної Української держави, тим самим проголосивши її демократичною, правовою та соціальною та такою в якій зміст і спрямованість діяльності визначають права і свободи людини та їх гарантії [133].

До одних із головних новел Конституції України, як Основного Закону сучасної демократичної та правової держави, слід віднести визнання права приватної власності, у тому числі на засоби виробництва, та гарантування державного захисту прав усіх суб'єктів права власності, а також та їх рівність перед законом. До таких законів, насамперед, слід віднести Цивільний, Земельний та Житловий кодекси України, а також інші закони, якими регулюються окремі питання власності, наприклад, Основи законодавства України про охорону здоров'я і про культуру, закони України “Про освіту”, “Про зв'язок”, “Про транспорт” тощо. Крім цього порушення правил користування об'єктами державної власності на надра, води, ліси, тваринний світ, інші об'єкти тягне сувору відповідальність за статтями 47—51, 52—54, 57—77, 150 та ін. Кодексу адміністративних правопорушень України, статтями 157—163¹, 228—228-1 та ін. Кримінального кодексу України.

Встановивши, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, Конституція, у ст. 13 визначила його суб'єктом права власності на землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони (ч. 1). Іншими положеннями цієї ж статті встановлено, що «кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону; власність зобов'язує; власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству; держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки; усі суб'єкти права власності рівні перед законом» (ч. ч. 2 - 4). Конституцією України також встановлено правило, згідно з яким засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку, а також правовий режим власності, визначаються виключно законами України (ст. 92). Крім цього, виходячи з конституційного припису, за яким власність гарантує не лише права власників, а й покладає на них певні обов'язки, КСУ наголосив, що для реалізації закріпленого в Конституції України права власності потрібні галузеві закони, які встановлюють конкретні норми використання власником належного йому майна з урахуванням інтересів усіх суб'єктів правовідносин [240].

Згідно з правовою позицією КСУ, правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Реалізуючи право власності, власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд, має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону, в тому числі укладати договори, що є однією з підстав виникнення цивільних прав та обов'язків [232]. Суд також визначив, що із системного аналізу

конституційних положень впливає, що право власності може бути обмежено, зокрема, щодо його використання на шкоду людині і суспільству.

Право держави обмежити володіння, користування та розпорядження майном визначено і Першим протоколом до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року. Кожна фізична або юридична особа, зазначається в цьому документі, має право мирно володіти своїм майном. Проте держава має право "вводити в дію такі закони, які, на її думку, є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів..." [234]. Однією з підстав для визначення особливостей правового режиму власності щодо окремих об'єктів є їх культурна цінність [242].

Згідно з Конституцією України громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права власності народу, у тому числі, як вважає КСУ, й об'єктами державної та комунальної власності, відповідно до закону [244]. Для цього у ній окремо визначаються засади права власності на землю, яка визнається основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Зокрема, як визначив Суд, до таких об'єктів права власності належать земельні ділянки [244].

Зокрема, встановлено, що земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності, а суб'єктами права власності на землю відповідно є: громадяни та юридичні особи; територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування; держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади. Підстави та порядок набуття права на землю у власність або в користування встановлює Земельний кодекс України [233]. Цей Кодекс, згідно з правовою позицією КСУ, визначив право постійного користування земельною ділянкою як право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку. Законом України "Про державну реєстрацію речових прав на

нерухоме майно та їх обмежень" передбачено, зокрема, обов'язковість державної реєстрації права постійного користування земельною ділянкою, права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб тощо [244].

Визнавши право приватної власності громадян на земельні ділянки, які були надані в постійне користування, встановивши порядок набуття цього права у зазначених нормативно-правових актах шляхом безоплатної передачі, вважає Суд, держава має вжити всіх необхідних заходів щодо забезпечення безперешкодного набуття громадянами права приватної власності на земельні ділянки.. Закони, інші нормативно-правові акти, які визначають порядок реалізації встановлених Конституцією України та міжнародними договорами прав і свобод людини і громадянина, в тому числі порядок набуття права власності, не повинні звужувати, заперечувати чи в будь-який інший спосіб обмежувати ці права і свободи. Порядок безоплатної передачі у приватну власність земельних ділянок державної та комунальної власності не повинен встановлювати обмеження щодо виникнення цього права у громадян [244].

КСУ також визначив, що земля як об'єкт постійного користування, надана державою громадянам на законних підставах, виконувала і продовжує виконувати важливу соціально-економічну функцію. Вона є основою життєдіяльності і господарювання громадян. Так земельні ділянки, які було надано громадянам для ведення селянського (фермерського) господарства, особистого підсобного господарства, індивідуального житлового, гаражного і дачного будівництва, є матеріальною основою життєдіяльності і господарювання не лише окремих громадян, а певного суспільного прошарку населення України [244].

За Конституцією України, згідно з правовою позицією КСУ, держава визначає та рівним чином захищає усі форми власності. Кожна з них може мати свої особливості, пов'язані із законодавчо визначеними умовами та підставами виникнення або припинення права власності. Так, у її статті 41 не

лише проголошено право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, а й зазначено, що воно набувається у встановленому законом порядку, тобто виникає лише за наявності певних юридичних фактів та за умови формування правового статусу конкретного власника, надання йому юридично забезпеченої можливості діяти у передбачених законом межах [240], а також встановлено імператив, за яким конфіскація може бути здійснена виключно за рішенням суду [240].

Загальновизнано, що однією з форм набуття права власності є приватизація державного або комунального (муніципального) майна. КСУ звернув увагу на те, що перелік об'єктів права власності, які не підлягають приватизації, не є постійним і незмінюваним; Верховна Рада України може вносити до цього переліку відповідні зміни і це не може бути пов'язано з ч. 3 ст. 22 Конституції України, яка гарантує права і свободи людини [231].

Наука цивільного права, як зазначив КСУ, визнає грошові кошти об'єктом права власності, в тому числі приватної та виходить з того, що їх розміщення особою на рахунках ощадного банку з метою збереження є реалізацією її права власності на ці кошти і водночас укладенням між вкладником і ощадним банком цивільно-правової угоди (договору банківського вкладу). Реальність будь-якого суб'єктивного права власності полягає в його гарантованості. Зобов'язання держави гарантувати вклади фізичних осіб Ощадного банку України зобов'язання мають цивільно-правовий характер. Держава, гарантує таємницю вкладів, їх збереження і видачу за першою вимогою вкладника [234].

Також до об'єктів права приватної власності віднесено акції, щодо яких суб'єкт права власності має право володіння, користування і розпорядження, тобто може без обмежень їх продавати, обмінювати, дарувати, заставляти, заповідати тощо [239].

Одним із видів розпоряджання власністю, зазначає КСУ, є право власника використовувати своє майно для здійснення підприємницької діяльності, крім випадків, встановлених законом; законом можуть бути

встановлені умови використання власником свого майна для здійснення підприємницької діяльності [243].

Конституція України проголошує, що кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Однією з форм набуття права власності на житло є приватизація державного житлового фонду, яка відбувається шляхом використання всіма громадянами України приватизаційних житлових чеків.

Реалізуючи повноваження щодо вирішення питань відповідності Конституції України законів та деяких інших правових актів, Суд протягом вже більше 20 років діяльності неодноразово визнавав неконституційними положення таких актів, якими у неконституційний спосіб було врегульовано питання власності, зокрема:

а) Земельного кодексу України, яким у зв'язку із відсутністю встановленого порядку переоформлення права власності або оренди та унеможливлення безоплатного проведення робіт із землеустрою і виготовлення технічних матеріалів та документів для переоформлення права постійного користування земельною ділянкою на право власності або оренди в визначені цим Кодексом строки [244];

б) Законів України:

- "Про приватизацію державного майна" (в редакції Закону від 19 лютого 1997 року в частині підпорядкування парламенту Фонду державного майна України [231];

- "Про власність", за яким суб'єктом права загальнодержавної (республіканської) власності визначалася держава «в особі Верховної Ради України», оскільки згідно з Конституцією України по парламент, як єдиний орган законодавчої влади в Україні не може бути єдиним суб'єктом права державної власності, а виступає лише одним з органів державної влади в Україні, що здійснює права власника щодо об'єктів, визначених у ч.1 ст. 13.

Натомість згідно ч.1 ст. 13 Конституції України суб'єктами права власності є народ України, громадяни, юридичні особи та держава [231].

- "Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України", відповідно до якого заощадження громадян, відновлені та проіндексовані в установах Ощадного банку України, повертаються залежно "від віку вкладника", та встановлюють однією з умов повернення відновлених вкладів, "інші обставини", оскільки їх довільне тлумачення у процесі застосування Закону може призвести до порушення рівності власників в їх «правообмеженні на повернення цих вкладів» [234];

"Про внесення змін до Закону України "Про електроенергетику", яким Рахункова палата уповноважувалася здійснювати контроль розрахунків за електричну енергію, у частині коштів, які не є складовою Державного бюджету, оскільки тим самим змінювалося конституційно встановлене призначення цього органу спеціальної компетенції [240];

- "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами" згідно з яким право податкової застави виникає у разі неподання або несвоєчасного подання платником податків податкової декларації - з першого робочого дня, наступного за останнім днем строку, встановленого законом про відповідний податок, збір (обов'язковий платіж) для подання такої податкової декларації та в частині поширення права податкової застави на будь-які види активів платника податків без врахування суми його податкового боргу. Суд дійшов висновку, що тим самим законодавець не врахував наявності чи відсутності існування податкового зобов'язання, а також наслідки, які можуть неправомірно обмежити право останнього розпоряджатися своєю власністю [245];

- "Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства "Градобанк" у державну власність", у зв'язку з не дотриманням принципу непорушності права приватної власності, що мало наслідком протиправне позбавлення цього права [242];

в) Постанов Верховної Ради України:

"Про земельну реформу" від 18 грудня 1990 року № 563-ХІІ, згідно з яким громадянами, які мають у користуванні земельні ділянки, надані їм до введення в дію Земельного кодексу України, після закінчення строку оформлення права власності або права користування землею раніше надане їм право користування земельною ділянкою втрачається;

"Про визнання колекції образотворчого мистецтва національним надбанням України" у зв'язку з не дотриманням принципу непорушності права приватної власності [242],

З підстав порушення конституційного припису, за яким правовий режим власності та користування землею визначається виключно законами України, а не підзаконними актами [244];

г) Постанови Кабінету Міністрів України "Про затвердження Порядку проведення у 2008 році земельних аукціонів" від 17 квітня 2008 року № 394 з тих же підстав [237].

Викладено кореспондується із загальновизнаним філософського-правовим принципом, сформульованим вже згадуваним А. Гамільтоном, який писав, що "будь-який закон, що суперечить конституції, нікчемний ... заперечувати це означає визнавати, що заступник стоїть над головною особою, слуга стоїть вище за свого господаря, представники народу вищі, ніж сам народ, а ті, що діють на виконання повноважень, можуть робити не тільки те, на що вони уповноважені, а й те, що їм заборонено» [305, с. 505].

Водночас слід погодитися з висновками значної кількості фахівців про те, що вітчизняному законодавству з питань власності притаманна безсистемність, що нерідко призводить до колізій правових норм та наявності прогалин у цій галузі права, які мають негативний вплив на реалізацію законних інтересів суб'єктів цього права.

Наприклад, у коментарі до статті 316 Цивільного кодексу України, зокрема, зазначено, що «ст. 177 ЦК визначає коло об'єктів цивільних прав. Однак не усі з перерахованих у ній об'єктів можуть бути водночас об'єктами

права власності. Об'єктом права власності можуть бути будь-які окремі рухомі чи нерухомі речі, їх сукупність (майно). Правовий режим речі поширюється також на тварини, крім випадків, встановлених законом (ст. 180 ЦК). Певні речі, визначені законом, не можуть бути у власності фізичних чи юридичних осіб, а можуть перебувати лише у державній власності. Останнім часом термін "майно" набув досить широкого значення, адже відповідно до ст. 190 ЦК майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Це може дати підстави для розширеного тлумачення поняття "майно" і відповідно включати будь-які види майнових прав та обов'язків до кола об'єктів права власності, що врешті може призвести до юридичної помилки. Не можуть належати на праві власності нереалізовані майнові права та не виконані договірні обов'язки (наприклад, не сплачена винагорода за продане майно), а відтак вони можуть бути об'єктом зобов'язальних чи інших прав. Поза сумнівом, що об'єктами права власності є цінні папери і до його власника переходять у сукупності усі права, які ними посвідчуються (ст. 194)» [131].

На жаль, як опосередковано впливає з практики Конституційного Суду України, ці негативні фактори не є «ексклюзивом» законодавства про власність, а притаманні вітчизняній правовій системі. Як зазначає у цьому контексті Ю.Баулін, «в цілому протягом 20 років діяльності Конституційний Суд розглянув питання щодо конституційності норм більш ніж 150 законів та інших правових актів, з яких більше ста положень були визнано неконституційними, що відповідно до статті 152 Конституції України мало наслідком втрату ними чинності з дня прийняття відповідного рішення.

У більшості випадків підставами для визнання неконституційними зазначених норм права було порушення ними основоположних прав і свобод людини і громадянина, гарантованих Конституцією, у тому числі, право людини на життя, особисту недоторканість та свободу пересування, на право власності та об'єднання у професійні спілки для захисту своїх трудових та

соціально-економічних інтересів, соціальний захист, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади тощо» [18, с. 32 - 33].

3.2. Власність в умовах формування засад демократичної, правової та соціальної держави

Як зазначається у спеціальній літературі, суспільно-політичні доктрини - невід'ємна складова частина політичної системи суспільства, оскільки визначають політичний курс, стратегію і тактику тих чи інших партій і суспільно-політичних рухів, їхню діяльність як суб'єктів політичного процесу. Успіх чи провал політиків, які реалізують ці доктрини залежить від їх наукової обґрунтованості та рівня й своєчасності адаптації до змін суспільно-політичного стану у соціумі.

З огляду на це, слід погодитися з В.Борисовою, яка наголошує, що окремим питанням економічної політики та господарсько-правової доктрини держави в умовах глобалізації світової економіки, є створення правового механізму, який забезпечував би мобілізаційний режим функціонування національної економіки як такої, головним чином через цілісну систему заходів державного регулювання, що запроваджувався би на достатньо тривалий час відповідно до стратегії та програм економічного розвитку, з урахуванням стану конкурентоздатності національної економіки та життєвої необхідності для суспільства її швидкого підвищення [320, с. 523].

У цьому контексті центральне місце в системі соціальних відносин, які визначають основи державного устрою займає доктрина власності. Історичний досвід переконливо доводить наявність безпосередньої залежності державного устрою від характеру відносин власності, оскільки його дотримання потребує відповідного правового регулювання питань виникнення відносин власності, способів та порядку оформлення прав на майно як при його створенні або іншому набутті, так і в процесі обороту,

захист права власності та інших важливих соціально-політичних аспектів у практично всіх сферах життєдіяльності соціуму.

За таких умов, досліджуючи сучасні доктрини власності, слід, насамперед, враховувати те, що, як слушно зауважує В.Базилевич, «розвиток світової економіки на початку ХХІ ст. ознаменувався фундаментальними соціально-економічними трансформаціями. Кризові явища та потрясіння, що відбуваються за життя одного покоління, виявили суперечливість, неповноту і неадекватність базових економічних концепцій та моделей, загостривши потребу в теоретичному осмисленні нових реальностей та ревізії звичного методологічного і понятійного апарату» [15, с. 11].

За цих умов мегатрендів (головних тенденцій) сучасного економічного розвитку в контексті питань власності, на думку В.Базилевича, слід віднести: глобалізацію, фінансіалізацію, інформатизацію, інтелектуалізацію та соціалізацію (див. Додаток В, схема № 1).

Глобалізація (англ. *globalization*) - процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації. У ширшому розумінні - перетворення певного явища на планетарне, таке, що стосується всієї Землі.

«Глобалізація, яка відбувається в світовій економіці, - зазначає Є.Борисов, - безпосередньо пов'язана з переходом відносин власності на вищий щабель розвитку. В першу чергу найбільші корпорації провідних країн світу переростають з національних у транснаціональні (від лат. *trans* - крізь, через). Вони розвиваються, так би мовити, "без кордонів" між державами. Ці ТНК здійснюють основну частину своїх операцій за межами країни, де вони зареєстровані, найчастіше в декількох країнах (через мережу відділень, філій, підприємств). Свою економічну владу в світі вони підсилюють за допомогою створення міжнародних об'єднань ТНК.

Досвід таких міжнародних інтеграційних об'єднань, як ЄС, показує, що регіональна інтеграція створює наднаціональні органи, які в певній мірі регулюють відносини власності держав - членів ЄС (виділяють грошові допомоги для модернізації заводів, впливають на бюджетні витрати та ін.)»

[29, с. 587]. «Не вдаючись до ґрунтового теоретико-методологічного аналізу змісту категорії «глобалізації», пише Г.Стоудман, - це явище можна охарактеризувати наступним чином - процес міжнародної інтеграції, що є результатом обміну світових поглядів, продукції, ідей, і різних аспектів культури [354, р. 12].

Водночас слід відзначити, що процес глобалізації сприймається науковцями та політиками неоднозначно. Зокрема, значна частина дослідників цього суспільно-політичного та економічного явища, вважає, що «глобалізація послаблює національну державу, яка зазнала катастрофічного провалу та ілюструє неспроможність держав організувати світ» [182, с. 176]. У цьому контексті висувається концепція про неминучість заміни національної держави, новим наддержавним утворенням, яке б відображало інтереси усієї світової спільноти - «народів усіх країн» та, на засадах пріоритету міжнародного права над національним, сприяло б подальшому розвитку глобальних прогресивних процесів [313, с. 6].

Концепція відмирання держави та утворення єдиного всесвітнього суспільства не нова, її свого часу сповідували прихильники як марксизму так і деяких інших політичних течій, наприклад, анархісти, однак у сучасному розумінні вона має свої характерні особливості, зокрема з питань власності.

Одним із засобів утворення такого капіталу слід вважати приватизацію, тобто перетворення відносин власності шляхом передачі або продажу на різних умовах державної та муніципальної власності приватним або колективним господарюючим суб'єктам (акціонерним компаніям). Це обумовлюється, зокрема тим, що державний сектор як значна частина національної економіки з часом став перепорою генезису ринкового сектора в економіці, оскільки державні підприємства не завжди були розраховані на отримання прибутку та мали можливість отримувати необхідну сировину, а також збувати продукцію, минаючи ринок [220, с. 51].

Приватизація в організаційно-технічному аспекті, - зазначає В.Камишанський, - розуміється як особливий вид управлінської діяльності,

яка представляє собою сукупність взаємопов'язаних і цілеспрямованих дій суб'єктів приватизації щодо передачі об'єктів державної та муніципальної власності в приватну власність, що здійснюються за рішенням і при безпосередній участі спеціальних органів держави і муніципальних утворень в встановлених порядку і формах [118, с. 12]. Отже, глобалізація не послаблює державу, проте кидає їй виклик, змушує пристосовувати її політику до вимог глобальних ринків, змінюючи в такий спосіб рамкові умови державної діяльності й, отже, - посилювати свою конкурентоспроможність і розвиватися [182, с. 5].

З юридичної точки зору, на думку В. Бєлих, приватизація повинна мати суворо окреслені законом межі (поняття приватизації в вузькому сенсі слова, основні її цілі, коло регульованих відносин тощо) [22, с. 69].

Водночас не можна заперечувати наявність негативних наслідків глобалізації, пов'язаних, зокрема, з різним рівнем економічного розвитку світових держав. Як слушно зауважує з цього приводу Г.Франк: «глобалізація сама породжує економічну поляризацію на тих, «хто має» та тих, «хто не має», як у глобальному масштабі, так й в межах окремого суспільства» [343, р. 51].

У наукових колах питання відсутня одностайність у розумінні феномену **фінансіалізації** як одного з головних напрямів сучасного економічного розвитку.

Так, «фінансіалізація», - згідно з Т.Паллеєм, - це процес, завдяки якому фінансові ринки, фінансові інститути і фінансова еліта отримують зростаючі можливості впливу на економічну політику та економічні результати, трансформуючи функціонування економічних систем на обох макро- та мікро- рівнях [350]. Мобільність фінансового капіталу в умовах глобалізації проявляється в можливості як вільно надходити до будь-якої країни світу, так і покидати її [351, р. 28 - 29].

В.Мандибура, описуючи тенденцію фінансіалізації, говорить, що в сучасних умовах капітал відривається від реального процесу пошуку

найбільш ефективних способів виробництва товарів та послуг і перетворюється у «самодостатній світ спекуляцій» [163, с. 27].

«Поняття «фінансіалізація», - пише М.Корнеєв, - використовується в наступних аспектах: концепція фінансіалізації вживається у контексті переважання «вартості акціонера» як режиму корпоративного управління; поняття фінансіалізації тяжіє до зростаючої ролі ринків капіталу над системами, що ґрунтуються на банківських фінансах тощо» [137, с. 20].

«Фінансова глобалізація, - зазначає О. Рогач, - з одного боку, відкрила нові можливості для країн отримати потрібні їм ресурси грошей та капіталу, для корпорацій - додаткові прибутки від ефективного інвестування вільних ресурсів, але, з іншого боку, ці процеси значно посилили ризики глобальної фінансової нестабільності, а отже значних втрат для всіх суб'єктів, що оперують у глобальному фінансовому середовищі» [261, с. 11].

Згідно з Г. Кріппнер фінансіалізація є головним каналом отримання прибутку, оскільки акумулює результати наукових досліджень вчених щодо зростаючої ролі фінансового сектору в економіці як в межах окремих країн, так і у глобальному вимірі, проте поза увагою залишається розкриття механізму виникнення фінансіалізації (див. схему № 2). Демократизація фінансових відносин внаслідок фінансіалізації призвела до розширення доступу до фінансових продуктів для більшості населення та класу осіб, які не належать до рантьє [348, р. 174].

Натомість, на думку В.Тублельвілле, цей процес, характеризується зростанням значення фінансової діяльності як джерела прибутковості в економіці та активності фінансового ринку, яке не покращує й може знизити ефективність перерозподілу грошових ресурсів фінансовим сектором [348, с.5-6].

«Фінансіалізація, - як зазначив у цьому контексті Т.Паллей, - це процес трансформації фінансового капіталу у фіктивний і віртуальний капітал та його відділення від реальної, виробничої сфери [350, р. 10].

Як зазначає П.Єщенко, фіктивний, спекулятивний капітал перетворює гроші і цінні папери в особливі швидкозростаючі фінансові операції, мета яких полягає не в отриманні базового активу, а прибутку від зміни ціни. Такий капітал, на думку вченого, відтворює принципово нову економіку - *bubbleeconomics* (економіка мильної бульбашки) [93].

Таким чином, на думку В. Базилевича, «фінансіалізація відображає кардинальні зрушення у структурі сучасної світової економіки, пов'язані з гіпертрофованим домінуванням фінансового сектора» [15, с. 12].

С.Радзівська, вказує на наявність трьох тенденцій, які є характерними для процесу фінансіалізації сучасних економічних відносин:

- перша, яка проявляється у діяльності промислових і торговельних підприємств, які свої вільні капітали замість інвестування у власне виробництво спрямовують на прибуткові фінансові операції, перетворюючись певною мірою у фінансові інституції, фінансіалізуючись;
- друга, що спостерігається на рівні банків, які більшу увагу починають приділяти операціям на відкритому ринку і веденню бізнесу з домашніми господарствами, ніж традиційним операціям з грошима;
- третя, яка проявляється в активізації участі у фінансовій діяльності домашніх господарств, зокрема у страхуванні, пенсійному забезпеченні тощо [213, с. 134 - 135].

При цьому, як вказує Г. Кріпнер, фінансіалізація слугуючи основною формою накопичення капіталу й отримання прибутку, приходять не через торгівлю товарами або виробництвом їх, а через фінансові канали, що у свою чергу зменшує видатки на операційну діяльність, тобто це підхід до акумуляції, де прибуток генерується через фінансові канали частіше, ніж через торгові та продовольчі [348].

Інформатизація. Як зазначається у спеціальній літературі, «інформатизація - сукупність взаємозв'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, що мають на меті створити умови для задоволення інформаційних

потреб громадян і суспільства завдяки розробці, розвитку й використанню інформаційних систем, мереж, ресурсів та технологій, які базуються на застосуванні сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки. Часто термін «інформатизація» вживається разом із терміном «комп'ютеризація», який позначає процес розвитку та впровадження комп'ютерів, що забезпечують автоматизацію інформаційних процесів і технологій у різних сферах людської діяльності» [68, с. 5].

В умовах інтелектуальної економіки (економіки знань), - зазначає В.Бабенко, - інформація виступає особливим об'єктом договірних відносин, пов'язаних з її пошуком, добором, збереженням, переробкою, поширенням та використанням у різних галузях людської діяльності. Обертаючись у ринковій економіці як товар (інформаційний продукт, послуга) або ресурс, який використовується у процесі господарської діяльності, інформація має певні особливості, а саме:

- є нематеріальним благом і не зводиться до фізичних об'єктів, які є її носіями;
- характеризується невичерпністю, не зменшується в процесі використання та не споживається у традиційному розумінні цього поняття;
- не локалізована у просторі, легко поширюється, тиражується і змінює форми фіксації;
- не зникає в процесі споживання, але для отримання корисного ефекту потребує від споживача певних інтелектуальних навичок;
- не підлягає фізичному зношуванню, але може морально старіти; - не існує монополії на володіння нею та її використання, за винятком тієї частини, яка є об'єктом інтелектуальної власності [13, с. 12].

На думку О.Онищенка, «суттєвим фактором видозміни сучасних інформаційних обмінів став розвиток соціальних мереж - горизонтальних комунікацій в міжособистісному спілкуванні з допомогою інтернет-технологій [279, с. 16]. З точки зору вдосконалення соціальної структури суспільства, вважає він, - цей вид спілкування має як позитивні, так і

негативні аспекти. Позитивними моментами діяльності нових спільнот є те, що:

- вони дають змогу громадянам ефективно реалізувати своє право на участь в управлінні державними справами;
- здатні формувати громадянську позицію з тих чи інших суспільно значущих питань;
- можуть оперативно реагувати на зміну політико-правових умов;
- самі собою не потребують фінансової підтримки;
- існують без утворення власної адміністративної вертикалі [279, с. 32].

Вивчаючи проблеми власності в умовах інформатизації суспільних відносин І.Максименко, зокрема зазначає, що окремі дослідники, опираючись на роботи Е.Тоффлера, Д. Белла, Т. Сакайя, роблять висновок, що розвиток інформаційної революції і технологічні успіхи по створенню апаратного забезпечення інформації створюють ілюзію принципових змін відносин власності в інформаційному суспільстві тобто значною мірою на зміну приватної приходить особиста власність і відбувається витіснення економічних відносин зі сфери безпосереднього виробництва [160].

Водночас вчений також констатує, що насправді спостерігаються дещо інші процеси, зокрема, «модернізація традиційного ринку створює умови, коли все більшу роль набуває продаж ноу-хау, технологічних знань. Знання можуть бути тиражовані, вкрадені, відтворені, куплені, в тому числі і без його власника. Можуть бути підкуплені або перекуплені фахівці, що є носіями відповідних знань. Це додає певну нестійкість самому поняттю “власність”. Спроби вдосконалення законодавства країн з ринковою економікою з метою гарантування захисту прав інтелектуальної власності виявляються малоефективними. Інформатизація сфери обігу капіталу порушує істотні принципи стабільного функціонування ринкової економіки. Все більше людей, що формально вважаються власниками, володіють акціями, які є віртуальними, і одержують дивіденди або дохід від операцій на

міжнародних віртуальних біржах у вигляді надходжень на “умовні” валютні рахунки» [160].

З цим, варто погодитися, однак слід зазначити, що вирішення питань власності в умовах інформатизації суспільних відносин не можуть вирішуватися виключно в умовах захисту інтелектуальної власності. Поняття «власність на інформацію» та «інтелектуальна власність» не є тотожними. Інтелектуальна власність - це, насамперед, результат розумової діяльності індивідуума або колективу індивідуумів, її характерною ознакою є відсутність аналогів у сфері застосування (письмові, музичні, кінематографічні та інші витвори мистецтва, нові технології, винаходи та методології досліджень, комп'ютерні програми тощо). Натомість інформація може стати власністю в результаті її збору при здійсненні професійної діяльності (стан здоров'я населення або екологічної безпеки, погодні умови, динаміка цін на продовольчі чи промислові товари тощо), діяльності органів державної влади (стан обороноздатності, рівень злочинності, перспективи приватизації об'єктів державної власності тощо), за ініціативною фізичних або юридичних осіб чи інститутів громадянського суспільства (дотримання прав споживача, стан доріг або комунального господарства тощо), або добути шляхом купівлі, відтворення чи крадіжки.

Інтелектуалізація - як зазначається у спеціальній літературі - це проникнення інтелектуалізму в життя людей, насичення його розумовою діяльністю, збільшення та посилення в чому-небудь духовних, розумових, інтелектуальних засад. Зокрема, великий тлумачний словник сучасної української мови трактує поняття «інтелектуалізація праці» як збільшення питомої ваги розумових функцій працівника на основі науково-технічного прогресу [39, с. 500]. Також зазначається, що у більшості розвинених країн за участі політичних лідерів, прогресивних урядів та фінансової підтримки транснаціональних корпорацій реалізуються Програми становлення інформаційного суспільства; концепції переходу до інформаційної доби, плани участі у трансформації суспільних інститутів, прийняті міжнародними

організаціями міжнародними і регіональними урядовими і неурядовими інституціями. В основу Концепцій покладено визначення стратегії інформаційного суспільства, основних положень, умов і пріоритетів міжнародної, регіональної та національної інформаційної політики, формулюються політичні, правові, соціально-економічні, культурні та технологічні передумови переходу до інформаційного суспільства, обґрунтовуються специфіка і мета глобальних трансформацій» [342, р. 42].

Інтелектуалізація господарської системи постіндустріального суспільства, - зазначає у цьому контексті М.Мунтян, - стає її найбільш примітною рисою, оскільки, на його думку:

знання та інформація являють собою унікальні і одночасно такими, що не знищуються у процесі їх "споживання" блага;

знання, вироблені одного разу, можна відтворити і передавати надалі у вигляді інформації за дуже низькою ціною;

знання можуть отримати ціну за умови, якщо вони захищені якою-небудь монополією;

ціну знань важко встановити, керуючись законами попиту і пропозиції оскільки інформація по суті є неподільною і покупці не можуть остаточно збагнути, яким чином оцінити товар, доки не придбають його;

природа знань є такою, що вкрай важко, якщо не неможливо, утримувати монополію на інформацію, адже існує об'єктивна тенденція "вислизання" її з приватних рук чи монопольного володіння;

наукове знання, інформація, стаючи суспільним надбанням, не відчужуються разом з тим ані від їх творців, ані від тих, хто ними користується, навіть якщо вони є об'єктами купівлі продажу [180, с. 445].

Таким чином, як слушно зазначає І.Просвіріна, - процеси глобалізації «порозставляли наголоси так, що пріоритети у тих чи інших галузях надаються не компаніям з багатими сировинними ресурсами, а компаніям, що володіють сукупністю інтелектуальних продуктів, інтелектуального капіталу. Своєю чергою, сукупність інтелектуальних продуктів, що

складаються з винаходів, корисних моделей, раціоналізаторських пропозицій, специфічних баз знань та даних комп'ютерних програм, інших інтелектуальних об'єктів, а також менеджерського досвіду і організаційних можливостей окремих людей, які можна використати для отримання зиску, становить інтелектуальний капітал організації [224, с 96].

Отже, як вважає М.Федоров, - інтеграційні процеси сприяли підвищенню «цінності інтелектуальної власності, а отже, і масштаби її використання, тим самим звернувши увагу держави на необхідність за допомогою закону впливати на процеси в цілому і на весь комплекс проблем, пов'язаних із захистом інтелектуальної власності і роллю держави в цьому питанні, зокрема» [306, с. 78], оскільки «...хто володіє знаннями, а ще важливіше - методами отримання нових знань, той і буде визначати структуру суспільства, розподіл власності, стратегію розвитку та все інше» [226, с. 53].

«В умовах глобалізації, - констатує І.Мірських, - розвиток охорони інтелектуальних прав має здійснюватися не кожною країною окремо, а шляхом укладення взаємних договорів і угод, створення міжнародних організацій з охорони інтелектуальної власності. Так, положення про охорону прав інтелектуальної власності займають значне місце в правилах Генеральної угоди про тарифи й торгівлю (ГАТТ 1994). Виникнення Світової організації торгівлі - СОТ (англ. *World Trade Organization, WTO*) породило появу правових норм, що стосуються міжнародної торгівлі не тільки товарами і послугами, а й об'єктами інтелектуальної власності. А вдосконалення правової охорони інтелектуальних прав є обов'язковою умовою вступу до СОТ. В рамках СОТ було прийнято Угоду про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності - ТРІПС (англ. *TRIPS - Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights*), яке крім введення санкцій проти порушників інтелектуальних прав покликане здійснювати ефективний і достатній захист цих прав і стимулювати міжнародний обмін новітньою інформацією [171, с. 128].

Водночас, зауважує В. Іноземцев, «з формуванням постіндустріального суспільства, у якому основними виробничими ресурсами виступають інформація і знання, а засоби їх створення і передавання стають цілком доступними багатьом людям, виникає ситуація, в якій, з одного боку, кожен бажаючий мати сучасні засоби виробництва може придбати їх у приватне володіння, а з другого боку, ефективно привласнення інформаційних благ людьми, не здатними використовувати їх відповідно до їх соціального призначення, стає неможливим. Система, що виникає, розглядається нами як заснована не на приватній, а на особистій власності як на умови виробництва, так і на робочу силу» [274]. До того ж дослідники-футурологи вже сьогодні доходять висновку, що «в розвинутих суспільствах спостерігається виникнення якісно нової нерівності - між здібними і нездібними до творчої праці людьми... починає створюватись біологічний бар'єр, перебороти який, на відміну від соціального, майже неможливо» [218, с. 7].

Соціалізація відносин економічної власності, пише В.Москаленко, здійснюється:

- через інтенсивний розвиток трудового типу колективної власності;
- поступове наповнення державної капіталістичної власності елементами соціалістичного змісту;
- часткову соціалізацію процесу одержавлення значної частки національного доходу;
- через процес діалектичного заперечення нетрудової приватної власності та приватного привласнення в межах корпоративної (акціонерної) капіталістичної власності [176, с. 286]. При цьому, зауважує Н. Гринчук, - вона «упорядковує і структурує економічні відносини за допомогою правил і норм, сприяє підвищенню стійкості економічної системи та формує довготермінові чинники її стабільного розвитку» [57, с. 18].

Тобто, як зазначає І.Луценко, соціалізація - це розвиток і посилення соціальної спрямованості у розвитку економічних систем, в умовах якого певна частина чистого грошового доходу використовується для задоволення

соціально-матеріальних та соціально-духовних потреб основного суб'єкта економіки - людини [158].

Цей процес, на думку С.Степаненка, також означає зміну місця і ролі індивіда в економічній системі, поглиблення і розширення економічних зв'язків, що відповідають інтересам індивіда і суспільства, утвердження на цій основі суспільних якостей людини. Вони проявляються не лише у зростанні всебічності здібностей, а й у їх новій якості, коли в них все повніше відбиваються суспільні цінності та має місце їх використання як у власних, так і в інтересах усього суспільства. Однією з найбільш важливих категорій, що характеризує розвиток соціальності індивідів в економічній сфері, є власність [283, с. 52].

«Соціалізація відносин економічної власності, - як стверджує В.Москаленко, - загалом відбувається у формі соціалізації відносин власності на засоби виробництва, власності на результати виробництва та самого процесу праці. Зокрема, соціалізація результатів виробництва - це зростання кількості дрібних акціонерів та привласнення ними більшої частки дивідендів, що водночас означає певну соціалізацію процесу розподілу прибутків» [176, с. 287].

В наукових колах досить популярною є також концепція, згідно з якою соціалізація економічного базису визначається як ланка загального процесу соціалізації, що «знаходить свій вияв у становленні та розвитку тенденції, а згодом і закономірності, згідно з якою під впливом потреб виробника прискорюється процес засвоєння і використання основними суб'єктами господарювання у своїх інтересах специфічної системи знань, норм і цінностей, необхідних для успішного функціонування народного господарства, соціально-економічних відносин, суспільства в цілому» [58, с.15].

Таким чином, слід погодитися з С.Мочерним, який визначає соціалізацію економіки - не стільки процесом, що відбувається «під впливом потреб виробництва», скільки процесом трансформації економіки, яка

відбувається під впливом суспільних змін [178, с. 242 - 243]. Тобто представляє соціалізацію економіки як «процес поступового еволюційного наповнення підсистем та елементів економічної системи капіталізму соціалістичним змістом, формування і розвитку основ соціалізму» [179, с.613].

При цьому, як вважає Г.Бортіс, - соціалізація є «безперервним і нескінченним процесом руху суспільства до деякого ідеального стану, уявлення про який з переходом до кожної наступної фази змінюється, і він закономірно постає в новому, недосяжному вигляді» [30, с. 71].

Водночас, слушно зауважує Г.Башнянин, «хоча повна ринкова соціалізація характерна для розвинених країн і полягає у викупі державою повного пакету акцій фірми, вона має обмежений характер, оскільки охоплює лише певну частину (в певні періоди економічного розвитку, на певних фазах економічного циклу) приватного сектору чи сегмента національної мікроекономічної системи. Мова про соціально-економічну соціалізацію суспільного чи квазісуспільного сектора розвинених економік не може йти, оскільки останній і так завжди соціалізований і розвивається здебільшого за умов державної власності на реальний капітал, або за умов значної підтримки державного капіталу» [19, с. 201 - 208] (див. схему № 3).

У цьому контексті соціалізацію нерідко визначають як засіб досягнення економікою соціальної орієнтації. Зокрема, на думку Й.Шумпетера, вона являє собою «збільшення частки державної влади і державних послуг, заходи державного контролю у сфері виробництва та розділу, розвиток змішаних приватно-державних форм організації» [329, с. 482], оскільки, як зазначав П.Б. Струве, "... власність завжди є засобом відокремлення та відображення окремого і водночас пов'язаного існування безлічі господарств" [284, с. 9].

Отже, дійшов висновку І.Стеблянка, «керуючись тими тенденціями, які склалися у світі щодо формування підвалин добробуту населення, і враховуючи факт доповнення традиційних функцій держави новими та їх якісного переструктурування, вважається доречним тлумачити соціалізацію

економіки як процес раціоналізації державного регулювання соціальної динаміки суспільства на основі пошуку механізму оптимального поєднання індивідуалістських та колективістських витоків господарювання та створення відповідної йому системи інститутів та інституцій забезпечення соціальності в розвитку [282, с. 158].

Слід також погодитися й з С.Степаненком й у тому, що «цариною соціалізації економічного життя індивідів є розвиток форм власності, встановлення таких суспільно визнаних прав власності на ресурси, які дозволяють інтегрувати власні і суспільні цілі, сформулювати мотиви активної діяльності індивідів. Вона стає засобом розвитку соціальних якостей людини, забезпечує розвиток здібностей індивідів» [283, с. 55].

Викладене, на наш погляд, дає підстави для висновку, що процес соціалізації економіки не передбачає повного усупільнення засобів виробництва, тому не є тотожним за своєю суттю процесу соціалістичної перебудови економічних відносин, згідно з ідеологією марксизму. Тобто йдеться не про ліквідацію відносин приватної власності, а про посилення впливу держави на економічну діяльність суб'єктів усіх форм власності з метою їх переорієнтацію на більш повне задоволення соціальних потреб соціуму згідно з вимогами часу.

Як зазначалося право приватної власності явище економічне та соціально-політичне, ступень його реалізації безпосередньо залежить від рівня забезпечення політичної і громадянської свободи індивідуума від стану розвитку суспільства та устрою держави. Навіть більше, - сама поява приватної власності як природне право людини нерозривно пов'язана з розвитком громадянського суспільства, держави і людської індивідуальності.

Під терміном «громадянське суспільство», прийнято розуміти систему інститутів поза межами державних та комерційних, яка забезпечує самоорганізацію та розвиток населення; тобто сукупність громадянських і соціальних інституцій і організаційних заходів, які формують базис реально

функціонуючого суспільства у протигагу і доповнення виконавчих структур держави (незалежно від політичної системи).

Найчастіше, зауважує Г.Зеленько, під громадянським суспільством розуміється «сфера суспільства, що характеризується високим рівнем самоврядування індивідів і добровільно сформованими асоціаціями та організаціями громадян, яка захищена від прямого втручання і регламентації з боку органів державної влади» [105, с. 12].

Наприклад П. Баранов стверджує, що «громадянське суспільство - це не тільки суспільство, яке добре і гідно живе. Це ще і суспільство, де людина відчуває себе повноцінним учасником демократії. Громадянське суспільство необхідно будувати, як вірно вказує, видаючи закони, що стимулюють виробництво, підвищуючи купівельну спроможність громадян, поступово створюючи і посилюючи середній клас» [16, с. 52].

Сама ідея громадянства, зазначає С.Утченко, як «політична категорія, морально-політична, загальнолюдська цінність збереглася дотепер. Історичне значення понять «громадянин» і «громадянство» та «громадянське суспільство» в тому, що завдяки їм було висунуто й закріплено уявлення про права людей. Адже саме володіння правами і робить особу громадянином» [304, с. 30].

Отже, як зазначається у спеціальній літературі, громадянське суспільство - історичний етап у розвитку людського суспільства, його конкретна якісна характеристика; це сфера самовиявлення і реалізації потреб та інтересів вільних індивідів через систему відносин (економічних, соціальних, релігійних, національних, духовних, культурних). Структурними елементами цієї системи є організації (політичні партії, громадські об'єднання, асоціації) та різні об'єднання (професійні, творчі, спортивні, конфесійні тощо), що охоплюють всі сфери суспільного життя і є своєрідним регулятором свободи людини [59].

«Усунення інтегруючого державного початку, що протистоїть індивідуалізму суб'єктів громадянського суспільства, - наголошує

Е.Поздняков перетворює громадянське суспільство в нічим не пов'язану сукупність індивідів, що може мати наслідком воцаріння анархії» [221, с. 6].

Інакше розуміли взаємозв'язок інститутів громадянського суспільства, зокрема, приватної власності, з державою прихильники радикальних демократичних поглядів. Так, Т.Пейн характеризував приватну власність як суспільне зло, основу суспільної нерівності, оскільки, на його думку, приватна власність у багатьох випадках є результатом недоплати працівникам, котрі її виробили, внаслідок цього в стародавні часи працівники втратили власність, а підприємці набули владу [349]. Він також віддавав перевагу громадянському суспільству на державними інституціями, вважаючи, що держава є просто необхідне зло, і чим менше буде сфера його впливу, тим краще [349].

Безумовно ці позиції філософів є кардинально протилежними, однак, на наш погляд, вони опосередковано підтверджують аксіому, що у реальному житті діяльність інститутів громадянського суспільства та державної влади є взаємозалежними, а ступень толерантності їх взаємовідносин визначає рівень демократизації соціуму (див. схему № 4).

Формування громадянського суспільства, - пише з цього приводу В.Бабкін, - є передумовою становлення політичної демократії, обмеження всеосяжної ролі держави. Дальший розвиток відносин суспільства і держави є гарантією того, що суспільство стане громадянським, а держава - демократичною [286, с. 80].

Важливе місце в дослідженні даного феномена належить узагальненню особливостей, властивих громадянському суспільству як сукупності вільних індивідів, кожний з яких є власником тих засобів, які необхідні для його нормального існування, має право на свободу вибору форм власності та на вільний вибір роду занять, професії та користування її результатами [177, с.38]. Основними його складовими, згідно з традиційним уявленням, є власність, під чим, згідно з Дж. Локком, слід розуміти не стільки майно, скільки життя і свобода людини, а також праця та сім'я [155, с. 35].

Головна ознака громадянського суспільства, за висловом А.Брегеди, - полягає в забезпеченні «широких прав людини, у вільному виборі нею різноманітних форм економічного й політичного життя, форм ідеології та світогляду, у можливості пропагувати й обстоювати свої інтереси, погляди та переконання» [31, с. 156].

На наш погляд, до цього визначення слід додати, ще одну важливу характеристику громадянського суспільства, а саме воно повинно забезпечувати людям рівні права. С. Утченко з цього приводу писав, що ідея громадянства у сучасному розумінні зародилася саме у античних полісах й це було «найважливішим їх здобутком, яким ці суспільні угруповання збагатили людство. З плином часу розуміння поняття «громадянин» та ознак громадянства, пов'язаних з ним прав, обов'язків, привілеїв, способів їх набуття, а також позбавлення тощо суттєво змінилося. Але сама ідея громадянства як політична категорія, морально-політична, загальнолюдська цінність збереглася дотепер. Історичне значення понять «громадянин» і «громадянство» в тому, що завдяки їм було висунуто й закріплено уявлення про права людей. Адже саме володіння правами і робить особу громадянином» [304, с. 30].

Слід також зазначити, що в умовах глобалізації феномен громадянського суспільства набуває ознак міжнародного, навіть, наддержавного характеру, та, як показує досвід економічно розвинутих країн, формує громадське розуміння та підтримку ринкових реформ, є головною економічною силою у світі, оскільки на прикладі зазначених країн проявив себе ефективним роботодавцем. З огляду на це, в наукових колах все частіше заходить мова про формування, так званого «глобального громадянського суспільства», яке на думку Ю.Резника, можна визначити «як суспільні зв'язки, які перетинають національні кордони, проходять через «глобальний, позатериторіальний простір» та характеризуються глобальним мисленням» [229, с. 232 - 233] та є порівняно самостійною сферою взаємодії недержавних суб'єктів міжнародних взаємодій (індивідів, організацій, соціальних рухів

тощо), які самоорганізуються з метою відстоювання своїх інтересів на глобальному рівні [104, с. 103].

Глобальне громадянське суспільство, як вважає М. Здорова, характеризує « ... наявність приватної власності, вільної конкуренції, вільних відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками, тобто ринку [104, с. 103 - 104]. Г. Перрітт, оцінюючи можливості впливу суб'єктів приватної ініціативи як учасників сучасного міжнародного суспільства, зокрема зазначив, що «взаємодіючи один з одним, приватні суб'єкти встановлюють приватні правовідносини, вони встановлюють змішані правовідносини, коли взаємодіють з державою, й, нарешті, незважаючи на національні кордони, вони координують свої особисті приватні інтереси та оказують вертикальний тиск через групи своїх представників (*national interest groups*), визначаючи таким чином державну політику [352, р. 209]

Як зазначається у Білій книзі Ради Європи «громадянське суспільство відіграє важливу роль у наданні громадянам можливості висловитися з питань, що їх хвилюють, та можливості забезпечити свої потреби. Під громадянським суспільством у цьому випадку розуміється: профспілки та союзи роботодавців ("соціальні партнери"), неурядові організації, професійні об'єднання, благодійні організації, організації, що залучають громадян у місцеве чи муніципальне життя за посередництва церков чи релігійних громад [91]. Крім цього, як слушно зауважує О.Зайчук, «громадянське суспільство - це правове демократичне суспільство, для якого характерним є:

- 1) визнання та матеріалізація ідей верховенства права, особливістю останнього має бути поділ на публічне і приватне право;
- 2) єдність права та закону;
- 3) правове забезпечення і розмежування діяльності різних гілок влади;
- 4) розвиток та вдосконалення суспільства разом із розвитком і вдосконаленням правової держави» [292, с. 36].

В спеціальній літературі наголошується на значний вплив інститутів громадянського суспільства на економічну систему держав, як сукупність економічних інститутів і відносин, у які вступають люди у процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання сукупного продукту, реалізації права власності. Також зазначається, що воно базується на міцному фундаменті - недержавній власності на засоби виробництва, реалізації прав і свобод економічних та політичних інтересів як індивідів, так і колективів. Наявність у індивідів та колективів прав і свобод, прав на власність протиставляють їх державі та державній власності [2, с. 6].

«Розглядаючи громадянське суспільство як сукупність вільних індивідів, - писав С.Булгаков, - ми знаходимо його вияв у різних аспектах, а саме: економічному, соціальному та політичному. Суть економічного аспекту полягає у тому, що:

- 1) кожен індивід є власником тих засобів, які необхідні для його нормального існування;
- 2) індивід має право на свободу вибору форм власності;
- 3) на вільний вибір роду занять, професії та користування її результатами.

Соціальний аспект розглядається як належність індивіда до певної спільноти (сім'ї, клану, класу) чи автономна його самостійність з метою забезпечення своїх потреб.

Політичний аспект вимагає свободи індивіда, що виявляється у можливості бути членом партії, брати участь у виборах [32, с. 446].

Деталізуючи економічний аспект громадянського суспільства, І.Савицька, зазначає, що його основу становить «економічна» людина, яка тільки через відносини власності «може виявити свою соціальну активність і заявити про неприйняття будь-яких форм маніпулювання, застави тощо. Економічна незалежність індивіда визначає такий рівень його свободи, що забезпечує його незалежність від інших, а також створює оптимальні умови самовираження і само здійснення» [256, с. 110].

Загальновизнаним є те, що у економічній сфері структурними елементами громадянського суспільства є недержавні підприємства: кооперативи, орендні колективи, акціонерні товариства, асоціації кооперативів та інші добровільні об'єднання громадян у галузі господарської діяльності, які створюються ними з особливої ініціативи. Так, за О.Скрипнюком, «структурними елементами економічної системи є недержавні підприємства, до яких відносяться, зокрема, приватні господарства, акціонерні товариства, кооперативні господарства, фермерські господарства, індивідуальні, приватні підприємства громадян» [267, с. 14].

У контексті особливостей політичного аспекту громадянського суспільства, на думку. П. Рабіновича, його слід розуміти, як спільність вільних, рівноправних людей та їх об'єднань, яким держава забезпечує юридичні можливості бути власником, а також брати активну участь у політичному житті [227, с. 47].

Соціальний аспект громадянського суспільства, як слушно зауважує П.Таланчук, передбачає існування автономних, суверенних, вільних особистостей, які є рівними і наділені приватною власністю на умови своєї життєдіяльності. Саме приватна власність та умови життєдіяльності робить людську особистість дійсно економічно незалежною і вільною» [289, с. 12]. «Якщо у людини нічого немає, - розвиває цю думку Л.Шкварок, - коли вона позбавлена засобів виробництва, а значить і засобів до існування, то така людина стає залежною, нею легко можна командувати, маніпулювати, примушувати бути покірною. Саме такі люди були потрібні країнам з тоталітарним режимом, у яких не маючи нічого власного, індивід ставав повністю підконтрольним державі» [327, с. 45].

Отже, слід погодитися з О.Одинцовою, яка наголошує, що громадянське суспільство - це «таке суспільство, в якому головною діючою особою, суб'єктом розвитку виступає громадянин, як особистість з усією системою, притаманних їй потреб та інтересів, відповідною структурою цінностей» [191, с. 41].

Таким чином, спираючись на право приватної власності, як економічний, політичний, правовий та соціальний фактори функціонування інститутів громадянського суспільства та невід'ємної складової сучасної демократичної та правової держави, можна зробити певні висновки:

- по-перше, питання власності було та лишається невід'ємною частиною громадського суспільства та мають вирішальний вплив на формування політики держави у всіх галузях її діяльності;

- по-друге, саме приватна власність стимулює розвиток приватної ініціативи, творчої енергії особистості, здорову конкуренцію, сприяє підвищенню рівня правової культури громадян, спів розмірну до викликів сучасних тенденцій генезису соціуму.

- по-третє, суб'єктами громадянського суспільства може бути лише людина, яка в суспільстві визнається особистістю, індивідом, з неповторними характеристиками та цінностями, а також їх різноманітні об'єднання цих особистостей;

- по-четверте, повноцінне функціонування інститутів громадянського суспільства та їх прогресивний розвиток є можливим лише за умови формування середнього класу приватних власників. Його відсутність або недостатній розвиток має наслідком занепад громадянського суспільства та встановлення домінуючої ролі держави над суспільним життям, що де-факто означає відмову від концепції правової, демократичної держави на користь тоталітарної системи управління державними справами.

3.3. Перспективні напрями вітчизняної філософської думки та правового врегулювання питань власності

Як зазначається у спеціальній літературі, після поновлення української державності вітчизняна філософсько-правова думка опинилася, так би мовити, «на роздоріжжі» між трьома основними парадигмами, а саме - ліберальною, патерналістською і соціал-демократичною. Як слушно зауважує

у цьому контексті В. Кремень, «універсального суспільного ладу, придатного для всіх країн і часів, немає і, очевидно, не буде. Тому в пошуках відповіді на кардинальне питання нашої доби варто було б виходити не з того, що робить «увесь цивілізований світ», а з конкретних умов України» [56, с. 283]. Зваживши особливості перехідного періоду, пише О.Гринев, вчений наголошує на «продуктивності для України «третього шляху», що ґрунтується на багатоукладності економіки, а вона неодмінно передбачає рівноправність усіх форм власності. Проте в умовах різкого соціального розшарування і посилення безробіття населення не було підготоване до нових умов, сповідувало патерналістські споживацькі настрої, що зумовлювало політичну дезорієнтацію. Звідси - доконечність пошуку балансу політичних сил, що могла забезпечити лише сильна і правова влада, яка проявить зваженість у розв'язанні проблем суспільно-політичного й духовного розвитку» [56, с. 285].

З цим варто погодитися, оскільки постійне протистояння політичних сил, непримиримість їх позиції та неспроможність до компромісу заради поліпшення добробуту народу, про що свідчать, зокрема, реальні результати діяльності (а скоріше бездіяльності) парламенту у вирішенні нагальних потреб суспільства, в кінцевому підсумку негативно впливають на якість життя населення, оскільки не тільки не дозволяють йому реалізувати свій підприємницький потенціал, а й роблять громадян беззахисними від протиправних порушень їх прав, у тому числі, права власності.

Ст. 13 Конституції України 1996 року проголошує, що «земля, її надра, атмосферне повітря, водні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської економічної зони є об'єктами власності Українського народу (перше речення ч. 1).

Виникає слушне запитання, чим відрізняється «власність Українського народу» від «загальнонародної власності», в свій час закріпленої Конституцією УРСР 1978 року (ч. 1 ст. 10), та яка, за висловом В.Іохина,

«мала чисто правове трактування, тоді як з точки зору економічних відносин власності вона не могла і не може бути реалізована в досяжній перспективі, за наявності розбіжності, невідповідності юридичної форми та економічного змісту, тобто фактично форма виявилася без змісту?» [109].

Згідно з другим реченням ч. 1 ст. 13 Конституції України «від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією». Для порівняння: «у виключній власності держави є: земля, її надра, води, ліси (ч. 2 ст. 11 Конституції УРСР 198 року).

Отже, маємо конфлікт інтересів:

з одного боку власність «Українського народу», як і власність «загальнонародна» передбачає приналежність всього суспільного надбання прямо, безпосередньо і одночасно всім і кожному окремо;

з іншого – як при радянській владі, так й за нинішніх часів права власника (які, як зазначалося, складають тріаду: володіння, використання та розпорядження), де-факто належать державі у формі органів державної влади та місцевого самоврядування. Тобто реалізація права власності громадянина, як представника Українського народу, залежить виключно від доброї або недоброї волі можновладця.

Залежність права власності індивіда від волі держави, підсилюється у нормами інших положень, вже згадуваної ст. 13 Конституції України. Так, згідно з ними:

- громадянин має право лише користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону (частина друга);
- визначено, що «усі суб'єкти права власності рівні перед законом» (частина четверта), однак перелік форм такої власності відсутній.

Викладене, на нашу думку, має ознаки порушення однієї з головних складових принципу верховенства права – визначеності правової норми, що уможливорює її неоднозначне розуміння у процесі правозастосування та на

практиці має наслідком виникнення конфліктних ситуації, які отримали значний резонанс у суспільстві.

Наприклад, ситуація навколо видобутку бурштину, яка склалася в окремих районах Рівненської та Житомирської областей та вже неодноразово призводила до сутичок копачів сонячного каменю з представниками влади та правоохоронних органів.

Д.Казанський з цього приводу пише, що «райони видобутку бурштину на Житомирщині та Рівненщині сьогодні по факту не контролюються державою Україна, якщо розуміти під державою офіційні органи влади. Там діють свої закони, встановлені представниками криміналітету. Зони впливу злочинних угруповань розділені блокпостами, які контролюють рух по лісових дорогах та стежках. Люди, які контролюють трафік, озброєні та періодично застосовують зброю. У лісах Полісся частенько звучать постріли та зникають люди» [115].

Історичний досвід залучення приватної ініціативи та приватного капіталу для розробки покладів корисних копалин, за умови нерентабельності їх промислового видобутку, показує, що найбільшого ефекту можна отримати шляхом встановлення індивідуальної власності в рамках суспільної власності. У більшості демократичних країн, це реалізується у формі концесій, надання безстрокової оренди та обходиться без не тільки без протистояння приватних копачів з поліцією, а й навпаки надає значних надходжень до державного та місцевих бюджетів. Наприклад, видобуток золотих покладів на Алясці в США або дорогоцінних каменів у Бразилії, срібла у Чилі тощо.

Натомість, як стверджує Д.Казанський вітчизняний «видобуток бурштину повністю знаходиться в руках тіньових угруповань. Точної статистики щодо обсягу видобутку не існує, але за словами обізнаних людей, в рік з України нелегально вивозиться не менш 150 т. дорогоцінного каменю. Враховуючи, що ціна кілограма за кордоном становить кілька тисяч доларів,

можна підрахувати, що бюджет України позбавляється мільярдів гривень щорічно» [115].

При цьому, як зазначає В. Арешонков, ним та його однодумцями підготовлено законопроект про видобуток бурштину, який «у другому читанні обговорений вже у всіх комітетах. Ми чотири місяці чекаємо, що він буде внесений в зал. Законопроект, який дозволяє створювати комунальні підприємства усіх рівнів. Починаючи з районного, навіть потужна селищна рада, або сільська, при бажанні і наявності людей може створювати такі підприємства, які будуть видобувати. Але наше бачення депутатів увійшло в конфлікт з урядовим. На сьогоднішній день уряд вважає, що лише державна монополія має бути на видобуток бурштину. І вони таким чином працюють» [300].

На наш погляд, однією з причин безвідповідальної поведінки депутатського корпусу є відсутність дієвого контролю за діяльністю єдиного законодавчого органу нашої держави з боку інститутів громадянського суспільства та низький рівень правової культури та правосвідомості у соціумі. Як справедливо зазначив з цього приводу І.Льїн, «чим розвиненішою та більш зрілою є правосвідомість, то досконалішим буде і позитивне право, і керована ним зовнішня поведінка людей. І, навпаки, слабкість правосвідомості створюватиме не відповідне своєму зразку позитивне право» [108, с. 9].

У цьому контексті вбачається доцільним у межах авансованої Президентом України конституційної реформи внести зміни до окремих конституційних та законодавчих положень з метою підвищення ефективності законотворчої діяльності в контексті гарантування та реального захисту прав і свобод громадян, зокрема винести на всеукраїнський референдум з народної ініціативи такі питання:

По-перше: внести зміни до положень Конституції України, якими визначаються принципи та порядок набутті права власності, зокрема:

1) Ст. 13 Конституції України викласти у такій редакції:

«Стаття 13. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права державної, комунальної та приватної власності.

Право державної власності поширюється виключно на об'єкти, володіння, використання та розпорядження якими необхідно, для виконання функцій держави щодо захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, цілісності і недоторканності території України та виконання інших завдань, визначених Конституцією та законами України. Виключний перелік об'єктів державної власності визначається законом.

Право комунальної власності поширюється виключно на об'єкти, володіння, використання та розпорядження якими, необхідно для задоволення потреб територіальних громад для реалізації своїх повноважень та обов'язків, визначених Конституцією та законами України. Виключний перелік об'єктів, які можуть бути внесені до переліку об'єктів комунальної власності визначається актами Кабінету Міністрів України.

Право приватної власності полягає праві на володіння, використання та розпорядження будь-якими об'єктами власності, які не входять до виключних переліків об'єктів державної та комунальної власності. Право приватної власності реалізується фізичними особами – громадянами України та юридичними особами - колективами громадян України відповідно до закону.

Умови набуття права володіння, використання та розпорядження об'єктами власності іноземцями, особами без громадянства, які перебувають на території України, а також юридичних осіб з іноземним капіталом визначаються законом.

Власність зобов'язує. Державна, комунальна та приватна власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству.

Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

2) Ст. 14 виключити».

По-друге, з метою унеможливлення невинуватеного відкладання прийняття законів на виконання конституційних приписів, як це має місце наприклад: щодо відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої фізичним або юридичним особам, актами і діями, що визнано неконституційними; визначення порядку припинення повноважень народного депутата, обраного від політичної партії, у разі не входження або вихід до складу її депутатської фракції; про обіг земель сільськогосподарського призначення, відсутність якого є підставою постійного продовження мораторію на її продаж, що є обмеженням конституційного права власності громадян на землю тощо,

ст. 92 Конституції України доповнити новою ч. 4 такого змісту:

«Закон повинен у повному обсязі вирішувати всі питання, які є предметом його регулювання. Прийняття законів, положення яких містять відсылні норми до не існуючих у правовому полі України законів забороняється».

По-третє, запровадити на конституційному рівні механізм дієвого контролю законодавчої діяльності парламенту з метою її спрямування на врегулювання нагальних потреб суспільства та утворення інституту відповідальності депутатського корпусу за ігнорування цих потреб, для чого внести такі зміни та доповнення до Конституції України:

а) ч.3 ст. 77 викласти у такій редакції:

«Одночасно з виборами народних депутатів України проводиться опит виборців з метою визначення переліку питань, які потребують нагального законодавчого врегулювання. Порядок проведення виборів народних депутатів України, опиту виборців та визначення результатів цього опиту встановлюється законом»;

б) п. 1 ч.2 ст. 88 викласти у такій редакції:

«1) веде засідання Верховної Ради України. Оголошує на першому засіданні Верховної Ради України поданий Президентом України перелік невідкладних питань, які потребують законодавчого врегулювання, попереджає про відповідальність новообраного складу парламенту у разі не прийняття законів з цих питань протягом перших двох чергових сесій»;

в) ч. 2 ст. 89 доповнити реченням такого змісту:

«Забезпечують підготовку законопроектів щодо законодавчого врегулювання питань, внесених до переліку невідкладних»;

г) ст.90

- доповнити новою ч. 3 такого змісту:

«Президент України зобов'язаний достроково припинити повноваження новообраної Верховної Ради України у разі не прийняття законів, якими повинні були бути врегульовані питання, внесені до поданого Президентом України переліку невідкладних, протягом перших двох чергових сесій. Народні депутати України, які входили до складу Верховної Ради України, повноваження якої було припинено з цих підстав, не можуть бути обрані до її складу на наступних позачергових виборах»;

- ч. 3 вважати ч. 4 та доповнити та після слів «з дня її обрання» доповнити словами «за винятком не прийняття законів, яким врегульовуються питання внесені до переліку невідкладних протягом перших двох чергових сесій»;

- ч. 4 відповідно вважати ч. 5;

д) ч. 1 ст. 93 після слів «Президентів України» доповнити словами «у тому числі за результатами опиту виборців у ході виборів до Верховної Ради України»;

е) ст.106 доповнити новою ч.4 такого змісту:

«Президент України затверджує та подає до парламенту, сформований у порядку визначеному законом, перелік невідкладних питань, які

потребують законодавчого врегулювання новообраною Верховною Радою України протягом перших чергових сесій».

По-четверте, запровадити механізм матеріальної відповідальності політичних партій, їх керівників та членів, а також самовисуванців, яких було обрано до парламенту, та які, згідно з затвердженим Конституцією України текстом присяги, зобов'язалися, зокрема, «дбати про благо вітчизни та добробут Українського народу ... виконувати свої обов'язки в інтересах всіх співвітчизників», у разі нехтування цими обов'язками, для чого:

- п. 4, 5, 6 7, ст. 56 «Грошова застава» Закону України «Про вибори народних депутатів України» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2012, № 10-11, ст.73) викласти у такій редакції:

«4. Грошова застава, внесена партією, яка висунула виборчий список кандидатів у депутати у загальнодержавному або одномандатному окрузі, якщо за підсумками виборів кандидат визнаний обраним до Верховної Ради України, повертається у восьмиденний строк після закінчення повного строку повноважень Верховної Ради України визначеного Конституцією України.

5. Грошова застава, внесена кандидатом у депутати, який балотувався в одномандатному окрузі в порядку самовисування, якщо за підсумками виборів кандидат визнаний обраним до Верховної Ради України, повертається у восьмиденний строк після закінчення повного строку повноважень Верховної Ради України визначеного Конституцією України.

6. У разі дострокового припинення повноважень Верховної Ради України, з підстав та порядку встановлених Конституцією України, грошова застава у восьмиденний строк з дня оприлюднення рішення про припинення повноважень парламенту перераховується до Державного бюджету України.

7. В інших випадках грошова застава у восьмиденний строк з дня офіційного оприлюднення результатів виборів депутатів перераховується до Державного бюджету України».

Безумовно ця пропозиція потребує додаткових пояснень та уточнень, які повинні бути зроблені у відповідних законах. Зокрема, положеннями закону про опит виборців повинно бути встановлено правило, за яким пропозиції з питань, які потребують нагального законодавчого врегулювання подаються до ЦВК представниками інститутів громадянського суспільства. Вони повинні не тільки констатувати наявність проблеми, а й містити пропозиції щодо шляхів її вирішення.

Наприклад,

- закон про ринок земель сільськогосподарського призначення, повинен містити норми про заборону перепрофілювання таких земельних ділянок, обов'язковість страхування врожаю чи фермерського майна, надання пільгових кредитів для облаштування фермерських господарств тощо;

- закони про протидію корупції або розкрадання державного майна повинні містити норми про обов'язкову конфіскацію майна набутого не правовим шляхом, у тому числі, того, що було передано винним у власність іншим особам та передбачати, що сума грошової застави, при обранні запобіжного заходу не може бути меншою ніж та, що інкримінована підозрюваному у вчиненні зазначених злочинів тощо;

- закон про компенсацію матеріальної та моральної шкоди, завданої жертвам злочинів, у разі якщо осіб, які їх вчинили, не було встановлено, повинен містити положення, за якими правоохоронні органи та суди, у разі встановлення осіб, які вжити злочини, жертвам яких було виплачено компенсацію, повинні вжити заходів щодо стягнення зі злочинців відповідних сум коштів на користь державного бюджету у повному обсязі тощо.

Залучення громадськості до законотворчого процесу, як слушно зауважує К.Поппер, сприятиме формуванню відкритого суспільства, яке характеризується «динамічною соціальною структурою, високою мобільністю, здатністю до інновацій, критицизмом, індивідуалізмом і демократичною плюралістичною ідеологією, оскільки тут людині надається

можливість самій обирати цінності, а на рівні конституції закріплюються принципи духовної свободи, які людина реально використовує» [204, с. 49].

Слід також констатувати, що незважаючи на прийняття нової редакції Кримінального Кодексу України 2001 року та Кримінального процесуального кодексу України 2012 року рівень захисту прав суб'єктів власності особливо приватної не можна визнати задовільним.

Так, у кримінальному законодавстві більшості зарубіжних демократичних країн діє правило, згідно з яким у разі якщо злочинне порушення прав і свобод особи, у тому числі право власності, є встановленим фактом, їх відновлення, зокрема, відшкодування завданої потерпілому шкоди, є обов'язком держави. Викладене кореспондується з положенням ч. 3 ст. 152 Конституції України, згідно з яким «моральна та матеріальна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнано неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку», та відповідає загальновизнаним міжнародним правилам, сформульованим у ст. 2 Європейської конвенції про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів:

«1. У разі якщо відшкодування збитків не може бути забезпечено з інших джерел, держава повинна взяти на це себе для таких категорій: а) для тих, кому внаслідок навмисних насильницьких злочинів було завдано серйозної шкоди фізичному стану або здоров'ю; б) для тих, хто перебував на утриманні загиблих унаслідок такого злочину. 2. Відшкодування збитків, передбачене попереднім абзацом, здійснюється навіть у тому випадку, якщо злочинця не може бути піддано судовому розгляду або покарано» [80].

Слід зазначити, пише з цього приводу А.Головін що «Цивільним кодексом передбачено, що майнова шкода, завдана майну фізичної особи внаслідок злочину, відшкодовується державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною (ч. 1 ст. 1177); шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину, відшкодовується потерпілому або особам, визначеним ст.

1200 цього Кодексу, державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною (ч. 1 ст. 1207);. за цього Кодексу „умови та порядок відшкодування майнової шкоди, завданої майну фізичної особи, яка потерпіла від злочину, встановлюються законом“ (ч. 2 ст. 1177)» [50, с. 159].

«Близьку за змістом положення, - продовжує правознавець. - містить Кримінальний процесуальний кодекс, за яким шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом (ч. 3 ст. 127). Однак ці норми на цей час мають суто декларативний характер, оскільки відповідного закону не прийнято» [50, с. 159].

Не можна визнати таким, що відповідає загальновизнаним міжнародним стандартам положення Кримінального Кодексу 2001 року, яким до обставин, що виключають кримінальну відповідальність віднесено необхідну оборону.

Зокрема, відповідно ст.36. «Необхідна оборона» цього Кодексу:

«Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони» [146, с. 159].

Таким чином, законодавець знову таки відсилає правозастосовця до інших норм, які містять роз'яснення поняття «охоронювані законом права та інтереси», що апріорі допускає можливість неоднозначного застосування правової норми.

Виходячи з викладеного, вважаємо з а необхідне ч. 1 статті 36 Кримінального Кодексу України викласти у такій редакції:

« Стаття 36. Необхідна оборона

1. Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту життя, здоров'я, власності та інших охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання. Кожен має право застосовувати належні йому засоби захисту, у тому числі придбану на законних підставах вогнепальну або холодну зброю, у разі протиправного проникнення до його житла, іншого нерухомого або рухомого об'єкта приватної власності, якщо обставини події не дозволяють іншим способом захистити життя, здоров'я та майно його або інших осіб».

Загальновизнано, що перепорою на шляху до формування такого суспільства є застаріла та корумпована система державного управління. Так за даними *Transparency International*, у світовому Індексі сприйняття корупції (CPI) за 2016 рік Україна посіла 131 місце зі 176 країн, втративши одну позицію в порівнянні з попереднім рейтингом [355].

Існує багато концепції з питань боротьби із корупцією. Так, С.Фурса, вважає, що перш за все слід створити антикорупційні суди та провести судову реформу, приватизацію і продовжити реформування корпоративного управління в державних компаніях, оскільки основна частка корупції приходить на держкомпанії". Тому вбачається, що приватизація держкомпаній вирішує багато проблем. "Приватний власник ліквідує корупцію. Інший варіант - коректне управління. Потрібні незалежні наглядові ради, які контролюють менеджмент і не дають йому красти" [303].

З цим в цілому слід погодитися, однак, на наш погляд, ефективність боротьби з корупцією залежить не тільки від належного врегулювання питань власності, а потребує докорінного реформування апарату державного управління у напрямі розширення повноважень місцевої влади (децентралізації).

Ще одне протиріччя, слушно зауважує В.Овчаренко, викристалізувалось при спробах здійснення реформи місцевого самоврядування «зверху» і полягає у тому, що воно за своєю природою суперечить державному диктату і може розвиватися тільки в умовах свободи. Місцеве самоврядування і державне управління в рамках єдиної адміністративної системи несумісні. Саме тому історичний досвід показує, що найбільш вдалі демократичні реформи публічної влади починалися з утворення територіальних громад та їх представницьких органів, а не з облаштування вищих щаблів влади, які, у цих випадках лише ставали логічним завершенням процесу трансформації системи державної влади [189, с. 764 - 765].

Згідно з запропонованим ним проектом децентралізації влади, адміністративно-територіальною одиницею 1-го рівня визначається **комуна**, як форма місцевого самоврядування сіл, об'єднання сіл, селищ, районів (у містах з районним поділом), міст без районного поділу в межах встановлених законом територіальних кордонів. Комуни створюються і функціонують на основі рівноправності, мають свою власність, місцевий бюджет і виборні комунальні виконавчі органи і самостійно вирішують питання місцевого значення [189, с. 776].

Адміністративно-територіальною одиницею 2-го рівня визначається **муніципалітет** - як форма місцевого самоврядування об'єднань комун в межах територіальних кордонів встановлених законом. Муніципалітети створюються і функціонують на основі рівноправності, мають свою власність, бюджет, виборні муніципальні органи і самостійно вирішує питання місцевого значення, віднесені до його повноважень Конституцією та законами України [189, с. 780].

Адміністративно-територіальною одиницею 3-го рівня є **територіальна окружна громада** - спільнота мешканців, жителів населених пунктів в межах територіальних кордонів встановлених законом, що наділені правом самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах

Конституції і законів України. Територіальна громада об'єднана загальними інтересами власного життєзабезпечення, самостійного, в межах законів, вирішення питань місцевого значення як безпосередньо, так і через окружні органи місцевого самоврядування [189, с. 782]..

Пропонується також суттєво спростити систему органів державної влади (див. схему № 5).

Імпонує також те, що у запропонованій системі комунальних, муніципальних та окружних представницьких органів особлива роль відводиться постійному інформуванню населення про їх діяльність та контролюючо-ревізійним органам, однією з гарантій незалежності, яких є їх обрання на строк вдвічі більший ніж строки відповідної ради. Крім цього підставою для дострокового припинення повноважень цих органів не може бути обрання або формування протягом зазначено строку нового складу відповідної ради. Тобто прихід до влади нового складу представницького органу не повинен, як це нерідко має місце нині, призводити до практично автоматичної відставки посадовців неугодних цій владі або політичній силі, яку вона представляє.

Тому слід погодитися з В.Овчаренко й у тому, що «впертий супротив чиновного апарату будь-якому обмеженню владних повноважень, пояснюється дуже просто: децентралізація рано чи пізно зруйнує систему розподілу бюджетних коштів та матеріальних ресурсів за принципом «зверху - до низу». В народі кажуть «всього на всіх не вистачає, всіх багато, а всього мало», тому за умови недостатнього суспільного продукту, право розподілу цього продукту поступово перетворюється у «золоту жилу». Не випадково корупція, ця «спадщина невідомого тоталітарного режиму», у вітчизняному демократичному суспільстві не тільки не зникла, а навпаки розквітла [189, с. 798].

Канцлеру Німеччини Отто фон Бісмарку приписують вислів «якщо вам нічого дати своєму народові - дайте йому землю та понизьте податки, все інше він зробить сам». Чи казав ці слова «залізний канцлер», чи ні

достеменно не відомо, однак те, що проведена ним податкова реформа сприяла економічному росту його країни - історичний факт. Зокрема, у своїй промові в Рейхстазі 2 травня 1879 року він висловився наступним чином: «я дорікаю нинішньому стану в тому, що він надто багато вимагає від прямих податків і занадто мало - від непрямих, і я добиваюся того, щоб скасувати прямі податки, а надходження від них замінити непрямими податками, оскільки тягар прямих податків в Пруссії за допомогою різних надбавок для провінції, округу, громади досягло, на мою думку, такого рівня, який не може більше бути терпимо» [45, с. 291 - 292].

Безумовно, цю історичну постать не можна віднести до прихильників демократичного способу управління державними справами, однак наведений приклад, на наш погляд підкреслює важливість головного висновку проведеного дисертаційного дослідження: питання взаємовідносин у галузі власності, які формуються у залежності від політичних, соціальних, економічних умов функціонування соціуму, у свою чергу є вирішальним фактором, що визначає хід і спрямованість всіх процесів (як прогресивних так і регресивних), які відбуваються у суспільстві та державі.

В Англії є популярний вислів: «*The most dangerous thing in the world is to try to leap a chasm in two jumps*», що у перекладі означає «Немає в світі нічого небезпечнішого, ніж намагатися подолати прірву двома стрибками» та слугує нагадуванням про небезпеку півзаходів, половинчастих рішень, нерішучості, повільності у проведенні реформ. Досвід постсоціалістичних та пострадянських країн переконливо показує, що неможливо поєднати прогресивні реформи у галузі питань власності із застарілою, хоча й дещо модернізованою, але наскрізь корумпованою, командно-розподільною системою державного управління.

Побудова дійсно демократичної, правової та соціальної Української держави є можливою за умов:

- по-перше, спрямування законодавчої діяльності парламенту на вирішення нагальних потреб суспільства, у тому числі формування дійсно

ринкових відносин у питаннях приватної власності на землю та інші засоби виробництва, прогресивних систем оподаткування та кредитування, а також реальної системи захисту прав власника та його законних інтересів;

- по-друге, приведення системи державного управління у відповідність до загальновизнаних міжнародних стандартів для сучасної правової та демократичної держави;

- по-третє, розширення сфери контролю з боку інститутів громадянського суспільства за правотворчою та правозастосовною діяльністю органів державної влади та підвищення рівня їх впливу на формування зовнішньої та внутрішньої політики держави.

Висновки до розділу 3

1. Історичний досвід переконливо доводить наявність безпосередньої залежності державного устрою від режиму відносин власності.

2. До мегатрендів (головних тенденцій) сучасного економічного розвитку в контексті питань власності слід віднести: глобалізацію, фінансіалізацію, інформатизацію, інтелектуалізацію та соціалізацію.

3. Поява приватної власності як природне право людини нерозривно пов'язана з розвитком громадянського суспільства, держави і людської індивідуальності.

4. Громадянське суспільство базується на недержавній власності на засоби виробництва, реалізації прав і свобод економічних та політичних інтересів як індивідів, так і колективів.

5. Конституція як головне джерело національної правової системи є базою поточного законодавства, вона надає можливість урегулювання певних суспільних відносин на рівні законів, які конкретизують закріплені в Основному Законі положення.

6. На конституційному рівні принципово відокремлено комунальну власність від державної власності. Комунальна власність не входить до

складу державної, є самостійним об'єктом права власності, управління якою здійснюють безпосередньо територіальна громада або створені нею органи.

7. Земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності, а суб'єктами права власності на землю відповідно є: громадяни та юридичні особи; територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування

8. Українському народу завжди були притаманні прагнення до облаштування суспільних відносин на принципах демократизму, справедливості, гуманізму, поваги до життя, гідності та прав власності людини.

9. Конституції 1996 року остаточно підтвердила перехід від радянської ідеологічної доктрини примата державних інтересів над особистими, до сучасної концепції діяльності цивілізованої держави, яка полягає у визнанні гарантування та прав і свобод людини і громадянина її основним обов'язком.

10. Вітчизняному законодавству з питань власності притаманна безсистемність, що нерідко призводить до колізій правових норм та наявності прогалин у цій галузі права, які мають негативний вплив на реалізацію законних інтересів суб'єктів цього права.

11. Залучення громадськості до законотворчого процесу сприятиме формуванню відкритого суспільства, яке характеризується динамічною соціальною структурою, високою мобільністю, здатністю до інновацій, критицизмом, індивідуалізмом і демократичною плюралістичною ідеологією, оскільки тут людині надається можливість самій обирати цінності

12. Запропоновані зміни до Конституції та законів України, ґрунтуються на результатах вивчення досвіду зарубіжних країн та принципах врегулювання відносин власності, визначених загальновизнаними актами міжнародного права, та мають на меті започаткування процесу прогресивного реформування вітчизняних нормативно-правових актів у галузі питань власності, зупинення регресивної діяльності застарілої, хоча й

дещо модернізованої, але наскрізь корумпованої, командно-розподільної системи державного управління.

ВИСНОВКИ

1. 1. Власність як складна та поліфункціональна ознака демократичного суспільства має суттєві розбіжності щодо тлумачення сутності й змісту в історичному, соціальному, філософсько-правовому та економічному вимірах. Витоки історичного та філософського контексту розуміння власності містяться в теорії первісного договору, концепціях власності, що ґрунтуються на філософських доктринах теоцентризму та антропоцентризму тощо. Соціальний вимір передбачає трактування власності як природне та невід'ємне право людини, охоронюване державою і громадською думкою. Законодавчо-нормативне тлумачення дозволяє визначати право власності як систему законодавчих норм, які встановлюють і охороняють належність матеріальних благ конкретним об'єктам, а також як забезпечену законом міру можливої поведінки фізичної та юридичної особи щодо володіння, користування та розпорядження належним особі майном. Економічний зміст власності визначений ступенем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин і є об'єктивною категорією, яка виражає і зумовлює реальні суспільно-економічні відносини, становить їх визначальний зміст. Водночас комплексний розгляд феномену власності повинен ґрунтуватися на багатогранності та поліфункціональності його сутності й змісту, враховуючи онтологічний взаємозв'язок усіх сфер буття соціуму, втілений у межах філософсько-правового дослідження.

2. Здійснення філософсько-правового аналізу феномену власності в політико-соціально-економічному, культурно-духовно-моральному та науково-теоретичному напрямках ґрунтувалося на багаторівневій концепції методологічного знання. Відповідно, методологію дослідження становить комплекс прийомів, методів та логічної організації пізнання філософських, економічних, правових, соціальних, історичних аспектів складної та багатофункціональної системи власності як основи формування політичного устрою демократичного суспільства. Також було враховано, що процесу

дослідження власності властива нелінійна методологія пізнання. Джерельну базу дослідження становлять праці видатних зарубіжних та вітчизняних науковців у галузі філософії, права, економіки, теорії держави та права, конституційного права й теорії управління, історичні пам'ятки релігій та права, матеріали з архівів та бібліотечних фондів, публікації в друкованих засобах масової інформації та інтернет-виданнях.

3. Ретроспективний аналіз історії генезису феномена власності свідчить про вирішальний вплив питань власності на визначення засад і принципів формування суспільного життя. Й навпаки, стан власності залежить від суспільно-політичного устрою соціуму та перебуває під його значним впливом. Ставлення суспільства до власності формувалося під впливом звичаїв, традицій і ментальності соціальних груп, які утворюють це суспільство, та під значним впливом релігійних традицій і догм. Питання власності завжди були визначальним фактором економічної, соціальної та політичної діяльності соціуму у процесі генезису людства. Тому власність з примітивної категорії, що визначала форму володіння предметами побуту та здобуття засобів для виживання, трансформувалась у складну й багатофункціональну систему, що безпосередньо зумовлює прогресивність чи регресивність розвитку суспільства.

4. Визначальні напрями західноєвропейської філософсько-правової думки XIX ст. - лібералізм, консерватизм, соціалізм та комунізм - істотно збагатили й урізноманітнили зміст і спрямованість вчень про власність, право і державу. Їх еволюція в другій половині XIX - у XX ст. підтверджує плідність ліберальних демократичних ідей та неспроможність практики соціалізму (в СРСР і Східній Європі). Аналіз історичних прикладів утілення в суспільне буття ліберальних, консервативних, соціалістичних та комуністичних ідей дозволяє стверджувати, що будь-яка ідеологія, де питання власності відіграють ключову роль, змінюється під впливом економічних, політичних, соціальних умов, оскільки її життєздатність

безпосередньо залежить від оперативного реагування на трансформації відносин у суспільстві.

5. Узагальнення філософсько-правових аспектів феномену власності в Україні в контексті історичного розвитку та реалій сучасності дозволяє визначити, що починаючи з ранніх етапів розвитку енеолітної культури пращурів сучасних українців – автохтонного населення трипілля – до сучасного існування Української держави інститут власності зазнав на її теренах усіх закономірних трансформацій суспільного буття людства. Водночас особливості історичного, суспільного, економічного та політичного становлення України призвели до виникнення іманентних для неї тенденцій. Сучасній вітчизняній філософсько-правовій доктрині в галузі права власності притаманне не досить вдале поєднання застарілої радянської концепції примату загальнонародної власності над приватновласницькою та прогресивних ліберальних ідей щодо вільних ринкових відносин із залученням приватного капіталу та підприємницького потенціалу громадян. Відповідно, положення Конституції та законів України, якими врегульовано правовідносини в галузі власності, нерідко мають колізійний характер, що має наслідком їх неоднозначне тлумачення в процесі правозастосування. Історичний досвід переконливо доводить наявність безпосередньої залежності державного устрою від характеру відносин власності, що актуалізує питання відповідного правового регулювання питань власності з урахуванням обраного демократичного вектору розвитку сучасної України.

6. В умовах формування засад демократичної, правової та соціальної держави постає проблема впливу фундаментальних соціально-економічних трансформацій світової економіки на правові механізми реалізації права власності в Україні. Тенденціями сучасного економічного розвитку в контексті питань власності є: глобалізація, фінансіалізація, інформатизація, інтелектуалізація, соціалізація. Утім окреслені тенденції постають значущими, але не вирішальними чинниками, що зумовлюють здатність держави забезпечувати реалізацію права власності. Рівень

демократизації її суспільних та державних інститутів характеризує можливість реалізації права приватної власності. Право приватної власності - явище соціально-політичне, ступінь його реалізації безпосередньо залежить від рівня забезпечення політичної та громадянської свободи індивідуума, від стану розвитку суспільства та устрою держави. З огляду на зазначене, вирішальним чинником слід вважати створення повноцінних інститутів громадянського суспільства як підвалин розвитку сучасної демократичної та правової держави.

7. У контексті зовнішньополітичного курсу України на інтеграцію у Європейське співтовариство перспективними напрямками розвитку вітчизняної філософської думки та правового врегулювання питань власності є: спрямування законодавчої діяльності парламенту на вирішення нагальних потреб суспільства; приведення системи державного управління у відповідність до загальновизнаних міжнародних стандартів сучасної правової та демократичної держави; розширення сфери контролю з боку інститутів громадянського суспільства за правотворчою та правозастосовною діяльністю органів державної влади й підвищення рівня їх впливу на формування зовнішньої та внутрішньої політики держави. Положення Конституції та законів України, якими врегульовано питання власності, потребують суттєвих змін з метою їх узгодження із засадами діяльності демократичної, правової та соціальної держави, якою Україну проголошено відповідно до ст. 1 її Основного Закону, для чого здобувач пропонує нові редакції:

ст. 13, ч. 4 ст. 92, ч. 3 ст. 77, п. 1 ч. 2 ст. 88, ч. 2 ст. 89, ст. 90, ч. 1 ст. 93, ст. 106 Конституції України;

п. 4, 5, 6, 7, ст. 56 «Грошова застава» Закону України «Про вибори народних депутатів України»;

ст. 36. «Необхідна оборона» Кримінального кодексу України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агафонов С. А. Римське право: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни. Київ, 2005. 143 с.
2. Адам О. Ю. Поняття "людський капітал" у контексті розвитку теорії громадянського суспільства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2014. № 1(1). С. 5–7.
3. Алексеев Н. Н. Собственность и социализм. *Русская философия собственности*. Москва, 1989. С. 343–399.
4. Алексеев-Попов В. С. Про соціальні і політичних ідеях Жан-Жака Руссо Трактати. Москва, 1969. 287 с.
5. Андрусяк Т. Г. Історія політичних і правових вчень: лекції. Київ, 1999. 304 с.
6. Антична література: хрестоматія / упоряд.: О.І.Білецький. Київ: Рад. шк., 1968. 612 с.
7. Антология мировой философии. Античность / отв. за вып. Ю.Г.Хацкевич. Минск: Харвест; Москва: АСТ, 2001. 934 с.
8. Антропоцентризм. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
9. Аристотель. Афинская полития / пер. С.И.Радцига. Москва: Мысль, 1997. 350 с.
10. Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории: сборник Минск: Литература, 1998. 1392 с.
11. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с.
12. Асмус В. Ф. История античной философии. Москва, 1965. 320 с.
13. Бабенко В. А. Інформатизація та інтелектуалізація суспільства як важливий фактор соціально-економічного розвитку. *Строительство. Материаловедение. Машиностроение*. 2014. Вып. 78. С. 11–19.
14. Бабкіна О. В., В. П. Горбатенко. Політологія. Київ: Академія, 2008. 568 с.

15. Базилевич В. Д. Концептуалізація мегатрендів економічного розвитку в контексті глобальних викликів сучасності *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.*: III міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 2–3 лист. 2017 р.): тезиси докл., Київ, 2012. С. 11–15.
16. Баранов П. П. Институты гражданского общества в правовом пространстве современной России:...дис. канд. юрид. наук: 23.00.02. Ростов-на-Дону, 2003. 178 с.
17. Бартошек М. Римское право: понятие, термины, определения. Москва, 1989. 447 с.
18. Баулін Ю. В. Двадцять років вітчизняної конституційної юрисдикції: здобутки та перспективи. *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 4/5. С.23–40.
19. Башнянин Г. І., Кульчицький Б. В., Гончарук Л. Я. Типи і види соціалізації економічних систем. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2012. Вип. 22 (14). С. 204–210.
20. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма - ответы на глобализацию / общ. ред. А. Филиппова. Москва.: Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.
21. Бекон Ф. Новый Органон: соч. в 2 т.: / пер. з англ. Москва: Мысль, 1972. Т.2. 486 с.
22. Белых В. С. Приватизация государственных и муниципальных предприятий в Российской Федерации: экономико-правовые вопросы *Государство и право*. 1996. № 10. С. 69–74.
23. Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. СПб., 1906. Т. 1. 840 с.
24. Бердяев Н. А. Философия неравенства. Письма к недругам по социальной философии. Письмо 12-е: о хозяйстве. Москва, 1990. 228 с.
25. Бетелл Т. Власність і процвітання / перек. з англ. Б.Пінскера. - Москва: ІРІСЕН, 1996. 480 с.

26. Биби́к С. П., Сьута Г. М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / Фоліо. Харків, 2006. 623с.
27. Бірюкова Н. Н. Теоретико-правові аспекти визначення права власності і права державної власності в Україні. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского*. 2012. Т. 25 (64). №2. С.121–128.
28. Богдашина О. М. Концепція історична. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А.Смолій. Київ: Наук. думка. 2008.Т.5. 568 с.
29. Борисов Е. Ф. Экономика: учебник и практикум для бакалавров. Москва, 2013. 596 с.
30. Бортіс Г. Інституції, поведінка та економічна теорія: внесок до класико- кейнсіанської політичної економії / пер.з англ.: Т.Бардадим. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 560 с.
31. Брегеда А. Ю. Основы политологии: навч. посіб. Київ, 2000. 312 с.
32. Булгаков С. В. Православие: Праздники и посты. Богослужение. Требы. Расколы, ереси, секты.Москва, 1994. 575 с.
33. Бутенко С. С. Питання власності в контексті доктрини теоцентризму *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького*. 2016. № 2. С. 70 – 77.
34. Бутенко С. С. Питання власності в контексті теорії суспільного договору *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2. С. 189–197.
35. Бутенко С. С. Приватна власність – запорука існування громадянського суспільства *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила*. 2017. № 1. С. 41–45.
36. Бутенко С. С. Собственность как философско-правовая категория и определяющий фактор формирования государственного устройства раннего рабовладельческого общества *Leeias si viata*. Chisinau. 2017. Nr.3/3. С. 15–19.
37. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Логос, 2003. 368 с.

38. Великая хартия вольностей (1215 г.). *Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX*. Москва: Госюриздат, 1957. С. 587.
39. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. Київ: Перун, 2009. 1736 с.
40. Ветхий завет. Библия. URL: <http://oboge.net/bible/05>.
41. Вещные права на землю в избранных фрагментах из Дигест Юстиниана/ отв. ред. Л.Д. Кофанов. Москва: Статус, 2006. 724 с.
42. Виноградов В. А., Веселовский С. Я. Приватизация в глобальном контексте: опыт критического исследования. Москва, 1998. 120 с.
43. Висновок Конституційного Суду України від 30 липня 2015 року № 2-в/2015. *Офіційний вісник України*. - 2015. - № 64. - С. 331. - Ст. 2138.
44. Висновок Конституційного Суду України від 30 січня 2016 року № 2-в/2016. *Офіційний вісник України*. - 2016. - № 13. - С. 26. - Ст. 542.
45. Витт П. К. "Патриотический дар" и "Спекуляция на хлебе". Свод финансово-правовых постановлений и политическая система Германской империи (1871-1914). *Все начиналось с десятины: Этот многоликий налоговый мир*. Москва, 1992. 408 с.
46. Відносини власності в економічному житті суспільства. Лекція. URL: <http://5fan.ru/wievjob.php?id=7291>.
47. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет. Москва: Мысль. 1970-1971 (Философское наследие). Т. 1. 665 с.
48. Гегель Г. В. Ф. Философия права. Москва, 1990. 524 с.
49. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. Київ, 2009. 768 с.
50. Головін А. С. Захист прав і свобод людини і громадянина єдиним органом конституційної юрисдикції України: монографія. Київ, 2012. 384 с.
51. Горкін Л. П. Михайло Туган-Барановський - мислитель, вчений, громадянин / ред. Т. І. Дерев'янкін. Київ: Наук. думка, 1994. 264 с.

52. Гражданское право учеб. / под. ред. Ю.К.Толстого, А.П.Сергеева Москва: ТЕИС, 1997. 600 с.
53. Графский В. Г. История политических и правовых учений. Москва, 2007. 608 с.
54. Грачев М. Н. Мадатов А. С. Демократия: методология исследования, анализ перспектив: монографія. Москва, 2004. 128 с.
55. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права. Москва, 2003. 496 с.
56. Гринів О. Історія української філософії. Львів, 2015. 290 с.
57. Гринчук Н. Сутність поняття "соціалізація економіки". *Управління сучасним містом*. 2003. № 7–9. С. 17–23.
58. Гришкін О. В. Соціалізація економіки України: теорія, методологія, перспективи: монографія. Дніпропетровськ, 2005. 498 с.
59. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / В. Сіренко та ін. / за ред. В. Сіренко. Київ: Логос, 1997. 124 с.
60. Гроций Г. О праве войны и мира / под общ. ред. С.Б.Крылова. Москва: Ладомир, 1994. 868 с.
61. Данильян О. Г., Тараненко В.М. Основы философии: навч. посіб. для вузів. Харків, 2003. 352 с.
62. Дворецька Г. В. Соціологія. Київ, 2002. 472 с.
63. Дедов Д. И. Общественный принцип соразмерности и ограниченности свободы предпринимательства. *Вестник Московского ун-та*. Сер. 11. Право. 2002. № 6. С. 26–29.
64. Декарт Р. Сочинения в двух томах / ред. В. В.Соколова. Москва: Мысль, 1989. Т.1. 654 с.
65. Декларація прав людини і громадянина 1789 року. URL: <http://constituanta.blogspot.com/2011/02/1789.html>.
66. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: навч. посіб. Харків, 2004. 432 с.
67. Демократія. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/демократія>.

68. Денісова О. О. Інформаційні системи і технології в юридичній діяльності: навч. посіб. Київ, 2004. 307 с.
69. Держава і право Київської Русі. URL: <http://studrada.com.ua/content>.
70. Держава. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/держава>.
71. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. URL.: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.
72. Дождев Д. В. Римское частное право: монографія. Москва, 2003. 765 с.
73. Домашенко М. Про теоретичні погляди на власність. *Право України*. 2010. № 12. С.32–39.
74. Домонтович В. Походження українського народу. URL: <http://teatre.com.ua/lib/v-domontovych-poxodzhennja-ukrajnskogo-narodu>.
75. Донченко С. П. Дещо з історії лібералізму. *Грані: науково-теоретичний альманах*. 2008. № 1. С. 12–15.
76. Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших: 1887—1895. Львів, 1908. 432 с.
77. Драч Г. В. Рождение античной философии и начало антропологической проблематики. Москва, 2003. 318 с.
78. Дэвис Н. История Европы/ пер. с англ. Т.Б. Менской. Москва: АСТ; Хранитель, 2006. 943 с.
79. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / пер. с фр. Л.Б. Гофмана. Москва: Наука, 1991. 575 с.
80. Европейская конвенция про компенсацию ущерба жертвам криминальных преступлений. Подписано 24 ноября 1983 года в Страсбурге: сб. док. Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью. Москва: СПАРК, 1998. С. 81–85.

81. Единство и борьба противоположностей // Большая советская энциклопедия: в 30 т. / гл. ред. А.М.Прохоров. Москва: Сов. энциклопедия, 1972. Т. 9. 624 с.
82. Економіка підприємств: навч. посіб. науковця/ за заг. ред. Г.В.Черевка. Львів: Апріорі, 2004. 384 с.
83. Економічна енциклопедія: у 3 т. / редкол.: С. В. Мочерний та ін. Київ: Академія, 2000. Т. 1. 864 с.
84. Економічна роль держави в ринковій економіці URL: <http://ua-referat.com.економічна роль держави в ринковій економіці>.
85. Економічна теорія: Політекономія: підручник/ за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2007. 719 с.
86. Емельянов В. П. Защита права собственности уголовным законодательством. Харків, 1996. 269 с.
87. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: в 11 т./ гол. ред. В. Кубійович. Париж, Нью-Йорк, Львів: Молоде життя, 1954 - 2003. Т.8. С.2800–3200.
88. Еришев А. А. Історія політичних і правових вчень: навч. посібник Київ, 2002. 152 с.
89. Ерхард Л. Полвека размышлений. Речи и статьи. Москва, 1993. 608 с.
90. Етимологічний словник української мови: у 7 т./ редкол.: О.С.Мельничук та ін. Київ: Наук. думка, 1983. Т. 5. 2006. 704 с.
91. Європейське врядування. Біла книга. URL: http://www.pravo.org.ua/files/konstatytsiya/WHITE_BOOK_UKR_REV.pdf.
92. Єресь. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%84%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%8C>.
93. Єщенко П. С. Bubbleeconomics як економіка фінансових спекуляцій і відтворення ірраціонального виробництва. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. Київ. 2010. № 21. С. 12–18.

94. Жак Ле Гофф. За довге Середньовіччя. Середньовічна уява / пер. Я. Кравця. Львів, 2007. 340 с.
95. Жак Ле Гофф. Передмова. Середньовічна уява / пер. з фр. Я. Кравець. Львів: Літопис, 2007. 350 с.
96. Жоль К. К. Философия и социология права: учеб. Пособие. Київ, 2000. 480 с.
97. Журавлева И. А. Всемирная история. История средних веков: учебное пособие. Тула, 2007. 214 с.
98. Загальна декларація Философия прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. С. 89.
99. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права: акад. курс: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 685 с.
100. Закон о Федеральном уголовном кодексе Австралии 1995 г. Общая часть вступила в действие 15 декабря 2001 г. Часть 2.3 Обстоятельства, исключающие уголовную ответственность / науч. ред. И. Д. Козочкина, Е. Н. Трикоз. Москва: Ассоциация "Юридический центр", 2002. 388с.
101. Закон об уголовном праве Израиля / науч. ред. канд. юрид. наук Н. И. Мацнев. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2005. 412 с.
102. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року №1401-VIII. *Голос України*. 29.06.2016 р. № 118.
103. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №49. С. 272.
104. Здоровега М. Особливості становлення глобального громадянського суспільства. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2014. Вип. 26. С.100–106.
105. Зеленько Г. І. Політична “матриця” громадянського суспільства: досвід країн Вишеградської групи та України. Київ, 2007. 335 с.

106. Золота Була 1356 р.: хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / за ред. В.Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре, 1998. С. 215–216.
107. Идеологии международной социал-демократии в период между двумя мировыми войнами/ отв. ред. А. С. Черняев, А. А. Галкин и др. Москва: Наука, 1984. 296 с.
108. –Ильин И. А. О сущности правосознания. Мюнхен, 1956. 341 с.
109. Иохин В. Я. Экономическая теория: учебник. Москва, 2006. 861с.
110. Исаев В. Д., Ильченко В. И., Шулико В.П. Духовное возрождение личности в современном социуме Украины (смена парадигмы). Луганск: Глобус, 2005. 262с.
111. История политических и правовых учений: учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсисянца. Москва: Норма, 2004. 944с.
112. Ідеологія центристських політичних об'єднань. Лібералізм. URL:<http://yuriy-shveda.com.ua/uk/communication/typolohiyataideolohiyapolitychnykhpartiy/879-liberalism.html>.
113. Історія вчень про державу і право: підручник / за ред. Г. Г.Демиденка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 256 с.
114. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. / Л. М.Бостан, С. К. Бостан. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 672 с.
115. Казанський Д. Бурштинова народна республіка URL: <http://tyzhden.ua/Society/138898>.
116. Кальвин Ж. О христианской жизни / под ред. Л. Д. Бакулова. Москва: Протестант, 1995. 128 с.
117. Кампанелла Т. Город Солнца (Civitas Sous, 1623) /пер. с лат. Ф.А. Петровского. Москва: Изд-во АН СССР, 1947. 168 с.
118. Камышанский В. П. Правовое регулирование приватизации государственных и муниципальных предприятий и его эффективность: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03 «Гражданское право, предпринимательское право, семейное право, международное частное право». Санкт-Петербург, 1994. 21 с.

119. Кант И. Основы метафизики нравственности / И.Кант // Сочинения: в 6 т. - М: Мысль, 1965. - Т. 4: Ч. 1. - 544 с.
120. Кармаліта М. В. Теорія держави: навч. посіб. / М. В. Кармаліта, А.В. Старостюк. - Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2013. - 108 с.
121. Каутский К. Предшественники новейшего социализма: соч. в 2-х т. / К.Каутский; пер. с нем. - М., 1919. - Т.2. - 216 с.
122. Квірити. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/квірити>.
123. Кельзен Г. Чисте правознавство / пер. з нім. О.Мокровольського. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.
124. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права): монографія. Москва, 2001. 560 с.
125. Киреева С. А. Конституционно-правовые аспекты демократизации политического режима в России. *Правоведение*. 1998. № 1. С. 130–131.
126. Кириленко Г. Г., Шевцов Е. В. Социалист-утопист: краткий философский словарь. Москва: АСТ, 2010. 479 с.
127. Кистяковский Б. А. В защиту права (интеллигенция и правосознание). *Конституционный вестник*. 2010. № 2 (20). С. 252–271.
128. Ковальчук В. В. Основы наукових досліджень: навч. посіб. Київ, 2004. 208 с
129. Козменко С. М., Корнєєв М. В., Македон В. В. Фінансіалізація економіки та її вплив на індикатори соціально-економічного розвитку окремих країн. *Актуальні проблеми економіки. Гроші, фінанси і кредит*. 2014. №11(161). С. 290–298.
130. Колесников О. В. Основы наукових досліджень: навч. посіб. Київ, 2011. 144 с.
131. Коментар до статті 316 «Право приватної власності» ЦК України. URL: <http://uazakon.ru/ukr/tsku/316/default.htm>.
132. Консерватизм и неоконсерватизм. URL: http://nicbar.ru/ideologii_04.htm.
133. Конституція США 1787 року і Білль про права 1791 року. URL: http://www.ukrpravo.com/Foreign/const_am_ua.shtml

134. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. С. 141.
135. Коран / ред. В. И.Беляева. Москва: Изд-во вост.лит, 1963. 714 с.
136. Кормич Л. Історія України: підручник. Київ, 2006. 412 с.
137. Корнєєв М. В. Теоретико-методичні засади оцінювання рівня фінансіалізації економіки *Проблеми економіки. Світова економіка та міжнародні відносини*. 2014. № 3. С. 19–24.
138. Корнієвський О. А. Про «громадянське суспільство» студентам заочної форми навчання. URL: <http://knukim.edu.ua/novunu/pro-gromadyanske-suspilstvo-studentam-zaочноy-formi-navchannya>.
139. Корнійчук Л. Історія економічних учень: навч.-метод. посіб. Київ, 2002. 284 с.
140. Королева А. В., Сабина А. С., Лебедева С. О. Проблема собственности в русской философской традиции. *Международный журнал экспериментального образования*. 2014. Вып. 6. С. 138–139.
141. Костицький М. В. Про діалектику як методологію юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 1. С. 3–17.
142. Костицький М. В. Про психологічне пізнання в юридичній теорії і практиці. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/soc_gum/Juftp/2011_1/kostuts.htm.
143. Костицький М. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1 С. 3–11.
144. Котляревский С. Марк Аврелий. Москва: М. и С.Сабашниковы, 1914. С. IX-LVI.
145. Краткий курс лекций по дисциплине «История и философия науки». URL: http://studme.org/137812255156/filosofiya_istoriya_i_filosofiya_nauki_-_mamzina_as.
146. Кримінальний кодекс України 2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. С. 131.
147. Критерій: Етимологічний словник української мови: в 7 т. / редкол.: О.С.Мельничук та ін. Київ: Наук. думка, 1983. Т.3. 552 с.

148. Крылатые выражения, афоризмы: «Государство - это я!» (з виступу Людовіка XIV у парламенті Франції у 1655 році). URL: <http://www.otrezal.ru/catch-words/104.html>.
149. Культура первісного суспільства. URL: http://referatcentral.org.ua/culture_ethics_esthetics_load.php?id=58&starttext=2.
150. Курило О. Религия в секуляризованном обществе: традиции и инновации в церковной жизни Германии в XX в. URL: <http://www.bogoslov.ru/biblio/text/443037/index.html>.
151. Курило О. Соціал-демократичний шлях. *Політика і час*. 2001. № 2. С. 79–86.
152. Лавров П. А. Очерки вопросов практической философии. *Русская философия собственности XVIII-XX вв.* Санкт-Петербург: Ганза, 1993. 510 с.
153. Литвин, В. М. Історія України: підручник. Київ, 2012. 856 с.
154. Лісовицький В. М. Історія економічних вчень: навч. посіб. Київ, 2009. 240 с.
155. Локк Дж. Избранные философские произведения: в 2 т. Москва: Изд-во соц.-экон.лит, 1960. Т. 2. 532 с.
156. Локк Дж. Сочинения: в 3 т. / пер. с англ. и лат. Ю.М.Давидсона. Москва: Мысль, 1988. Т.3. 672 с.
157. Лубський В. І. Історія релігій світу: навч. посіб. Київ, 2014. 536 с.
158. Луценко І. А. Соціалізація економіки як механізм розвитку суспільства. URL: <http://vuzlib.com.ua/articles/book/7725-96za%D1%1.html>.
159. Мазаев В. Д. Конституция и формы собственности. *Конституционное право: Восточноевропейское обозрение*. 2003. № 4 (45). С. 185–190.
160. Максименко І. А. Протиріччя розвитку економічної діяльності в умовах становлення інформаційного суспільства. URL: http://www.rusnauka.com/SND/Economics/14_maksimenko.tezisy.doc.htm.
161. Максимюк С. П. Педагогіка: навч. посіб. для вузів. Київ, 2009. 670 с.
162. Малько А. В. Права человека: ограничение или стимул. *Правоведение*. 1992. № 5. С. 22–23.

163. Мандибура В. О. Фіктивний капітал та його вплив на кризу глобальної фінансової системи. *Економічна теорія*. 2012. №. 3. С. 27–41.
164. Маркс К. Энгельс Ф. Сочинения в 50-ти т. Москва: Политиздат, 1961. Т. 25: Ч. 1. 554 с.
165. Маркс К., Энгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії (1848 р.). URL: <http://commons.com.ua/ru/manifest-komunistichnoyi-partiyi>.
166. Маркс К., Энгельс Ф. Капитал. Сочинения в 50-ти т. Москва: Политиздат, 1968. Т. 46: Ч. 1. 559 с.
167. Марченко М. Н., Мачинин И. Ф. История политических и правовых учений: учеб. пособ. Москва: Велби; Проспект, 2007. 480 с.
168. Махун С. Катари - хранителі легенди про Святий Грааль? *День*. 21 серпня 2002 р.
169. Мизес Л. Человеческая деятельность. Трактат по экономической теории / пер. А.Куряева. Челябинск: Социум, 2005. 878 с.
170. Мироненко О. М., Горбатенко В. П. Історія вчень про державу і право: навч. посіб. Київ: Академія, 2010. 454 с.
171. Мирских И. Ю., Логинова Т. Е. О противоречиях норм международного права и права РФ в сфере охраны интеллектуальной собственности. *Вестник Пермского университета*. 2010. № 3 (9). С.128–132.
172. Михайленко Р. Р. Феномен власності як об'єкт філософського дослідження за ранніми творами К.Маркса: автореф. дис. на здобуття канд. філос. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Київ, 2003. 16с.
173. Монтескье Ш. Л. Персидские письма. Размышления о причинах величия и падения римлян. Москва, 2002. 512 с.
174. Мор Т. Утопия (Utopia). Москва, 1953. 240 с.
175. Мор Т. Эпиграммы. История Ричарда III (Epigrammata. The History of King Richard III). Москва, 1973. 193 с.
176. Москаленко В. В. Соціальна психологія: підручник. Київ, 2008. 688 с.
177. Московец В. І. Громадськість як інститут громадянського суспільства. *Вісник ХНУВС*. 2011. № 2 (53). С. 37–43.

178. Мочерний С. В., Довбенко М. В. Економічна теорія: підручник. Київ: Академія, 2004. 856 с.
179. Мочерний С. В., Мочерна Я. С. Політична економія: навч. посіб. Київ: Знання, 2007. 684 с.
180. Мунтян М. А. Постиндустриальное информационное общество как концепция новой глобальной цивилизации. *Безопасность Евразии*. 2001. № 2. С. 429–466.
181. Назаренко О. В. Опорні конспекти з дисципліни “Політологія” для студентів усіх спеціальностей. Суми: СДУ, 2010. 65 с.
182. Национальное государство в условиях глобализации. *Государственная служба за рубежом. Реферативный бюллетень*. 2004. № 3 (53). 185 с.
183. Нерсисянц В. С. Гегелевская философия права: история и современность. Москва, 1974. 287 с.
184. Нерсисянц В. С. Философия права: учебник для вузов. Москва, 1997. 652 с.
185. Нерсисянц В. С. Юриспруденция: Введение в курс общей теории права и государства. Москва, 1998. 288 с.
186. Неусихин О. И. Возникновение зависимого крестьянства как класса раннего феодального общества в Западной Европе. Москва, 1956. 350 с.
187. Ніколенко Ю. В. Політична економія: підручник. Київ, 2009. 632 с.
188. Общая социология: учеб. пособ. / под общ. ред. А. Г.Эфендиева. Москва: ИНФРА-М, 2002. 654 с.
189. Овчаренко В. А. Місцеве самоврядування в Україні: історичні витоки, становлення та перспективи: монографія. Київ, 2014. 911с.
190. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк, 1960. 412 с.
191. Одинцова А. В. Гражданское общество: прошлое, на стоящее, будущее. *Социально-политические науки*. 1991. № 12. С.45–47.
192. Окрема думка судді Гультая М. М. стосовно Висновку Конституційного Суду України від 30 липня 2015 року № 2-в/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 64. С. 345. - Ст. 2138.

193. Окрема думка судді Мельника М. І. стосовно Висновку Конституційного Суду України від 30 липня 2015 року № 2-в/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 64. С. 349. - Ст. 2138.
194. Омельченко О. А. Римское право: ученик. Москва, 2000 208 с.
195. Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах: монографія Івано-Франківськ, 2014. 228 с.
196. Орач Є. М. Історія політичних і правових вчень: навч. посіб. Київ, Атіка, 2005. 560 с.
197. Орач Є. М., Тишик Б. Й. Основи римського приватного права: навч. посіб. Львів: Ред.-вид. відділ Львів, ун-ту, 2000. 238 с.
198. Орленко В. В. Історія вчень про державу і право. Київ, 2007. 204 с.
199. Основи економічної теорії: підручник / А. А. Чухно та ін. / за ред. А. А. Чухна. - Київ: Вища шк., 2001. 606 с.
200. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / А. Є. Конверський та ін./ за ред. А. Є. Конверського. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
201. Основи римського приватного права: підручник для юрид. вузів / В. І. Борисова та ін. / за заг. ред. В. І. Борисової, Л. М. Баранової. Харків: Право, 2008. 224 с.
202. Особливості розвитку та основні концепції лібералізму. URL: <http://uastudent.com/osoblyvosti-rozvytku-ta-osnovni-koncepcii-liberalizmu>.
203. Отношение к рабству философии и христианства. URL: <http://ru.wikipedia.org/wik>.
204. П'янзін С. Д. Основи соціальної філософії: навч. посіб. Черкаси, 2014. 152 с
205. Павлишенко М. М. Ринкова ейфорія, або як сучасні інтерпретатори спотворили концепцію Адама Сміта. *Віче*. 2000. № 5. С. 71–86.
206. Пайпс Р. Россия при старом режиме: монографія. Москва, 1993. 424 с.
207. Пайпс Р. Собственность и свобода. Москва, 2001. 415 с.

208. Пальцева Л. А. Гортинское законодательство и его место в становлении греческого права. *Жебелевские чтения-3: тезисы докладов науч. конф.* (Санкт-Петербург, 29–31 окт. 2001 г.). – Санкт -Петербург, 2001. С. 55–60.
209. Перепелкин Ю. Я. Хозяйство староегипетских вельмож / от. ред. Е.С.Богословский. Москва: Наука, 1988. 301 с.
210. Петришин О. Громадянське суспільство - підґрунтя формування правової держави в Україні. *Вісник АПРН України*. 2003. №2 (33) – 3(34). С.142–161.
211. Підпригора О. А. Римське право: підручник. Київ, 2006. 512с.
212. Плюшар А. Энциклопедический лексикон. Санкт-Петербург, 1837. 329 с.
213. Подольська Є. А. Філософія: підручник Київ, 2006. 704 с.
214. Політологія: навч. посіб. / Ф. М. Кирилюк, М. І. Обушний, М. І.Хилько та ін. / за ред. Ф. М. Кирилюка. - Київ: Здоров'я, 2004. 776 с.
215. Політологія: підручник / за ред. О. І. Семківа. Львів: Світ, 1994. 572 с.
216. Попов М. С. Полный словарь иностранных слов, вошедших в употребление в русском языке. Москва, 1911. 466 с.
217. Попович М. В. Гіпотеза: в 12 Т. / М. В. Попович. *Українська Радянська Енциклопедія*. 1979. Т.3. 552 с.
218. Постчеловечество: сборник / науч. ред. М. Б. Ходорковский. Москва: Алгоритм, 2006. 320 с.
219. Право власності в Україні: навч.посіб. / О.В.Дзера, Н. С.Кузнецова, О. А.Підпригора та ін. / за заг. ред. О. В. Дзери, Н. С.Кузнецової. Київ: Юньюрком Інтер, 2000. 816 с.
220. Практика глобализации: игры и правила новой эпохи / под ред. М. Г.Делягина. Москва: Инфра-М, 2000. 341 с.
221. Приватні та спеціальні методи пізнання держави і права. URL: <http://um.co.ua/8/8-6/8-62775.html>.
222. Принцип. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/принцип>.
223. Проект Програми Європейської партії України «Соціал-лібералізм в політиці - благополуччя в суспільстві». URL: <http://epu.in.ua/uk/programmaua>.

224. Просвирина И. И. Интеллектуальный капитал и интеллектуальные активы компании. *Экономика и управление*. 2006. №1. С. 94–98.

225. Прудон П. Ж. Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти. Москва, 1998. 367 с.

226. Птушенко А. Правовая защита интеллектуальной собственности. *Интеллектуальная собственность. Авторское право и смежные права*. 2002. № 2. С. 44–53.

227. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Київ, 2001. 176 с.

228. Райт Т. Рассказы о колдовстве и магии. *Thomas Write. Narratives of Sorcery and Magic*. New York, 1852. P. 326–327.

229. Резник Ю. М. Глобальное гражданское общество / гл. ред.: И. И. Мазур, А. Н. Чумаков. Москва: Радуга, 2003. 1328 с.

230. Рішення Конституційного Суду України від 1 квітня 2010 року № 10-рп/2010. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. № 3. С. 37.

231. Рішення Конституційного Суду України від 1 липня 1998 року №9-рп у справі щодо приватизації державного майна. *Офіційний вісник України*. 1998. № 27. Ст. 1008. С. 131.

232. Рішення Конституційного Суду України від 10 жовтня 2001 року № 13-рп/2001 у справі про заощадження громадян. *Офіційний вісник України*. 2001. № 42. Ст. 1895. С. 71.

233. Рішення Конституційного Суду України від 10 червня 2010 року № 15-рп/2010 у справі про безоплатну приватизацію житла. *Офіційний вісник України*. 2010. № 52. Ст. 1745. С. 21.

234. Рішення Конституційного Суду України від 11 листопада 2004 року № 16-рп/2004 у справі про захист права власності організацій споживчої кооперації. *Офіційний вісник України*. 2004. № 48. Ст. 3158. С. 15.

235. Рішення Конституційного Суду України від 11 листопада 2008 року № 25-рп/2008 у справі про земельні аукціони. *Вісник Конституційного Суду України*. 2009. № 1. С. 29.

236. Рішення Конституційного Суду України від 11 лютого 2014 року № 1-рп/2014 у справі про право на обов'язкову частку у спадщині повнолітніх непрацездатних дітей спадкодавця. *Вісник Конституційного Суду України*. 2014. № 2. С. 15.

237. Рішення Конституційного Суду України від 11 травня 2005 року № 4-рп/2005 у справі про права акціонерів ЗАТ. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 2. С. 23.

238. Рішення Конституційного Суду України від 12 лютого 2002 року № 3-рп/2002 у справі про електроенергетику. *Вісник Конституційного Суду України*. 2002. № 1. С.19.

239. Рішення Конституційного Суду України від 13 грудня 2000 року № 14-рп/2000. *Офіційний вісник України*. 2000. № 51. Ст. 2225. С. 76.

240. Рішення Конституційного Суду України від 16 жовтня 2008 року № 24-рп/2008. *Вісник Конституційного Суду України*. 2009. № 1. С. 15.

241. Рішення Конституційного Суду України від 19 вересня 2012 року № 17-рп/2012. *Офіційний вісник України*. 2012. № 75. Ст. 3038. С. 33.

242. Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005. *Офіційний вісник України*. 2005. № 39. Ст. 2490. С. 95.

243. Рішення Конституційного Суду України від 24 березня 2005 року № 2-рп/2005. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 2. С.4.

244. Рішення Конституційного Суду України від 28 вересня 2000 року № 10-рп/2000. *Офіційний вісник України*. № 40. Ст. 1709. С. 78.

245. Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року № 11-рп. *Офіційний вісник України*. 2000. №4, Ст. 126. С. 114.

246. Рішення Конституційного Суду України від 3 липня 2012 року № 14-рп/2012. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 4. С. 21.

247. Рішення Конституційного Суду України від 5 лютого 2004 року № 2-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 6. Ст. 338. С. 106.

248. Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 1998 року №12-рп/1998. *Офіційний вісник України*. 1998. № 32. Ст. 1209. С. 59.

249. Рогович М. На варті держави і закону. URL: http://ae-lib.org.ua/texts/rohovych__cicero__ua.htm.

250. Розенберг В. А. Научная собственность. *Русская философия собственности XVIII - XX вв.* Санкт-Петербург, 1993. С. 439–440.

251. Романчиков В. І. Основи наукових досліджень: навч. посіб. Київ, 2007. 254 с.

252. Рубаник В. Е. Философские, экономические и юридические взгляды на собственность: сравнительный анализ и тенденции развития. *Философия хозяйства*. 2005. № 1. (37). С. 147–160.

253. Русская философия: словарь / под общ. ред. М. А. Маслина. Москва: Республика, 1995. 655 с.

254. Руссо Ж. Ж. Об Общественном договоре, или Принципы политического права. Москва, 1998. 416 с.

255. Руська Правда у перекладі В. Яременка / склав та підгот. С. Юшков. Київ: ВУАН, 1935.– Ред. IV. С. 137–144.

256. Савицька І. М. Свобода і громадянське суспільство у контексті історичної практики та українського сьогодення. *Філософський альманах*. 2008. № 75. С. 109–115.

257. Садовский В. Н. Основания общей теории систем: логико-методологический анализ. Москва, 1974. 261 с.

258. Саксонское зеркало (около 1230 г.) Книга первая. Статья 1 / Сайт Рыцарского Объединения "Королевская Кровь". URL: <http://www.osh.ru/pedia/history/justice/Europa/Saxson-moror.shtml>.

259. Салічна правда: хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / за ред. В.Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре, 1998. Т. I. 480 с.

260. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права: ученик. Москва, 2002. 400 с.

261. Світові фінанси: сучасні тенденції та перспективи розвитку: монографія/ О. І.Рогач, О. В.Сніжко, З. О.Луцишин та ін. / за заг. ред. О. І. Рогача. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2013. 351 с.

262. Себайн Дж. Г. Історія політичної думки. Київ, 1997. 838 с.
263. Сенека. О благодеяниях. Семь книг к Эбуцию Либералию / пер. с лат. П. Краснова. Москва: Республика, 1995. 464 с.
264. Сидоренко О. П. Філософія: підручник. Київ, 2008. 891 с.
265. Сказкин С. Д. Очерки по истории западно-европейского крестьянства в средние века. Москва, 1968. 378 с.
266. Скловский К. И Собственность в гражданском праве: учеб.-практ.пособие. Москва, 1999. 512 с.
267. Скрипнюк О. Вплив інститутів громадянського суспільства на становлення і розвиток демократичного політичного режиму. *Право України*. 2001. № 5. С. 12–17.
268. Слободяник Б. В. Право власності в давній Греції та давньому Римі. порівняльна характеристика/ Б.В. Слободенюк. *Актуальні проблеми запобігання та протидії корупції і охорони права власності*: зб. пр. Херсон, Тернопіль, 2011 С. 102–103.
269. Словарь по логике / состав. А. А. Ивин, А. Л. Никифоров. URL: http://yanko.lib.ru/books/dictionary/slovar-po-logike.htm#_Toc513624596.
270. Словник іншомовних слів / під ред. О. С. Мельничука. Київ: Голов. ред. Укр.рад. Енциклопедії АН УРСР, 1974. 776 с.
271. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання/ за ред. С. Я. Єрмоленко. Харків: Фоліо, 2006. 623с.
272. Словник української мови : в 11 тт / за ред. І. К. Білодіда. - Київ: Наук. думка, 1970 - 1980. Т. 8. 927 с.
273. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу і причини добробуту націй. Київ, 2001. 612 с.
274. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. URL: <http://bookap.info/okolopsy/inozemcev>.
275. Соловьев В. С. Сочинения: в 2 т. / общ. ред. А. Ф. Loseva, А. В. Гулыги. Москва: Мысль, 1988. Т. 1. 901 с.

276. Соловьев В. С. Оправдание добра: Нравственная философия. Москва: Республика, 1996. 479 с.
277. Соціал-демократичний реформізм Е. Бернштейна: історичний досвід і сучасність. *Віче*. 2011. № 1. С. 12 – 19.
278. Соціалістична ідеологія. URL: <http://all-politologija.ru/ukr/socialistichna-ideologiya>.
279. Соціальні мережі як чинник розвитку громадянського суспільства: монографія / О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін. Київ: НАН України, 2013 250 с.
280. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник / уклад.Волович В. Г. Київ: Укр. Центр духовної культури, 1998. 728 с.
281. Соціум. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/социум>.
282. Стеблянка І. О. Соціалізація економіки як наукове поняття генезису світової теорії добробуту. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка»*. 2013. Т. 21: Вип.7(2). С. 155–159.
283. Степаненко С. В. Соціалізація економічної діяльності суб'єктів. *Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації: наук. збірник*. Полтава, 2005. С. 50–55.
284. Струве П. Б. Хозяйствование, хозяйство, общество. Москва, 1999. 471 с.
285. Сурмін Ю. П. Майстерня вченого: підручник для науковця. Київ, 2006. 302 с.
286. Суспільство громадянське / відп. ред. В. Д. Бабкін. Київ: Генеза, 1997. 400 с.
287. Суханов Е. А. Лекции о праве собственности. Москва, 1991. 239 с.
288. Суханов Е. А. Право собственности в современной России. *Собственность XX столетия*. Москва, 2001. С. 767–775.
289. Таланчук П. М. Незалежність України, як і власну гідність, громадянам необхідно захищати, навіть не уміючи. Київ, 2011. 59 с.
290. Телушкин И. Еврейский мир. Иерусалим, Москва: 624 с.

291. Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов / ред. А. Б. Венгеров. Москва: Новый Юрист, 1998. 624 с.
292. Теорія держави і права : академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
293. Теоцентризм. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
294. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навч. посіб. Львів, 2001. 384 с.
295. Томенко М. Ліберальна ідея в Україні. *Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз)*. Київ, 1996. С. 73-84.
296. Трофанчук Г. Л. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. Київ, 2006. 400 с.
297. Трофанчук Г. Л. Історія вчень про державу та право: навч. посіб. для дистанц. навчання. Київ, 2004. 210 с.
298. Туган-Барановский М. И. Фурье. Санкт-Петербург, 1903. 434 с.
299. Туссен-Лувертюр. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Туссен-Лувертюр>.
300. У Житомирській облрадї нардеп розповів про конфлікт у ВР навколо законопроекту про бурштин. URL: http://www.zhitomir.info/news_158489.html.
301. Уголовный кодекс Франции / ред. Л. В. Головкин та ін. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. 650 с.
302. Уголовный кодекс штата Техас / ред. И. Д. Козочкина. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2006. 576 с.
303. Украина без коррупции: Фурса раскрыл рецепт. URL: <http://finance.obozrevatel.com/analytics-and-forecasts/04375-ukraina-bez-korruptsii-fursa-raskryil-retsept.htm>.
304. Утченко С. Л. Политические учения древнего Рима, III-I вв. до н.э. Москва, 1977. 257 с.
305. Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея / под общ. ред. Н.Н.Яковлева. Москва: Прогресс, 1994. 592 с.

306. Федотов М. Интеллектуальная собственность и закон (Заметки по поводу опубликованной монографии). *Интеллектуальная собственность*. 2002. № 6. С. 78–79.
307. Феодальные отношения в Киевском государстве. Москва, 1936. 190 с.
308. Философия собственности. *Наше дело*. 2013. № 4 (18). С. 29–32.
309. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. Москва: Сов. энциклопедия, 1983. 840 с.
310. Философський словарь / авт.-сост. И. В. Андрущенко. Київ: А.С.К., 2006. 1053 с.
311. Фицджеральд Ч. П. Китай: Краткая история культуры. Москва: Евразия, 1998. 456с.
312. Філософія права / За ред. М.В. Костицького та Б.Ф. Чміля. - К., 2000. - 336 с.
313. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука.- 2-ге вид., перероб. і допов. - К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. - 800 с.
314. Франк С. Л. Духовные основы общества. Москва, 1992. 511 с.
315. Франк С. Л. Собственность и социализм. *Русская философия собственности (XVIII - XX вв.)*. Санкт-Петербург: Ганза, 1993. С. 309–332.
316. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. Москва, 1996. 448 с.
317. Фукуяма Ф. Всесвітня ліберальна революція. *Ліберальна газета*, 2003. № 31.
318. Хрестоматия по истории средних веков в трех томах. Раннее средневековье / под ред. С.Д. Сказкина. Москва: Соцэкгиз, 1961. Т. 1. 688 с.
319. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб./ упоряд. : А. С.Чайковський та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
320. Цивільне право: підручник: у 2-х т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. Т. 1. 656 с.

321. Цивільне та торгове право капіталістичних держав: підручник / відп. ред. Е. А. Васильєв. Москва.: Юрид. літ., 1992. 562 с.

322. Ціцерон. Про державу. Про закони. Про природу богів / пер. В.Литвинова. Київ: Основи, 1998. 476 с.

323. Черчилль Уинстон Леонард Спенсер - из речи, которую он произнес в палате общин английского парламента 11 ноября 1947 г. URL: <https://otvet.mail.ru/question/25275654>.

324. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ, 1992. 230 с.

325. Шевченко Я. М. Право власності . *Юридична енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія, 2003. Т.5. 736 с

326. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. Харків, 2002. 296 с.

327. Шкварок Л. В. Історичні аспекти формування правової думки стосовно власності. *Юридичний вісник*. 2011. №3. С.44–47.

328. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень: підручник Київ: Юрінком Інтер, 2007. 464 с.

329. Шумпетер Й. Капіталізм. Соціалізм. Демократія: пер. с англ./ Й.Шумпетер. Москва: Экономика, 1995. 782 с.

330. Щапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI-XIV вв. Москва, 1972. 340 с.

331. Щерба С. П. Філософія: підручник. Житомир, 2009. - 548 с.

332. Щетинін А. І. Політична економія: підручник. Київ, 2011. 480 с.

333. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1961. Т. 21. 746 с.

334. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. URL: http://dic.academic.ru /dic.nsf/brokgauz_efron/отказ.

335. Эпоха крестовых походов / под ред. Э. Лависса, А. Рамбо. Смоленск: Русич, 2005. 672 с.

336. Эрн Э. Ф. Христианское отношение к собственности. Москва, 1906. 54 с.
337. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. Москва, 1978. 392 с.
338. Юридический энциклопедический словарь / под общ. ред. В. Е. Крутских. Москва: ИНФРА-М, 2003. 450 с.
339. Ямвлих. О пифагоровой жизни. Москва: Алетея, 2002. 192 с.
340. [Apuleius](#) Metamorphoses: in 2 vol. - Cambridge, Massachusetts: Harvard UP1989. Vol. 2: Books 7-11 / Engl. transl. A. Hanson. Repr, 1998. 377 p.
341. Bartalanffy L. General systems theory - a critical review. *Systems Research Yearbook*. - Moscow: Nauka, 1969. P. 23–95
342. Building the European Information society for us all: Final policy report of the high - level expert group, April 1997. European Commission. Directorate - General for employment, industrial relation and social affairs. Unit V/B/4. Brussels, 1997. P. 64.
343. De Chateaubriand Francois-Rene vicomte. Essai historique, politique et moral, sur les revolutions anciennes et modernes, considerees dans leurs rapports avec la revolution francaise: Dedice tous les partis. H. Colburn, 1814. 567 p.
344. Draper John William. The origin of Cristianity. Its transformation on attaining imperial power. Its reletions to science History of the Conflict Between Religion and Science. NY: D. Appleton, 1874. 373p.
345. Furuboth E., Pejovich S. Property Rigts and Economic Theory A Survey of Recent Literature. *Journal of Economic Literature*. 1972. 10 December. h/1138.
346. Grosholz E. Cartesian Method and the Problem of Reduction. Mathematics. Oxford, 1991. 399 p.
347. Hefti T. La protection de la propriete etrangere en Droit International Public. Zurich, 1989. 286 s.
348. Krippner. G. The Financialization of the American Economy. *Socio-Economic Review*. 2005. Vol. 3: Issue 2. 173–208 p.
349. Paine Th. The Complete Writings of Thomas Paine. NY, 1945. Vol. 1–2.

350. Palley T. I. Financialization: What It Is and Why It Matters. *Finance-led Capitalism Macroeconomic Effects of Changes in the Financial Sector sponsored by the Hans Boeckler Foundation and held in Berlin* (Germany, ober 26-27 oct, 2007 /Working Paper. Washington: The Levy Economics Institute and Economics for Democratic and Open Societies, 2007. No. 525.

351. Patnaik P. Globalization of Capital and the Theory of Imperialism. *Globalization and Economy*. Vol. 2. Globalizing Finance and the New Economy / yd. by P. James, H. Patomaki. LosAngeles, 2007. P. 28–29.

352. Perritt Henry H. *Americans with Disabilities Act Handbook* J. Wiley, 1997. 471 p.

353. Smith A. *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London, 1795. 672 p.

354. Stoudmann G. *Defi nitions of Globalization: A Comprehensive Overview and a Proposed Defi nition*. Geneva, 2006. 21 p.

355. Transparency International: рейтинг сприйняття корупції. URL: http://24tv.ua/poryad_z_nepalom_ta_rosiyeyu_yak_eksperti_otsinyuyut_riven_kor_up_tsiyi_v_ukrayin_i_infografika_n775572.

356. Turbeville W. Financialization and a New Paradigm for Financial Markets. *Financial Pipeline Series (Demos. New Economic Paradigms. Rockefeller Foundation (Innovation for the next 100 years)*. 2013. P.5–6.

357. Tymieniecka A.-T. *Phenomenology World-Wide. Foundations, Expending Dynamics, Life-Engagements: A Guide for Research and Study*. NY. 2002. 740 p.

ДОДАТОК А

СХЕМИ ДО РОЗДІЛУ 1

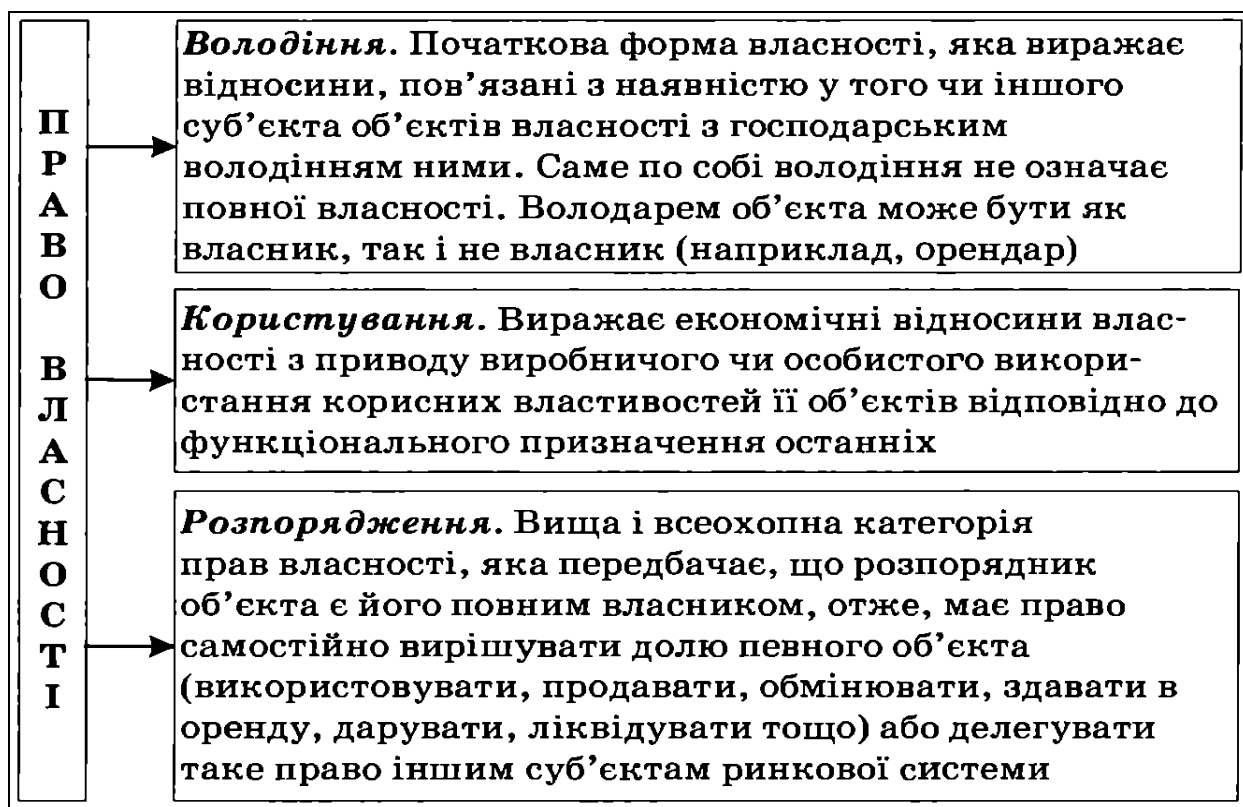
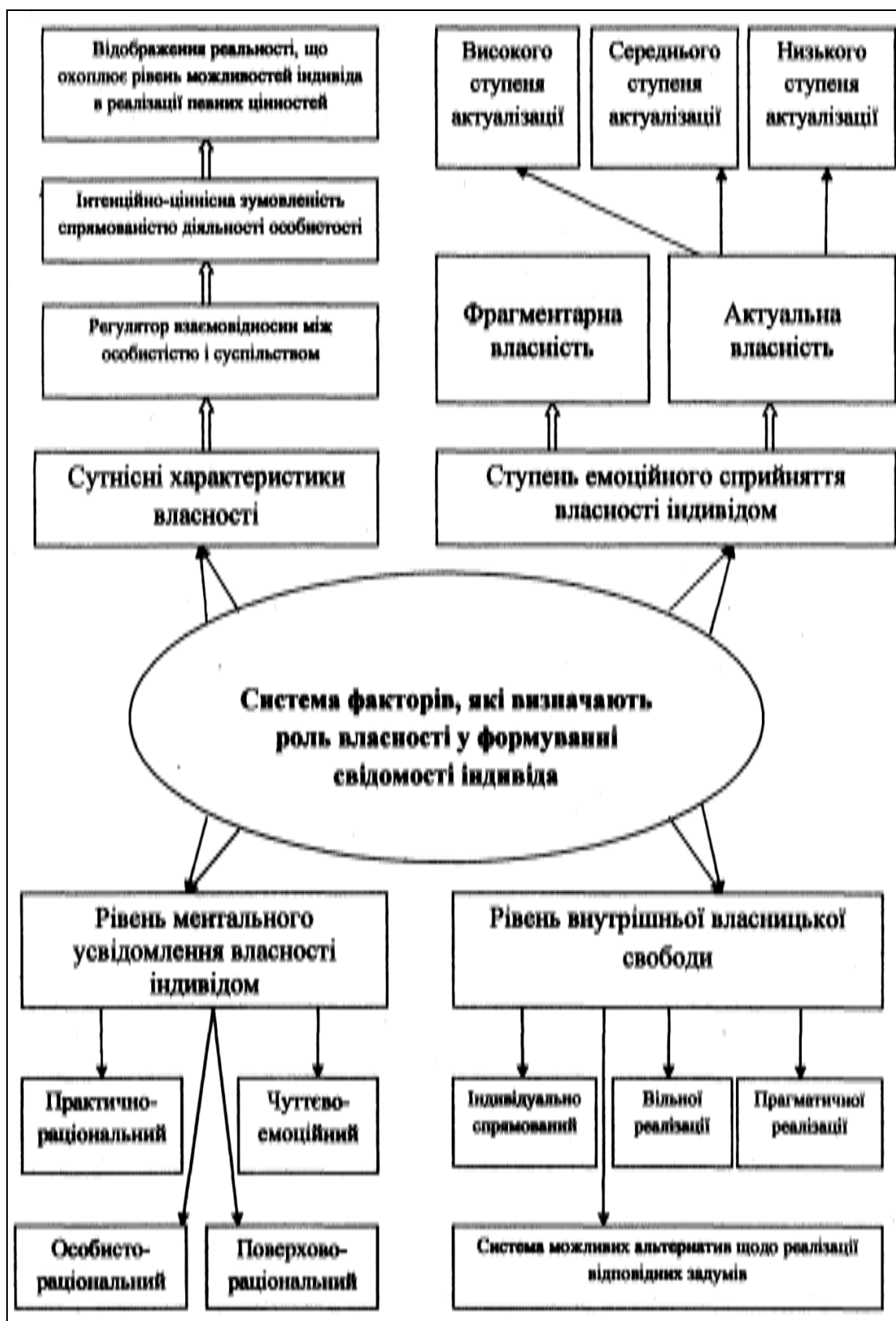

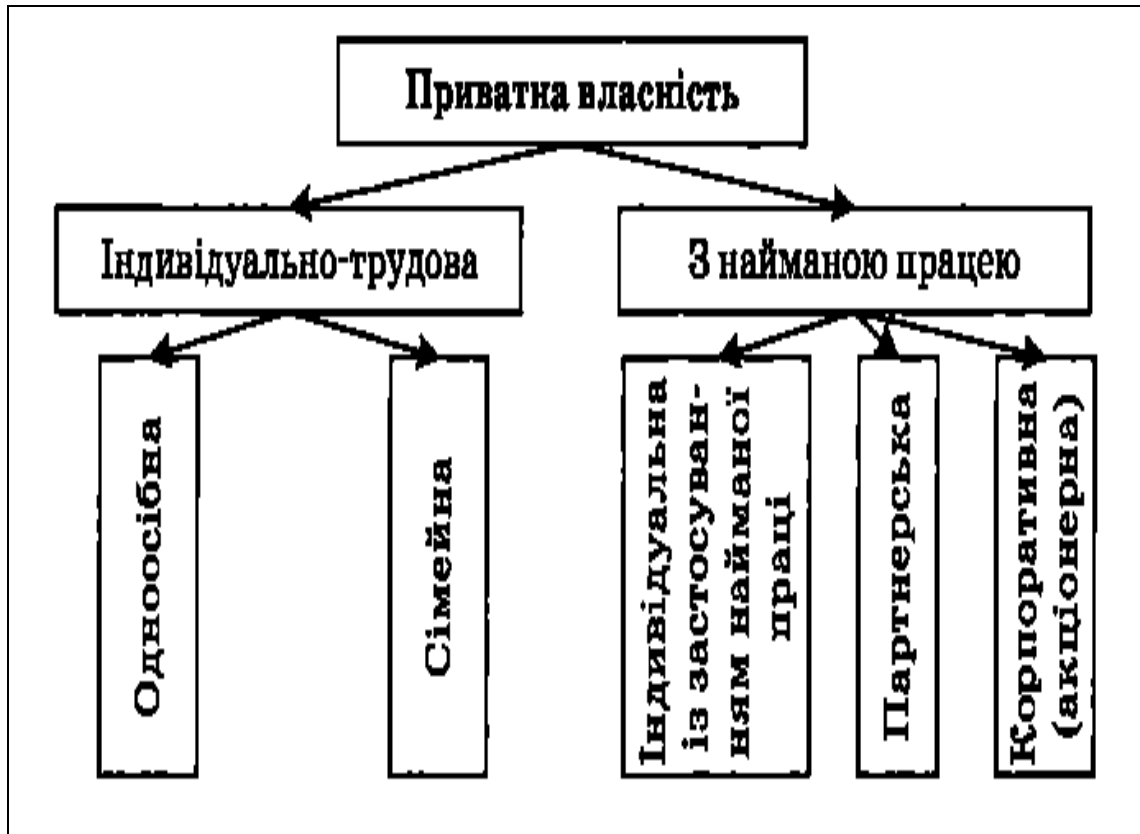
Схема № 1. Сукупність правочинів власника [46].

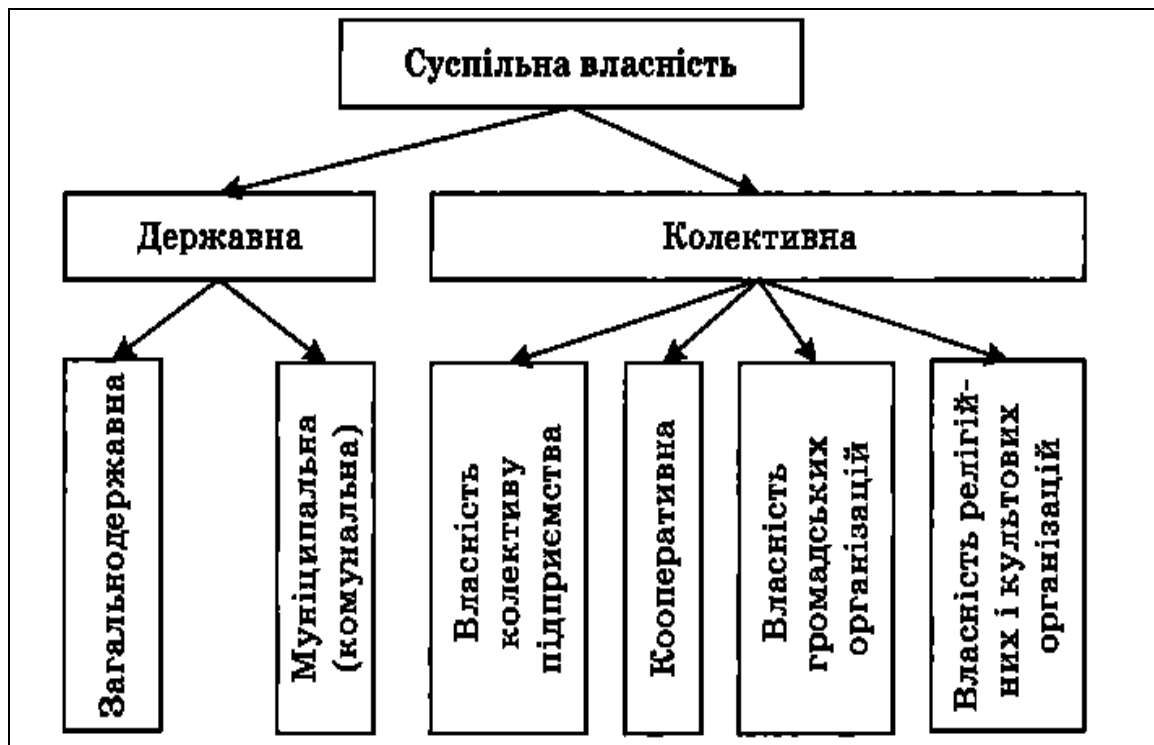
Розділ 1. Схема № 2. Система факторів, які визначають роль власності у формуванні свідомості індивіда (за Є.Подольською) [213, с. 694 - 698].

Система відносин власності	
	Відносини привласнення передбачають повне відчуження об'єкта власності певним суб'єктом від інших суб'єктів, тобто економічні відносини між людьми, які характеризують їхнє ставлення до речей (насамперед засобів виробництва) як до власних
	Відносини з приводу економічних форм реалізації власності є відображенням корисності чи прибутковості об'єкта власності для суб'єкта власності (одержання прибутку, ренти, процента, зарплати, дивідендів, гонорару тощо)
	Відносини з приводу господарського використання об'єктів власності виникають між власником об'єктів власності та підприємцем з приводу передачі останньому майна на певних умовах для використання з господарською метою

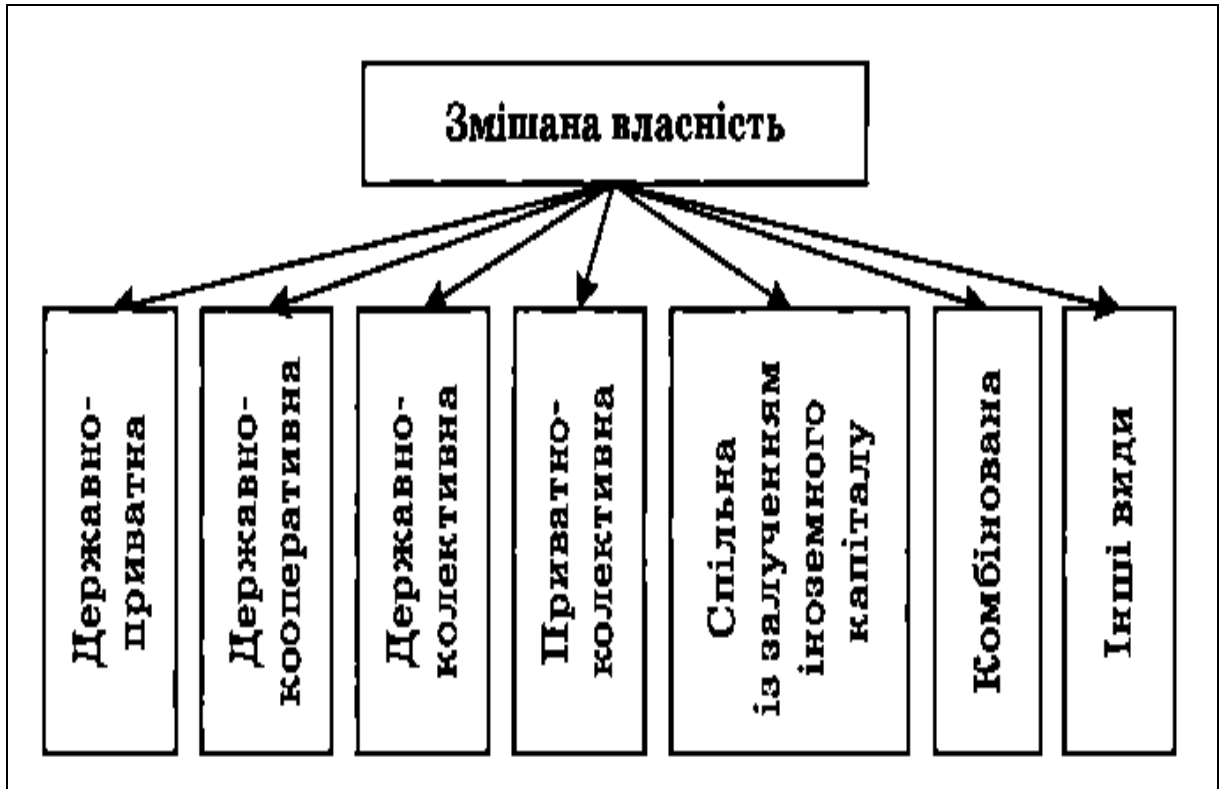
Розділ 1. Схема № 3. Система відносин власності (за В.Базилевичем) [85, с. 74].

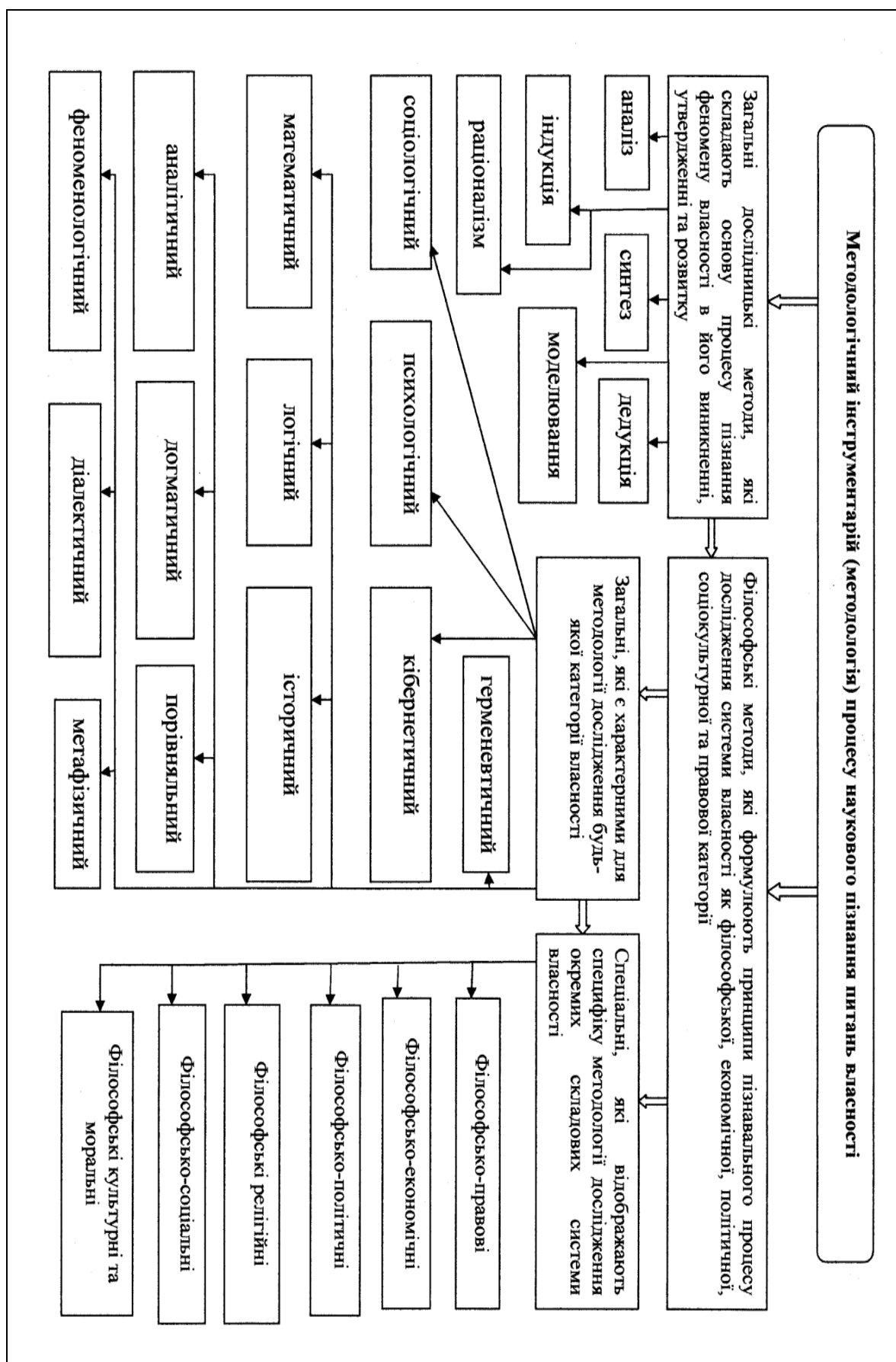
Розділ 1. Схема № 4 сучасні форми приватної власності (за В.Базилевичем) [85, с. 79].

Розділ 1. Схема № 5. Сучасні форми суспільної

Розділ 1. Схема № 6. Сучасні форми змішаної власності (за В.Базилевичем) [85, с. 83].

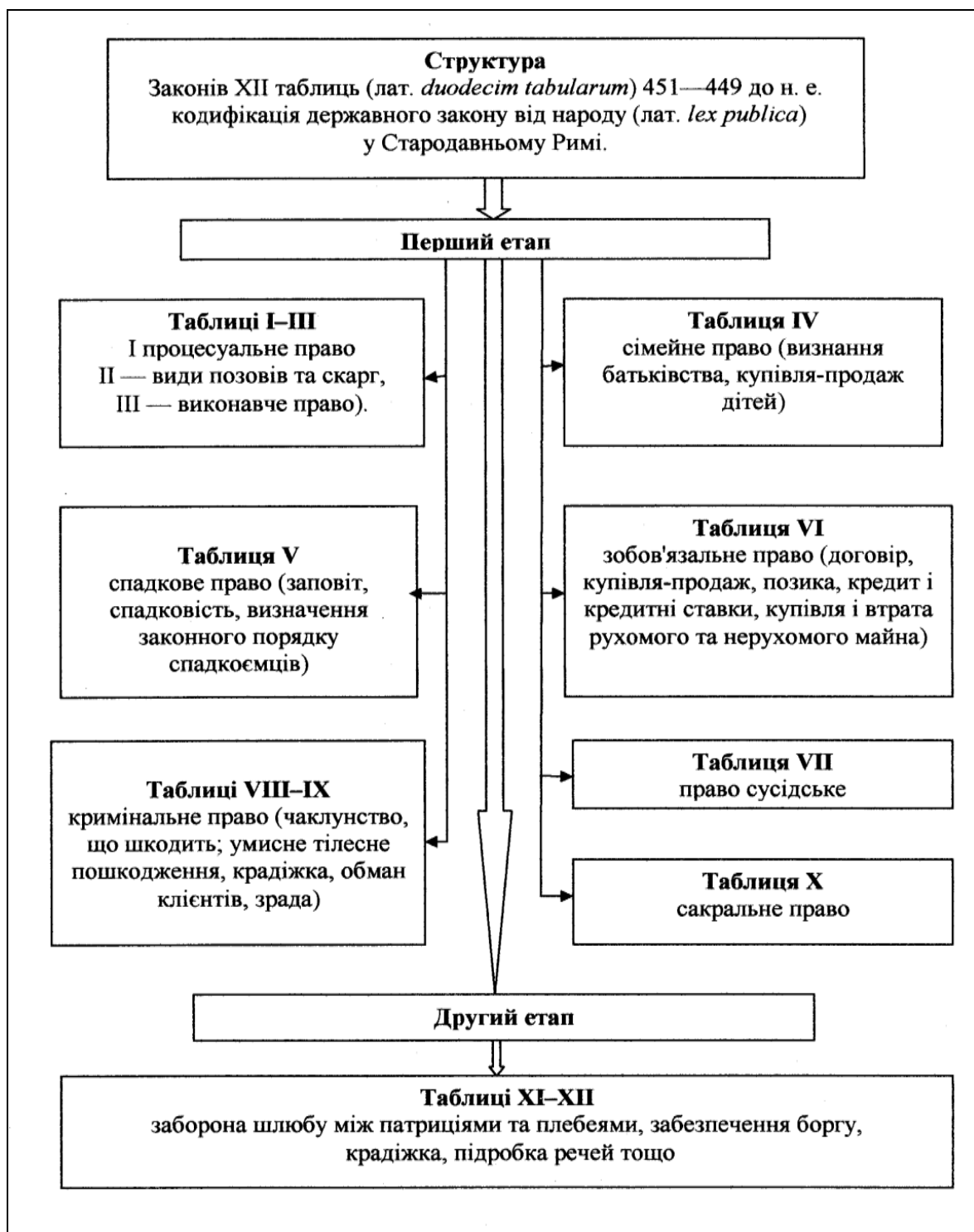
Розділ 1. Схема № 7. Система філософських методів наукового пізнання питань власності.

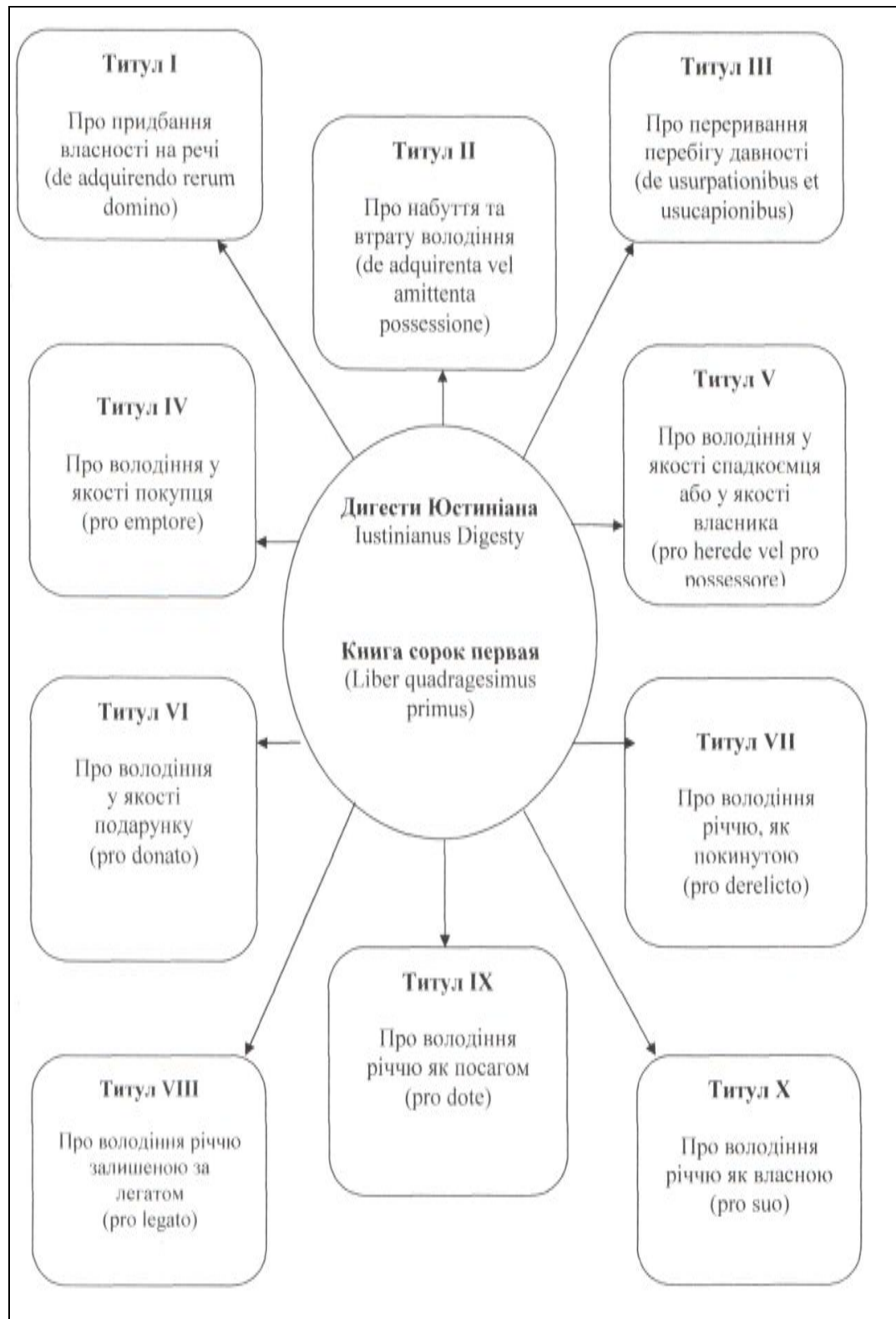
Схема № 8 Відносини власності в житті суспільства [46]

ДОДАТОК 2:

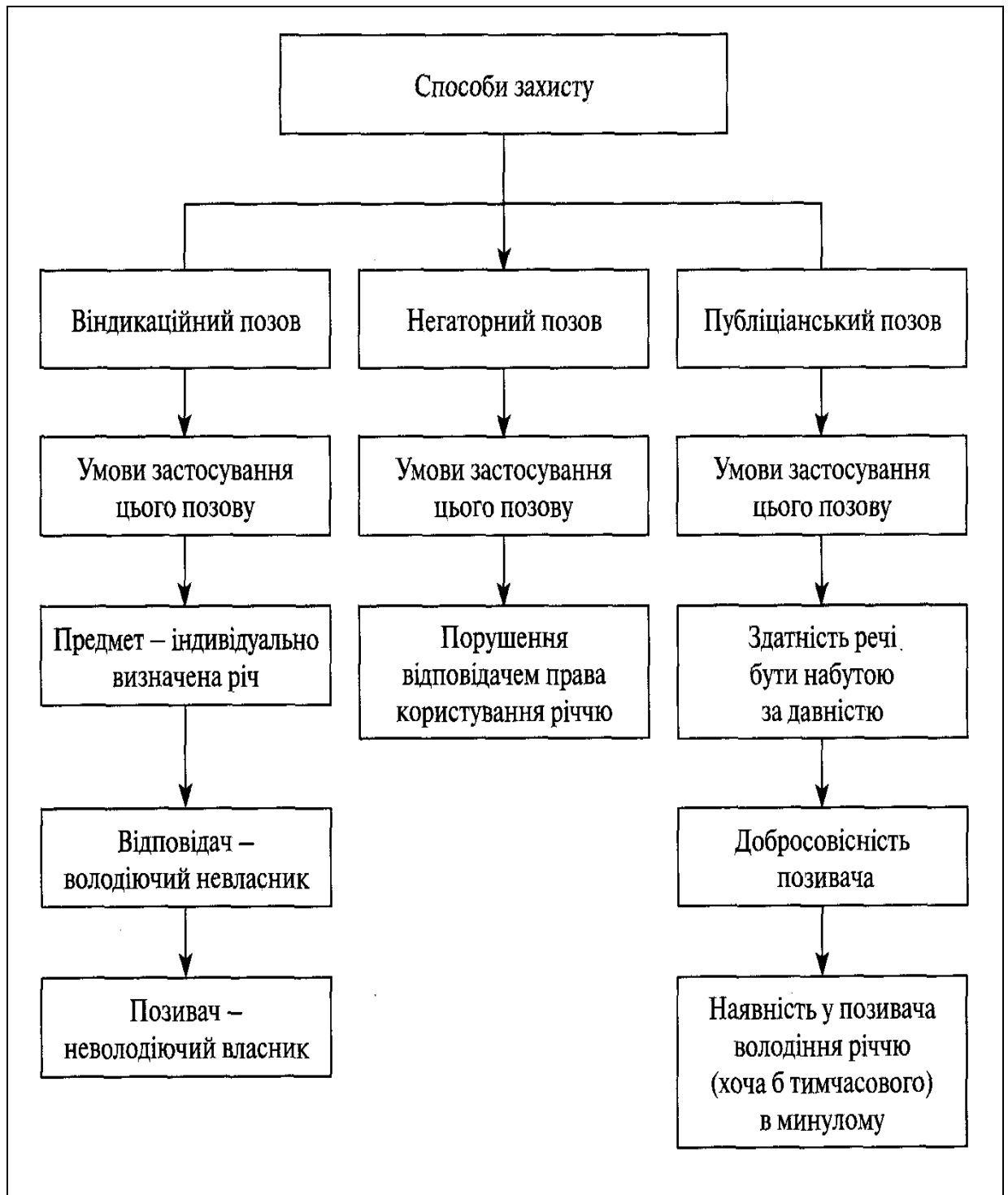
СХЕМИ ДО РОЗДІЛУ 2

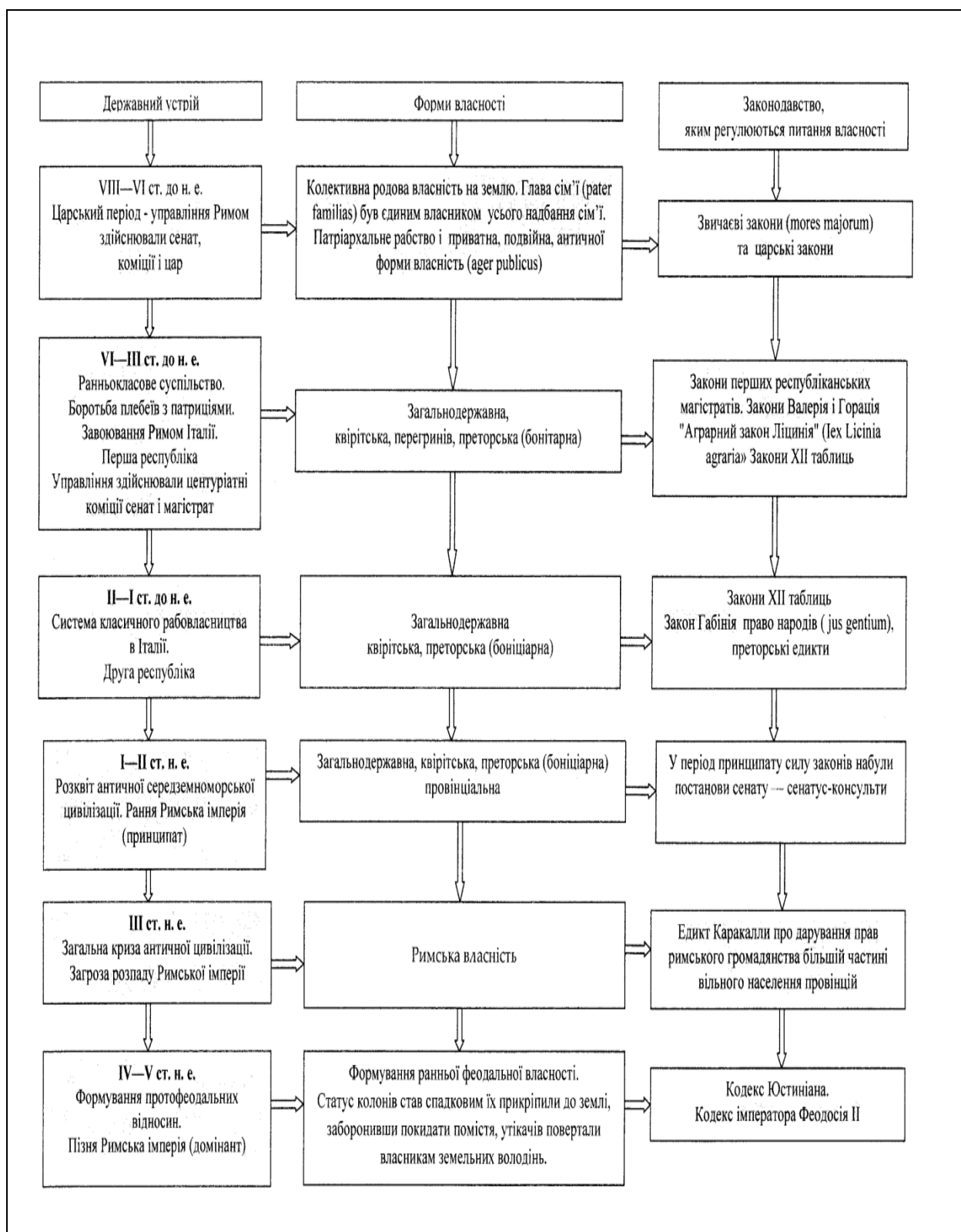
Розділ 2. Схема № 1. Структура Законів XII таблиць

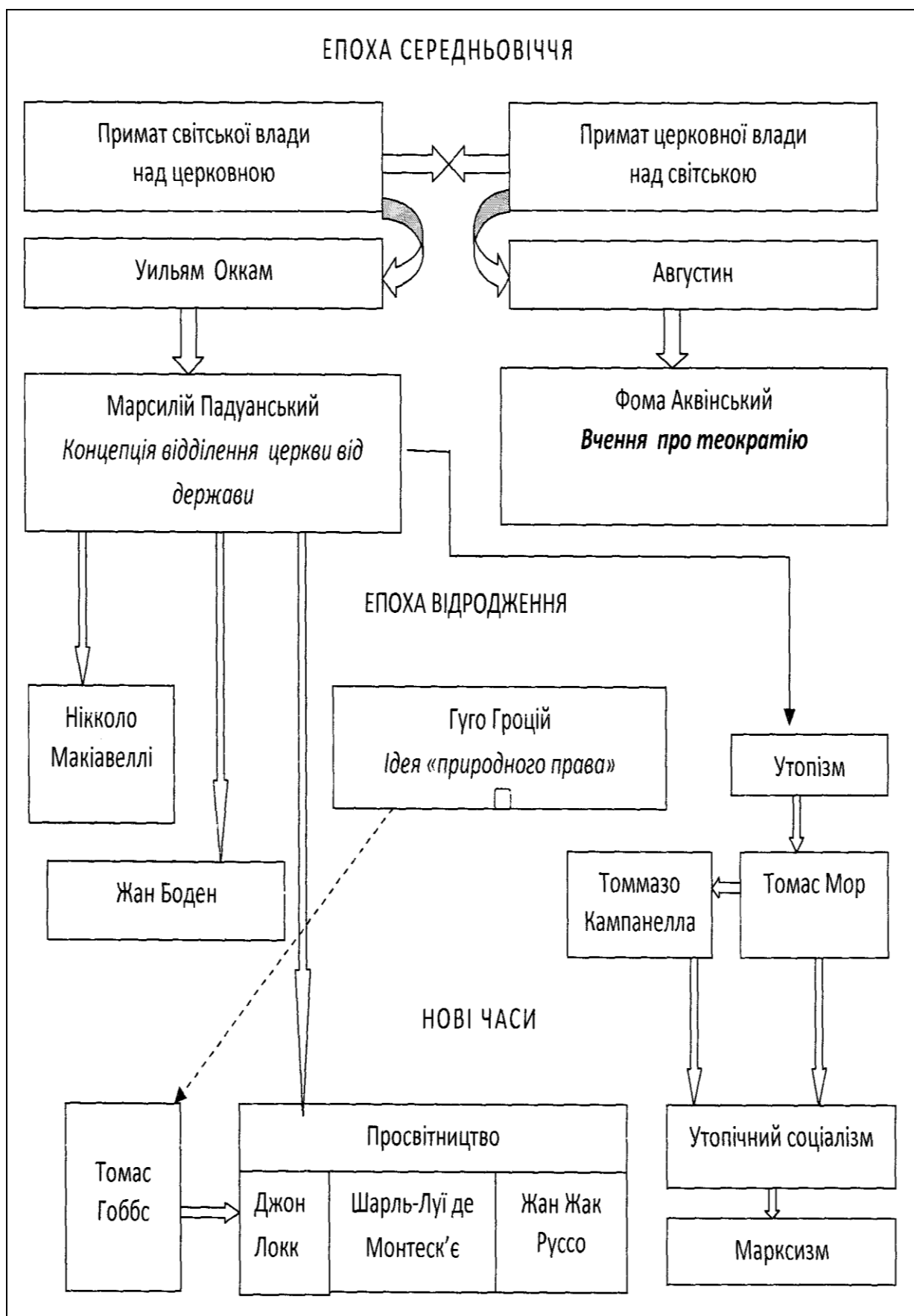
Розділ 2. Схема № 2. Засади регулювання набуття власності згідно з Дигестами Юстиніана [41, с. 489 - 505].

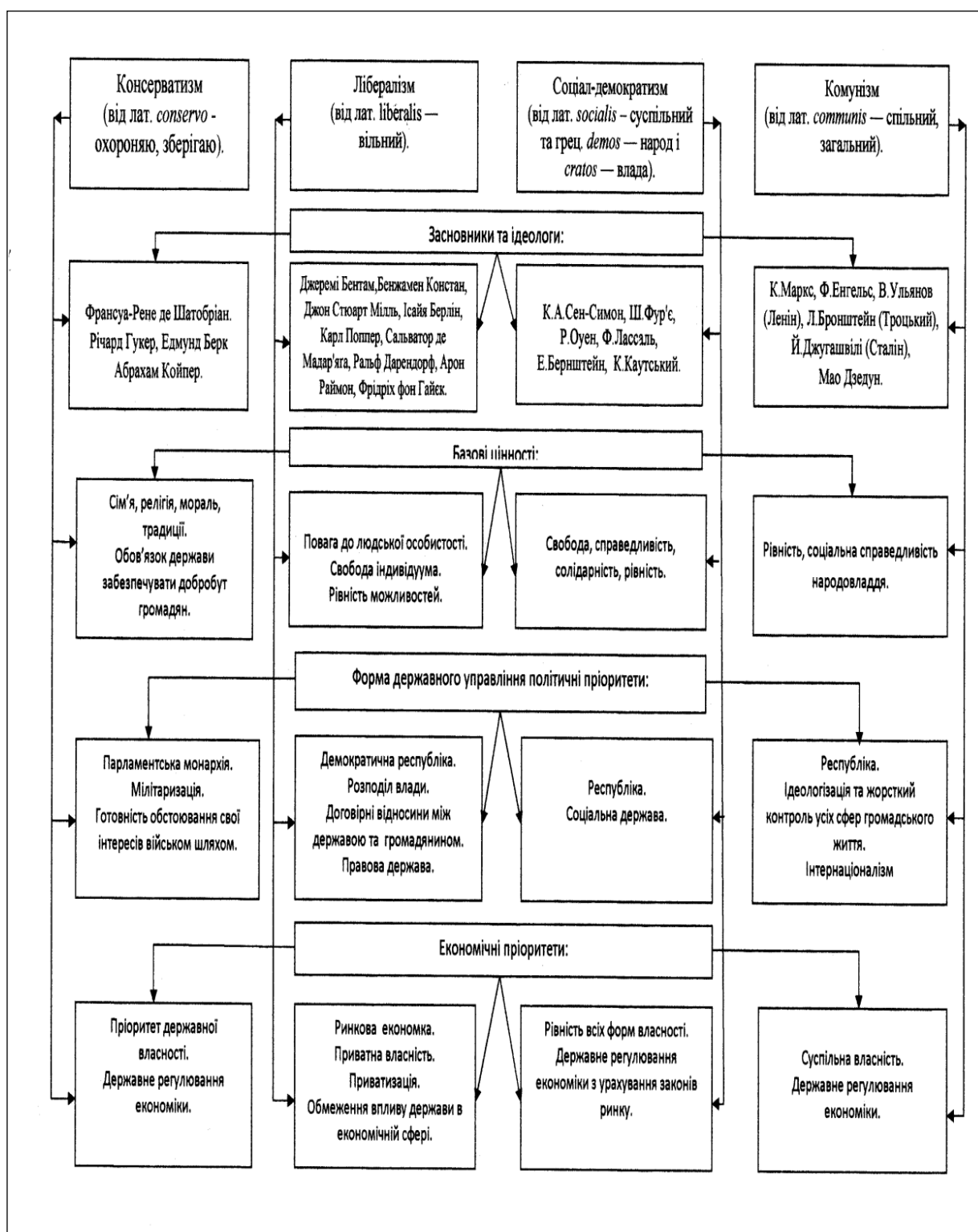
Розділ 2. Схема № 3. Захист прав власності
(за М.Орачем) [197, с. 210].

Розділ 2. Схема № 4. Взаємозв'язок процесів трансформації питань власності та суспільного устрою Давнього Риму.

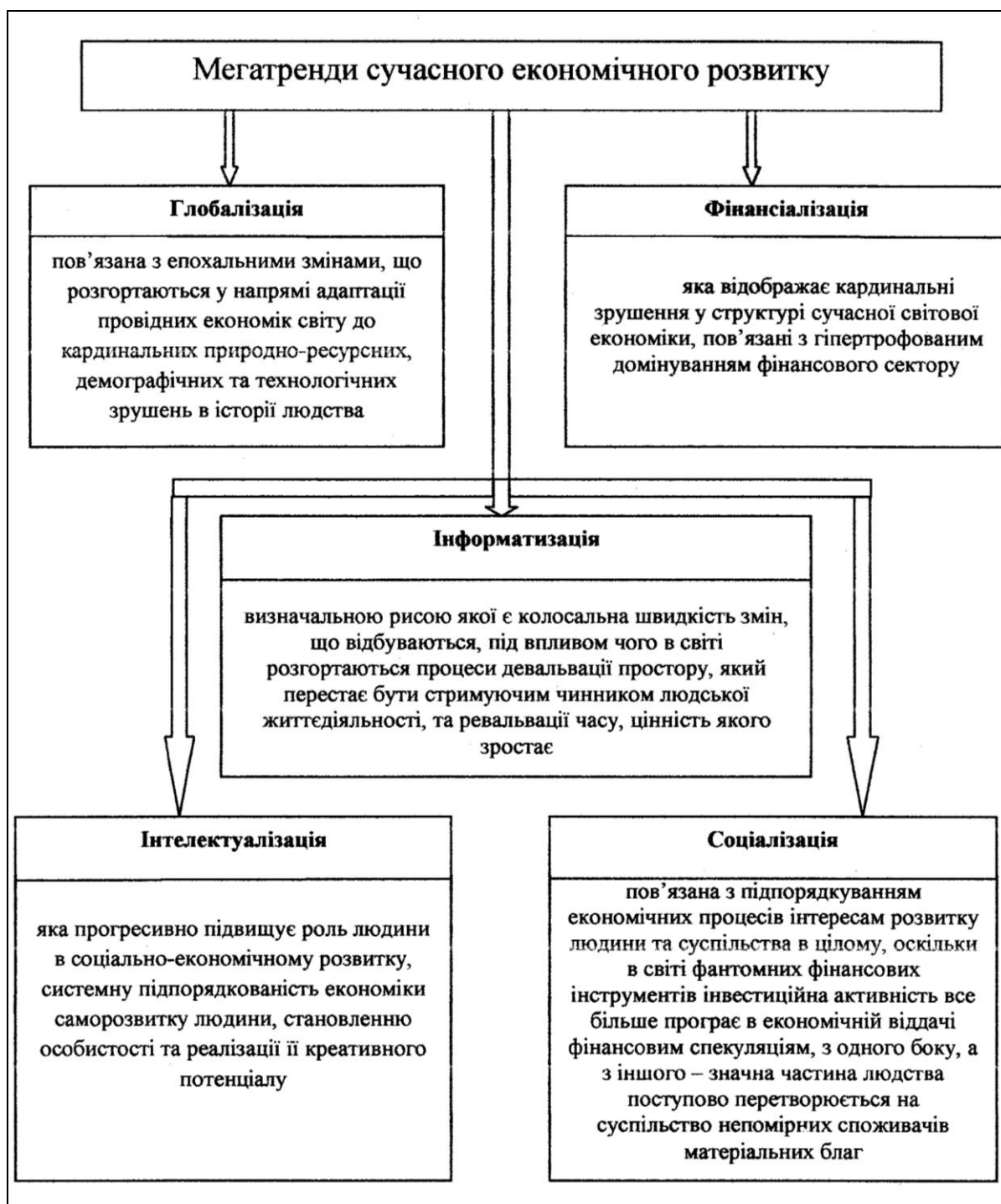
Розділ 2.Схема № 5. Філософські школи європейського Середньовіччя [145].

Розділ 2. Схема № 6. Порівняння засад та пріоритетів лібералізму з деякими іншими політичними доктринами періоду європейського раннього капіталізму.

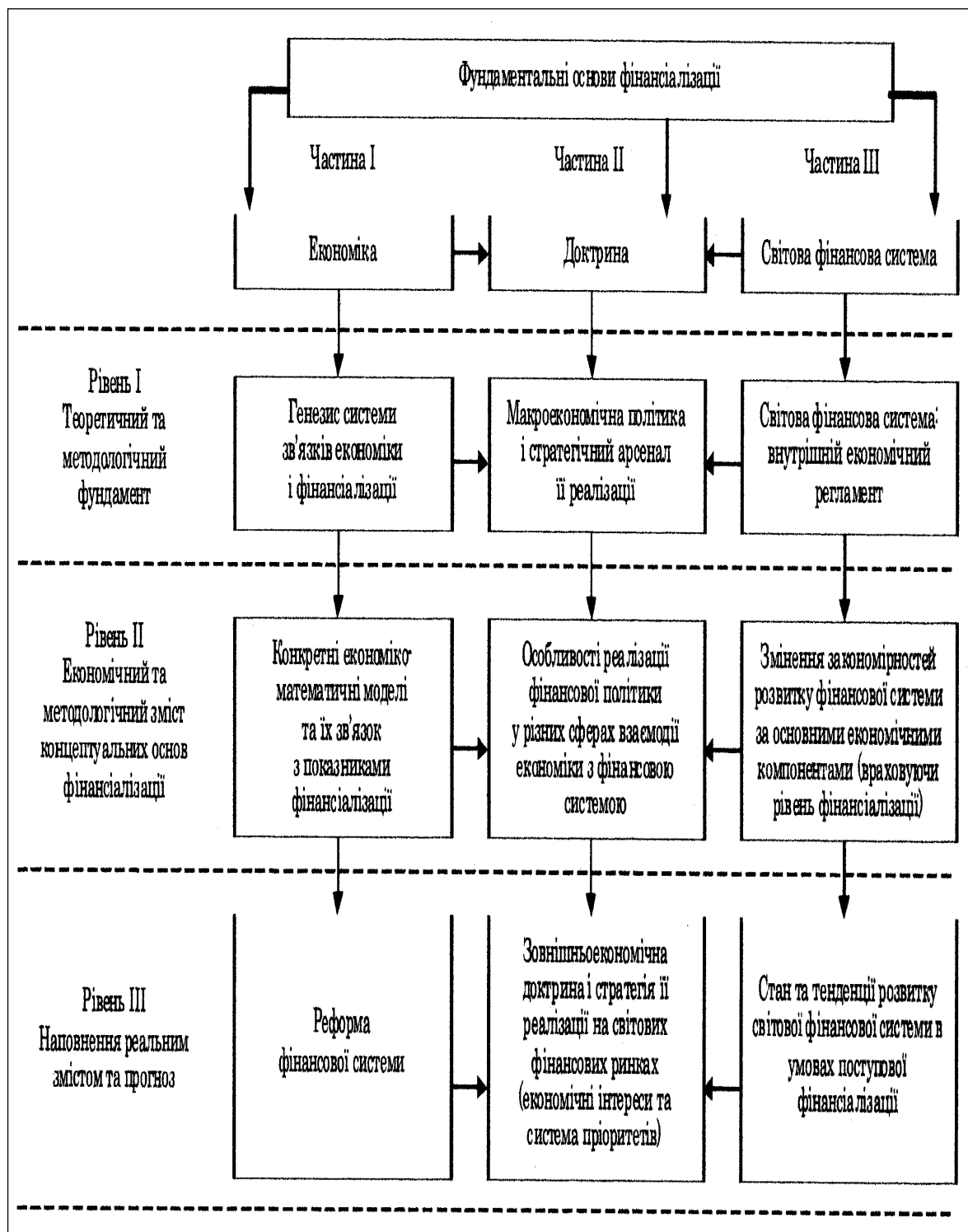
ДОДАТОК 3

СХЕМИ ДО РОЗДІЛУ 3

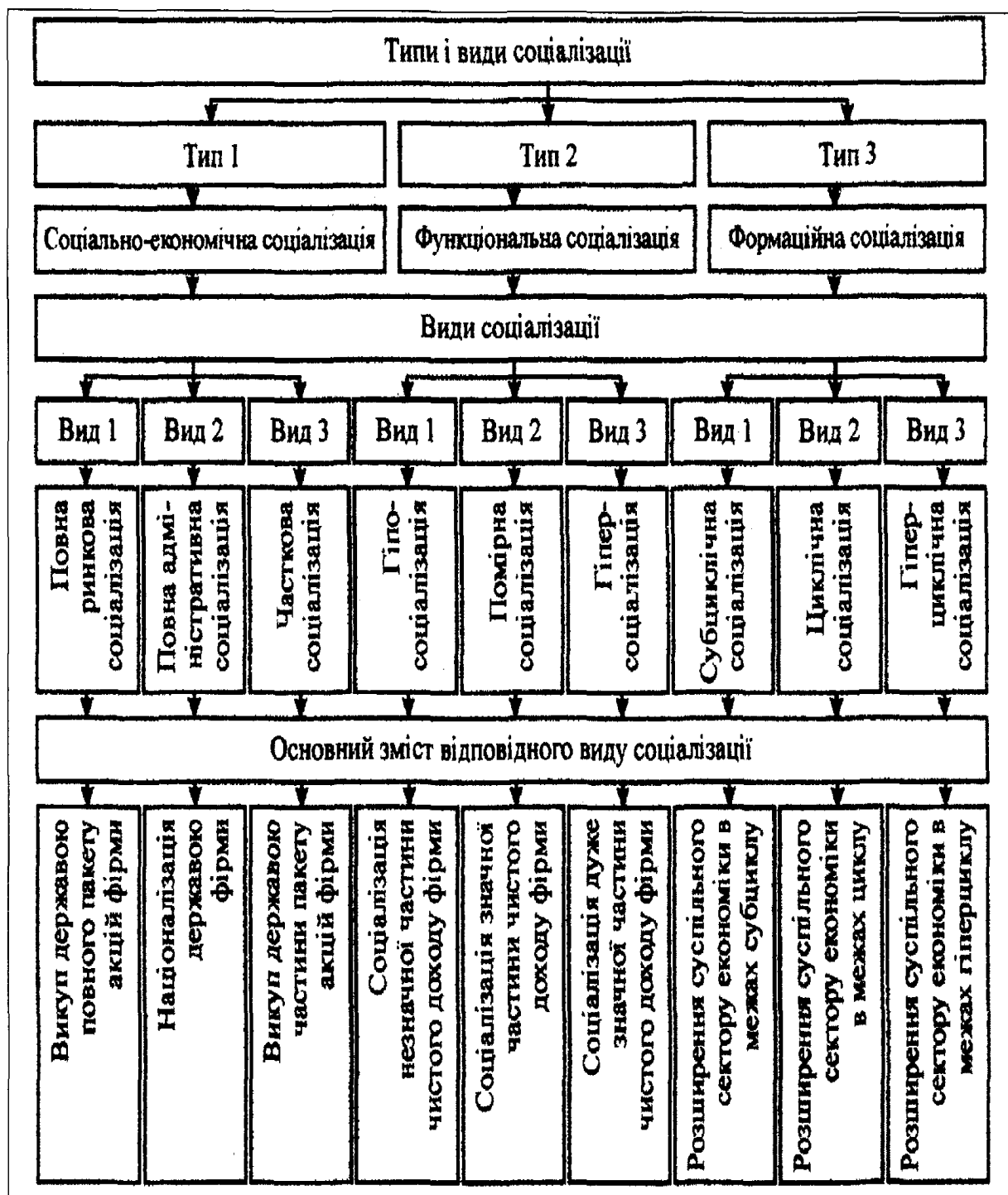
Розділ 3. Схема № 1. Мегатренди сучасного економічного розвитку (за В.Базилевичем) [15, с. 11- 15].

Розділ 3 Схема № 2. Загальнотеоретична парадигма процесу

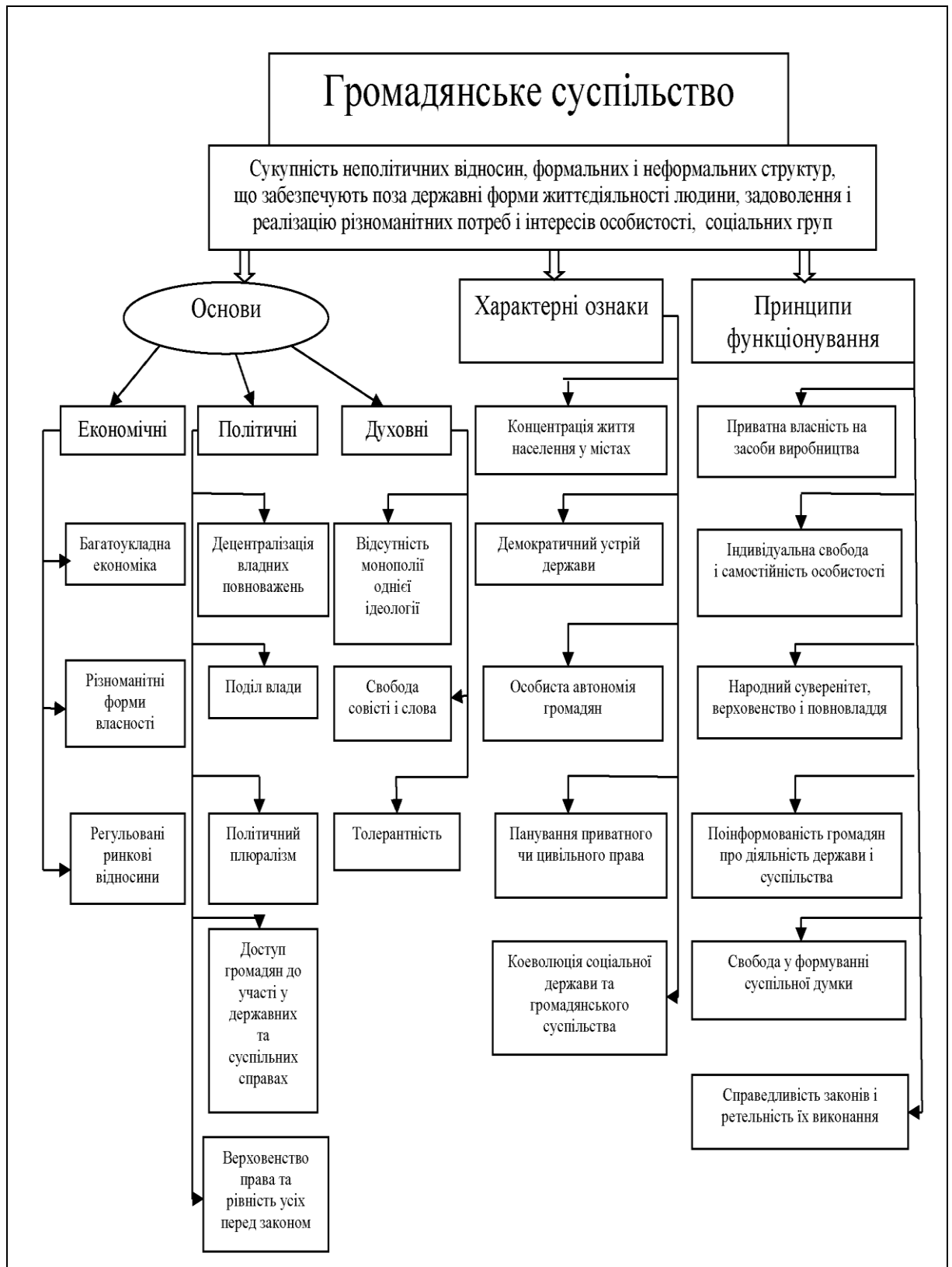
фінансіалізації у пов'язаних економічних системах [129, с. 293].

Розділ 3. Схема №. 3. Основні типи та види економічних систем
(за Г.Башняниним) [19, с. 207].

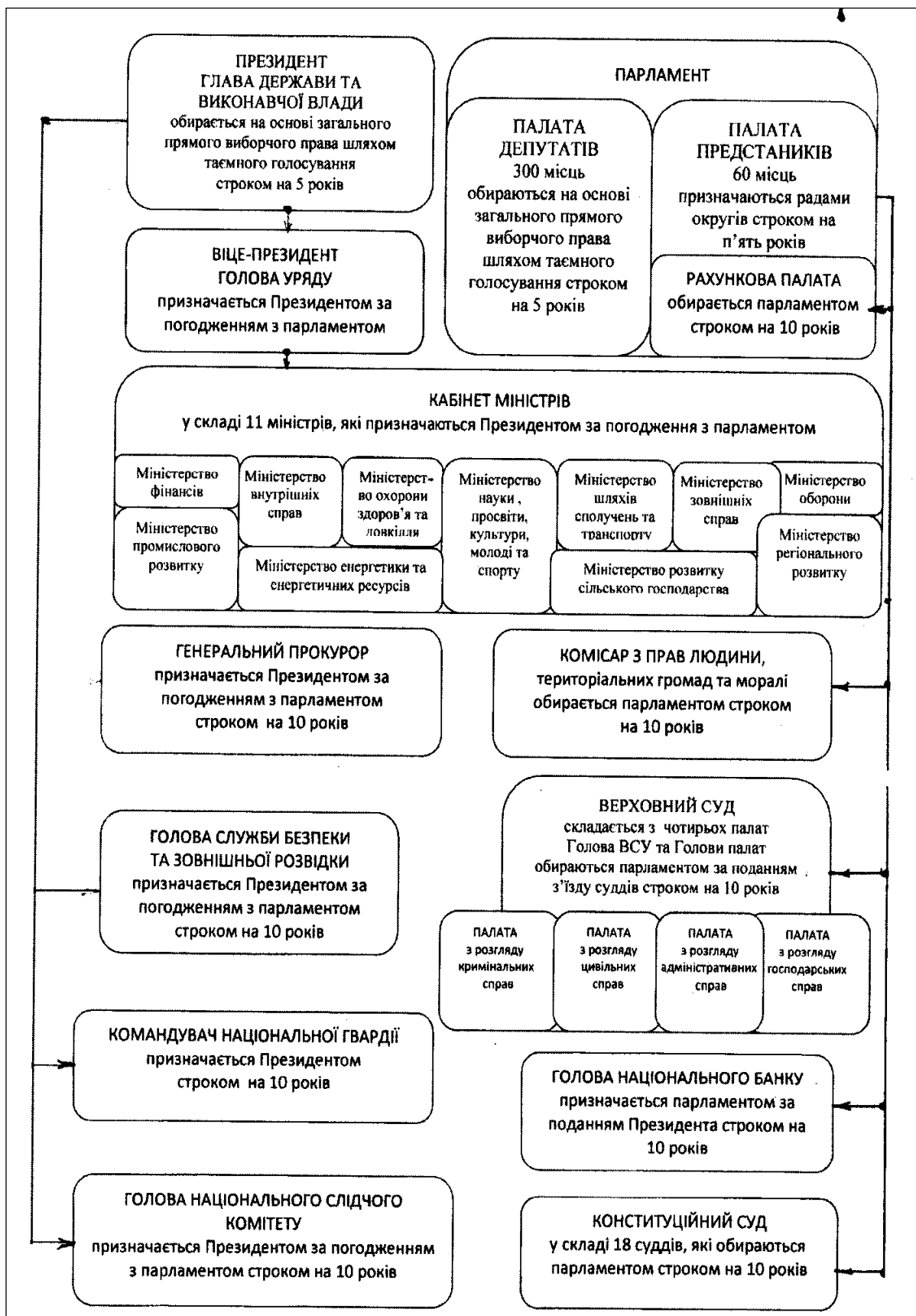

Розділ 3. Схема № 18. Система державного регулювання економіки [84].

Розділ 3. Схема № 4 Характерні ознаки громадянського суспільства демократичної та правової держави (за О.Корнієвським) [138].

Розділ 3. Схема № 20. Принципи та порядок формування
центрального органів державної влади (за В.Овчаренком) [189].

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор

Національної академії внутрішніх справ,

доктор юридичних наук,

професор

С.Д. Гусарєв**АКТ**

**про впровадження результатів дисертації аспіранта кафедри філософії права
та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ**

Бутенка Сергія Сергійовича

**на тему: «Філософсько-правовий вимір власності як основи демократії»
у освітній процес Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: завідувача кафедри філософії права та юридичної логіки, кандидата юридичних наук, доцента Кравця В.М. (голова комісії), професора кафедри гуманітарних та загально-правових дисциплін, доктора юридичних наук, професора Камінської Н.В., начальника відділу організації та координації освітнього процесу, кандидата юридичних наук, доцента Корж-Ікаєвої Т.Г. склала цей акт про те, що результати дисертації Бутенка С.С. на тему: «Філософсько-правовий вимір власності як основи демократії» впроваджені у освітній процес академії.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Бутенка С.С. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, запроваджені для використання в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ, зокрема під час викладання і вивчення навчальних дисциплін «Філософія права», «Філософія», «Теорія держави і права», «Цивільне та сімейне право», а також у процесі підготовки навчально-методичних і дидактичних матеріалів, які можуть бути рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи курсантів, студентів та слухачів.

Голова комісії:
В.М. Кравець**Члени комісії:**
Н.В. Камінська
Т.Г. Корж-Ікаєва

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор

Національної академії

внутрішніх справ,

доктор юридичних наук,

професор

С.С. Чернявський

15. 05. 2017 р.

АКТ

**про впровадження результатів дисертації аспіранта кафедри філософії
права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ**

Бутенка Сергія Сергійовича

**на тему: «Філософсько-правовий вимір власності як основи демократії»
у науково-дослідну діяльність**

Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі: ученого секретаря Вченої ради Національної академії внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, професора Василевича В.В. (голова комісії); завідувача кафедри цивільно-правових та господарсько-правових дисциплін, доктора юридичних наук, професора Тімуш І.С. начальника відділу організації науково-дослідної роботи, кандидата юридичних наук Титко А.В. склала цей акт про те, що результати дисертації Бутенка С.С. на тему: «Філософсько-правовий вимір власності як основи демократії» впроваджені у науково-дослідну діяльність академії.

1. Матеріали дисертації Бутенка С.С. використовуються: в науково-дослідній діяльності слухачами та курсантами; при підготовці та проведенні лекцій, семінарських і практичних занять із курсантами, студентами, слухачами; під час викладання і вивчення навчальних дисциплін «Філософія права», «Філософія», «Теорія держави і права», «Цивільне та сімейне право».

2. Результати дисертації Бутенка Сергія Сергійовича відображені у науково-практичних і навчально-методичних матеріалах для слухачів магістратури та аспірантури, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

1. Бутенко С.С. Поняття власності як філософської категорії / С.С.Бутенко // Філософські та методологічні проблеми права. – 2017. – № 1(13).

2. Бутенко С.С. Питання власності в контексті доктрини теоцентризму / С.С.Бутенко // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила: журнал. Серія «Право». – 2016. – №2(14). – С.78–85.

3. Бутенко С.С. Особливості методології дослідження питань власності / С.С.Бутенко // Юридична психологія. – 2016. – № 2 (19). – С. 58–68.

4. Бутенко С.С. Розвиток концепту «власність»: філософські та психологічні аспекти / С.С. Бутенко // Юридична психологія. – 2017. – № 1 (20).

5. Бутенко С.С. Вплив інститутів громадянського суспільства на розвиток права приватної власності: проблемні питання // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила: журнал. Серія «Право». – 2017. – № 1 (15).

6. Бутенко С.С. Собственность как философско-правовая категория и определяющий фактор формирования государственного устройства раннего рабовладельческого общества / С.С.Бутенко // *Legias si viata*. – Chisinau, 2017. – Nr. 3/3.

7. Бутенко С.С. Філософсько-правовий зміст поняття «власність»: можливі напрями дослідження // Філософські та методологічні проблеми сучасного правознавства: тези доповідей круглого столу (Київ, 4 липня, 2016 р.). – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2016. – С.77-80.

8. Бутенко С.С. Право приватної власності в контексті існування інститутів громадянського суспільства// Проблеми формування національної правової системи України та її адаптація до європейського права : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м.Івано-Франківськ, 5-6 травня 2017 р.)/ Івано-Франківський ун-т права ім. Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2017. – С.41–45.

9. Бутенко С.С. Приватна власність – запорука існування громадянського суспільства// *Inovácia právne veda v procese európskej integrácie : Medzinárodná vedecko-praktická konferencia* (Sládkovičovo, Slovenská republika, 10–11 marca 2017 r.)/ Vysoká škola Danubius, Fakulta práva Janka Jesenského. – Sládkovičovo, 2017. – S.21-24.

3. Зазначені праці підтвердили високий науково-теоретичний рівень, практичну доступність і доцільність за результатами підготовки та проведення усіх видів занять, а також були використані у науково-дослідній роботі профільних кафедр, наукових лабораторій та перемінного складу академії.

Голова комісії:

кандидат юридичних наук,
професор

В.В. Василевич

Члени комісії:

доктор юридичних наук,
професор

I.C. Тімуш

кандидат юридичних наук

А.В. Титко